БЪЛГАРИЯ И НОМАДИТЕ
ДО НАЧАЛОТО НА XI ВЕК

Христо Димитров

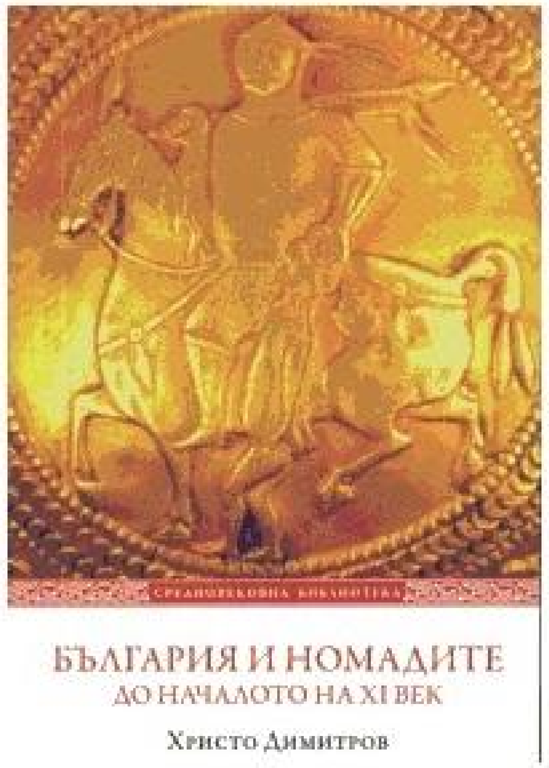
СРЕДНОВЕКОВНА БИБЛИОТЕКА
БЪЛГАРИЯ И НОМАДИТЕ
ДО НАЧАЛОТО НА XI ВЕК
Христо Димитров

Пловдив · 2011
ФОНДАЦИЯ · БЪЛГАРСКО ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО ·

СРЕДНОВЕКОВНА БИБЛИОТЕКА 7
под редакцията на акад. Васил Гюзелев

Фондация · Българско историческо наследство ·
Пловдив, България
www.bhhfoundation.org

ISBN 978-954-91983-6-2

Съдържание

Предговор vii

Увод 1

I. България и аварите (до началото на IX в.) 15

  1. Прабългари и хуни. Кутригури, утигури, оногури 16

  2. Прабългари и авари 35

  3. България и аварите (края на VII – началото на IX в.) 53

II. България и хазарите (до началото на IX в.) 75

  1. Прабългарите в Тюркютския каганат 76

  2. Прабългари и хазари 89

  3. България и хазарите (VIII – началото на IX в.) 112

III. България и маджарите (от началото на IX до началото на X в.) 135

  1. България и маджарите през IX в. 140

  2. България и маджарите в началото на X в. 164

IV. България и печенезите (от края на IX до началото на XI в.) 195

  1. Българо-печенежкият съюз при цар Симеон (896–927) 197

  2. България и печенезите през втората четвърт на X в. 206

  3. Събитията в България и ролята на печенезите през периода 968–1018 г. 232

Заключение 249

Съкращения 259

Добавки 281

Показалец 309

Bulgaria and the Nomads up to the Beginning of the Eleventh Century 321

Предговор

Тази книга представлява оригинално издание на моята дисертация *България и номадите до началото на XI век*, за която ВАК ми присъди званието „кандидат на историческите науки" през 1986 г., а Специалната комисия на Виенския университет ме удостои с „доктор по философия" през 1991 г.

Основната работа по написването на този труд бе извършена от мен като редовен аспирант в секция „Средновековна история на България" към Института по история – БАН през 1983–1986 с подкрепата на научния ми ръководител проф. д-р Иван Божилов. Благодарение на него и на г-н Панто Колев, тогавашния директор на „Историческо наследство" към ГУ „Архиви" на МС, получих възможността да работя в Унгарския национален архив, в унгарските Институт по история, Институт по военна история, Институт по археология, библиотеката на УАН и Националната библиотека „Сейчени" в Будапеща. Принос за написването на дисертацията оказа и работата ми като сътрудник в екипа на археологическа база „Деултум–Дебелт", ръководен от н.с. Стефан Дамянов, по време на летните кампании през 1982–1985 г.

От защитата на дисертацията досега изминаха повече от 23 години. През това време специализирах ранносредновековна европейска история при проф. Хервиг Волфрам и проф. Андреас Шварц от Института за исторически изследвания във Виена, както и в Австрийския археологически институт и в Института по византинистика. Цяла една глава от дисертацията ми бе допълнена, разширена и издадена през 1998 г. като отделна книга – *Българо-унгарски отношения през Средновековието*. Много от проблемите, засегнати в дисертацията ми, бяха доразвити като доклади или отделни статии. И все пак, като че ли се чувстваше липсата от цялостно издание на темата *България и номадите през Ранното средновековие*, доловено от

Фондация „Българско историческо наследство", която ми предложи отпечатването на дисертацията.

Въпреки немалкото време, което измина от нейната защита, реших да предложа отпечатването на оригиналния текст и бележки без изменения, като добавих към всяка глава по-нова литература. Библиографските допълнения са плод на моята работа в Университетската библиотека „Робартс" (Торонто, Канада) и в Дъмбъртън Оукс (Вашингтон, САЩ) след 2001 г. Специална благодарност дължа на проф. д-р Иван Йорданов от АИМ–Шумен, на своя колега проф. д-р Иван Билярски, на г-н Кирил Ненов, както и на сина ми Антон, без чиято подкрепа издаването на тази книга би било невъзможно.

Септември, 2009 г. Авторът

Увод

Литературата върху различни проблеми от историята на Българското средновековие отбелязва, особено през последните години, чувствително нарастване в количествено и качествено отношение. Тези многобройни изследвания отразяват преди всичко отношенията между България и Византийската империя в един твърде разностранен тематичен кръг – политически, културен, религиозен, икономически. Това е напълно естествено за нашата медиевистика, тъй като животът на средновековна България е бил тясно свързан с този на нейната южна съседка, което се оказало важна предпоставка за преобладаващата тематика в историческите трудове. Разбира се, това съвсем не означава, че са останали неизяснени аспекти от отношенията на България с други страни от Източна и Централна Европа, или че не са разгледани отделни явления от българската история, които имат общоевропейско значение. Стореното в тази област не е малко, но все пак е недостатъчно. Ето защо смятаме, че трудно би могло да се определи мястото на българската държава в Европейското средновековие, без да се разкрият цялостните ѝ връзки и отношения с останалите ѝ съседи след края на VII в. През този период българите осъществявали различни форми на допир с номадски народи, главно по своите североизточни и северозападни отвъддунавски граници. Така например за периода до началото на IX в. България е влизала във враждебни или мирни контакти с две могъщи военно-политически обединения – Аварския и Хазарския каганат. По-късно на тяхно място дошла новата номадска вълна на маджарите, която ангажирала българската външна политика на североизток и северозапад в продължение на около едно столетие. Това било времето, което съвпаднало с преселението на маджарите от степите на Северното Черноморие до усядането им в Панонската низина, и началните процеси на изживяване на номадизма. И накрая, до самото падане на българската държава под ударите на византийските армии през 1018 г., от североизток твърде често са ѝ помагали печенежки отряди, които като цяло се отнасяли приятелски към българите.

Подобен прецедент в изясняването на всичките тези отношения между България и номадския свят до началото на XI в. не е имало в българската медиевистика досега[1]. Всъщност, доколкото ни е известно, в историческата наука до този момент изобщо не са правени подобни обобщаващи опити, с изключение на забележителния труд на Г. Моравчик, който обаче има по-скоро характер на помагало за Византия и номадите[2], и на една специална част от Кембриджката средновековна история[3].

Преди около едно десетилетие румънската историческа наука подготви специален сборник от статии[4], които засягат различни въпроси от историята на номадите, но и интерпретират твърде спекулативно тяхното присъствие на Балканския полуостров с оглед отношенията им с „местното романизирано население". Всъщност подобни опити не бяха някакво ново и изолирано явление за румънската историография, като се вземе предвид например излязлата преди това книга на П. Дякону, която неоснователно претендираше за едно цялостно и научно изследване върху историята на

---

[1] Разбира се, тези отношения са засягани в една или друга степен от различни представители на съвременната българска историческа наука в изложенията на отделни монографични произведения или в специални статии, които ще бъдат посочвани към съответните глави. Тук ще се задоволим да посочим най-общо само работите на Златарски, *История*, I, 1 и 2; Мутафчиев, *История*, 1; Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав*, с. 21–26; Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 89–101, 176–184; Guzelev, *Les protobulgares*, passim; Ангелов, *Образуване на българската народност*, passim; Петров, *Образуване на българската държава*, passim; Бешевлиев, *Първобългари. История*, passim.

[2] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, S. 1–164.

[3] *Cambridge Medieval History*, IV, 1, p. 476–488, 566–571.

[4] S. Dolinescu-Ferche, On socio-economic relations between natives and Huns at the Lower Danube, In: *Relations*, p. 91–98; Horedt, The Gepidae, the Avars and the Romanic Population, p. 111–122; Rusu, Avars, Slavs, Romanic Population, p. 123–154; idem, The Autochtonous Population and the Hungarians, p. 201–218; Diaconu, The Petchenegs on the Lower Danube, p. 235–240; Bacó, The Relations, p. 265–276; Olteanu, State Formations, p. 249–264; Spinei, Relations, p. 265–276; Donatt, The Romanians, p. 277–298.

печенезите[5].

Много по-голяма стойност притежава унгарският сборник със статии, посветен на 1300-годишнината от основаването на българската държава, в който се засягат до голяма степен различни аспекти от българо-маджарските отношения през VII–XV в.[6]

В края на този кратък и най-общ преглед бихме искали да споменем и една руска историографска работа за отношенията на Киевска Русия с печенезите и по-късните номади[7], както и работата на американския учен от унгарски произход И. Боба за номадите, норманите и славяните през IX в.[8] Изобщо литературата за историческото развитие на авари, хазари, маджари и печенези и техните евентуални връзки със средновековна България е доста обемна, твърде разпръсната и изисква много усилия за систематизиране. Същото важи и за изворовия материал, който включва различни сведения от старобългарски, гръцки, латински, еврейски, арменски, сирийски, арабски, персийски и китайски писмени паметници, а така също и за резултатите от археологическите разкопки и изследванията на сфрагистичния и нумизматичния материал.

* * *

Проблематиката на отношенията между България и номадите несъмнено повдига въпросите за мястото и ролята на самите прабългари като номади и техните отношения със заобикалящия ги номадски свят до 680 г. – един доста продължителен период, който обаче ние не можем да пренебрегнем.

В последно време, както в чуждата, така и в българската историческа наука, могат да се констатират някои тенденции в изразяването на прекалено крайни оценки за възможностите на номадите и за историческата стойност на номадското общество въобще, в частност и за прабългарите. От една страна, някои румънски учени считат, че материалната култура на север и на юг от Долния Дунав през Ранното средновековие едва ли може да се смята за българска, тъй като нейните евентуални носители – прабългарите, били неспособни да създадат такава като номади, а славяните се намирали на още по-ниска степен на обществено-икономическо развитие[9], и следователно според тях тази култура била оставена по всяка вероятност от местното романизовано население – „проторумънците"[10]. От друга страна, някои, предимно наши археолози, изказват мнението, че прабългарите едва ли трябва да се считат за номади, тъй като още със заселването си на Долния Дунав започнали да строят градове и изобщо да създават култура, която в никакъв случай не може да се охарактеризира като номадска[11]. Други наши автори пък малко при-

---

[5] Diaconu, Les Petchénègues au Bas-Danube, passim.

[6] Székely, La conquête, p. 7–32; I. Bona, Das erste Auftreten der Bulgaren in Karpatenbecken, p. 79–112; Halasi-Kun, The realm of Glad/Gilad, p. 113–118; A. Róna-Tas, The character of Hungarian-Bulgaro-Turcic Relations, p. 119–128; Gy. Kristo, Ajtony and Vidin, p. 129–136; Erdélyi, Das Altungartum, p. 137–144; Fodor, Contacts, p. 145–152.

[7] Р. М. Мавродина, *Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половцы)*, Москва, 1983 (виж за тази книга рецензията на Хр. Димитров, *BHR*, 1985, 3, p. 102).

[8] Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, p. 40–158.

---

[9] Срв. P. Diaconu, Extension du Premier Etat Bulgare au Nord du Danube (VIIe–Xe siècles). La culture materielle, *EB*, 1985, 1, p. 109–110). Този извод на румънския археолог влиза в противоречие с данните от археологическите проучвания, които показват едно непрекъснато движение на носителите на тази култура от степите на Подонието и Приазовието през отвъддунавските български земи, на юг до Балкана (срв. D. Il. Dimitrov, La culture materielle sur la rive septentrionale gauche du Bas-Danube au VIe–XIe siècles, *EB*, 1985, 1, p. 119–122). Според нас не може да има никакво съмнение, че носителите на тази култура, която румънските учени наричат неправилно *Дриду* или *Балкано-Дунавска*, а повечето руски изследователи *Салтово-Маяцка*, са преди всичко прабългарите (срв. Субботин, Черняков, Бронзовые амулеты Сальтово-Маяцкой культуры, с. 160–168; С. А. Плетнева в: *Археология СССР: Степи Евразии в эпоху Средневековья*, с. 64–65, 75–77; Федоров, Негруша, Славяне и Балкано-Дунайская археологическая культура, с. 48–56; Ив. Божилов, Културата Дриду и Първото българско царство, *ИП*, 1970, 4, с. 115–124.

[10] Срв. St. Brezeanu, Grecs et Thraco-Romains au Bas-Danube sous le règne du tsar Boris-Michel, *RESEE*, XIX, 1981, 4, p. 643–651; idem, Les Roumains et "le silence des sources" dans le "millénaire obscure", *Revue roumaine d'histoire*, XXI, 1982, 3–4, p. 391–395. Трудно ни е да се съгласим с изводите на автора за доминиращата и изключителна роля на трако-румъните в историята на средновековната българска държава и на Балканите въобще.

[11] Срв. Ст. Михайлов, За аулите и пренасянето на българската столица от Плиска в Преслав, *Археология*, 1972, 1, с. 1–4. Същата грешка при социалноикономическата и културна характеристика на прабългарите прави и унгарския езиковед Петер Юхас, за когото наличието на уседналост, земеделие, за-

бързано сметнаха, че още към края на VII в. Аспаруховите българи вече изживявали социално-икономическата структура на номадите и започнали установяването на феодалните производствени отношения, пряка илюстрация на които бил преходът към уседнало земеделско-скотовъдно стопанство[12].

За съжаление тези твърде пресилени констатации показват според нас чисто методологически слабости. А те са: първо – опростеното разглеждане на термините *номади, номадизъм, номадско общество* като нещо примитивно, паразитно и реакционно, без никакви тенденции за прогресивно развитие; второ – правилното изясняване на мястото и ролята на прабългарите в усъвършенстването на номадските социално-икономически структури през отделните етапи на тяхното историческо развитие; и трето – липсата на диалектически подход при интерпретацията на старобългарската култура и по-специално, паметниците на ранносредновековното селищно строителство.

С проблемите на номадизма досега са се занимавали, в една или друга степен, немалък брой учени от различни страни. За първи път по-осезателно се повдигнаха различни въпроси за обществото на конните номади в една специална работа на германския учен Т. фон Богиай, който се опита да разгледа причините за тяхното сезонно чергаруване, свързвайки ги не само с климатични, но и с икономически фактори[13]. Дълго време обаче съвременната историография беше

наяти, търговия, строителство, изкуство и държавна идея в различни моменти на тяхното историческо развитие още от II хил. пр.н.е. (?) в никакъв случай не ги определя като номади, при което най-много може да се допусне, че те били полуномадски народ (срв. Юхас, Тюрко-българи и номади, с. 24–32, 67–78, 220–222, 237–250). Всичко това показва според нас, както ще бъде изтъкнато по-долу, липсата на правилно разбиране на термина *номади* и неговата диалектическа интерпретация.

[12] Ст. Ваклинов, За характера за ранносредновековната селищна мрежа в Североизточна България, *Археология*, 1972, 1, с. 10–11; idem, *Формиране на старобългарската култура*, с. 64–65; Ст. Станилов, За материалната култура на прабългарите на юг от Дунава, *Векове*, 1976, 6, с. 31–32; idem, Към въпроса за заселването на прабългарите на юг от Дунава, В: *Плиска–Преслав*, 2, София, 1981, с. 54–55; idem, Селища и аули (Някои въпроси за преселението и усядането на прабългарите на Долни Дунав VII–VIII в.), В: *Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов*, София, 1984, с. 100–103.

[13] Bogyay, Die Reiternomaden in Donauraum, S. 89–92.

в плен на редица стари постановки за консерватизма, паразитизма и реакционната роля на номадските народи[14], при което, въпреки някои модерни опити за разглеждане на номадизма като особен тип икономическа система[15], не беше отбелязан някакъв съществен напредък.

Проблемите на номадското общество започнаха да се повдигат при разглеждането на различни аспекти от социално-икономическата история на маджарите от някои унгарски учени[16], а така също и на аварите[17], хазарите[18], и обяснението на този феномен у прабългарите от чуждата историография[19].

Най-големи успехи при решаването на този проблем отбеляза руската историческа наука. Въз основа предимно на археологически и етнографски материал през последните години бе решително отхвърлена теорията на Б. Я. Владимирцов за наличието на своеобразен номадски феодализъм[20]. Особено ценни бяха изводите на А. М. Хазанов за наличието на определени етапи в развитието на номадското общество[21], а така също и наблюденията на Г. Е. Марков

---

[14] Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, p. 24–26.

[15] Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*, p. 411–418.

[16] Veres, Le role de facteurs, p. 213–230; Bartha, *Hungarian Society*, p. 49–58; Györffy, *Wirthschaft und Gesellschaft der Ungarn*, S. 20–38.

[17] Kollautz, Miyakawa, *Geschichte und Kultur*, 1, 2, passim; Avenarius, *Die Awaren in Europa*, S. 41–185; Ковачевић, *Аварски каганат*, с. 154 сл.

[18] Dunlop, *Jewish Khazars*, p. 25–252; Артамонов, *История хазар*, с. 170–437; Golden, *Khazar Studies*, I, p. 46–47; Магомедов, *Образование Хазарского каганата*, с. 175–195.

[19] Виж например интересните разсъждения за същността на изграждащата се средновековна българска държава, която подобно на унгарската преминала през няколко фази на развитие – от „номадския тип" до типично феодалния, в работата на унгарския тюрколог Székely, La conquête turcobulgare, p. 7–8. Виж също Tryjarski, *Protobulgarzy*, p. 178.

[20] Б. Я. Владимирцов, *Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм*, Ленинград, 1934; idem, *Le régime social des Mongols. Le féodalisme nomade*, Paris, 1948.

[21] А. М. Хазанов, *Характерные черты кочевых обществ евразийских степей*, Москва, 1973, с. 3–4; idem, *Социальная история скифов. Основные проблемые развития кочевников евразийских степей*, Москва, 1975, с. 11; idem, *Nomads and the Outside World*, Cambridge, 1984, 85–96.

за състоянието и развитието на номадската община[22]. В най-пълен и завършен вид обаче проблемите на номадизма бяха разгледани сравнително неотдавна в специална работа на руската археоложка С. А. Плетньова[23]. За съжаление всички тези нови изводи не са намерили нужния отзив в българската медиевистика[24], където въпросите на прабългарското номадско общество са засегнати сравнително накратко в някои работи на В. Гюзелев въз основа на изводите, направени от А. М. Хазанов[25]. Всичко това налага едно ново и цялостно разглеждане на проблема.

Традиционно се смяташе, че думата *номади* означава едновременно подвижни скотовъди, скитащи ловци събирачи или конни ловци[26]. В последно време се даде по-цялостна дефиниция на термина *номадизъм* като тип икономика, при която основен начин на производство е екстензивното скотовъдство при целогодишно или сезонно пасене на добитъка и свързаните с това движения на по-голямата част от населението[27]. Едва наскоро, благодарение на комплексния диалектически подход, номадското общество престана да се разглежда като застинала социална структура, още повече, че „чисти" номади в степите практически не съществували[28]. В неговото развитие могат да се откроят отделни разграничителни моменти, които на този етап формулират три основни периода[29].

---

[22] Г. Е. Марков, *Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации*, Москва, 1976, с. 8–28, 279–285; същият, Община у кочевников и складывание в ходе их оседания териториально-соседской общины, В: *Проблемы современной тюркологии*, Алма-Ата, 1980, с. 309–315.

[23] Плетенева, *Кочевники Средневековья*, с. 35–40, 120–125.

[24] Изключение в това отношение представлява статията на Tăpkova-Zaimova, Les tribus en migration, p. 56–57 et n. 13, 15. Виж също рецензиите за книгата на С. А. Плетньова от Д. Овчаров, *Археология*, 1982, 3–4, с. 76–78; Ст. Станилов, *Векове*, 1983, 4, с. 86–88.

[25] В. Гюзелев, Икономическо развитие, социална структура и форми на социална и политическа организация на прабългарите до образуването на българската държава (IV–VII в.), *Археология*, 1979, 4, с. 12–21; idem, *Les Protobulgares*, p. 47–62; *История на България*, 2, с. 76–78.

[26] Bogyay, Die Reiternomaden, S. 89–92; Obolensky, op. cit., p. 24–26.

[27] Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*, p. 411–412.

[28] Виж тук бел. 21–25.

[29] При изработването на тази периодизация сме се ползвали преди всичко от

I. Примитивен „таборен" номадизъм – характерен е за население, принудено да напусне своите стари местоживелища за завоюване на нови територии поради политически (или климатически) катаклизми. По-голямата част от населението започвала масово движение, чиято основна цел била завоюването на нови пасища при целогодишно пасене на добитъка. Наличието на почти непрекъснато движение обуславяло построяването на временни неукрепени селища – аули (аили), което от своя страна прави почти неуловимо установяването на определени материални култури. Основната социална единица била родовата община на стадия на военната демокрация, даваща възможност за обособяването на многоетническа и многоезическа общност от хора, чийто религиозен мироглед се изразявал в поклонение на малки семейни божества. Този период от развитието на номадското общество бил характерен за прабългарите в границите на хунското обединение, непосредствено след неговия разгром и за началните десетилетия от тяхното съществуване в границите на Аварския и Тюркютския каганат – от средата на IV до края на VI в., т.е. един сравнително продължителен период от около 250 години[30].

II. Преходен тип номадизъм – полуномадски, полууседнал. Чергарувала само част от населението, която пасяла добитъка в определен сезон, а другата част се занимавала със земеделие. Наред с родовата възникнала семейната собственост върху добитъка и земята, която в крайна сметка обусловила появата на имуществено неравенство и отмиране на принципите на военната демокрация. Вследствие на това започнала да се отделя родова и военно-племенна аристокрация. Формирали се политически обединения от държавен тип, които извършвали не нашествия на големи маси от хора, а отделни набези за заграбване на плячка и пленници, използвани

работите на Г. Е. Марков (Община у кочевников, с. 311–313) и схемата, която предлага С. А. Плетньова, където обаче се наблюдава известна склонност за подценяване ролята на Аспаруховите българи в момента на тяхното преселване на Долни Дунав (срв. ПЛЕТНЕВА, *Кочевники Средневековья*, с. 50).

[30] Твърде интересни в това отношение са наблюденията на някои унгарски археолози за социално-икономическото развитие на панонските българи до идването на аварите и след включването им в пределите на Аварския каганат (срв. Шимони, Панонските българи и формирането на унгарската народност, с. 70–83; Ласло, Към историята на синовете на хан Кубрат, с. 84–90).

не като роби, а като заложници за получаване на откупи. Започнало формирането на определени етнически общности с характерен етнографски облик, единен език, оставящи определена материална и духовна култура – еклектична и езическа по характер, но формираща известно културно наследство. То се изразявало главно в: укрепени с дървено-землена конструкция селища – аули (аили), усъвършенствана грънчарска технология, оригинални каменни изваяния (баби) и надписи на собствена (руническа) или чужда графична система (обикновено гръцка). Религията от своя страна се характеризирала с култ към вожда конник, както и с персонификация на единния и могъщ върховен бог Тенгри-хан. Този втори период от развитието на номадското общество бил присъщ за прабългарите от „Старата велика България" на хан Кубрат, а след нейното разпадане – за известен период от време – на Дунавска и Волжка България, както и за прабългарите, останали под зависимостта на Хазарския каганат и на аварите за около 150 години – от началото на VII до средата на VIII в.[31]

III. Раннокласов тип номадизъм – характеризира се с уседналост и не се различава съществено от останалите раннокласови общества. По-голямата част от населението се занимавала едновременно със земеделие и скотовъдство при пълно господство на частната собственост, обуславящо съществуването на класи и класови противоречия в ранния стадий от тяхното развитие – главно между голямата маса на все още свободното селячество и богатата върхушка. В отделни случаи чергарувала символично само част от най-консервативната аристокрация начело с владетеля, което обаче постепенно се изживявало. Създали се устойчиви политически държавни организации със строго йерархическа и силно централизирана административна структура, която можела да осъществява не само отделни военни набези, но и да води войни за политическо надмощие. Материален израз на този период било строителството на специфични каменни крепости – аули, с доминиращо военно-стратегическо предназначение и силно изявена монументална каменна пластика. Консолидацията на единна народност, въпреки наличието на отделни етнически групи, все по-засилващите се темпове на социално-класово разделение и необходимостта от равностойно контактуване (политическо, икономическо и културно) със съседни, по-развити цивилизации, изисквало приобщаване към господстващите световни религии и въвеждането на общ официален език със съответната оригинална (доколкото е възможно) писменост и необходимата за това книжовност. Реализацията на това в последна сметка довело до унищожаването на почти всички остатъци от номадизъм, както и известна унификация на социално-икономическите и политически структури по подобие на универсалните средновековни обществени системи. Този период от развитието и изживяването на номадското общество у българите бил характерен за времето от средата на VIII в. докъм 864 г. (началото на християнизацията) или с други думи – продължил малко повече от 100 години[32].

---

[31] Този период от развитието на номадизма у прабългарите намира паралели с аналогичните процеси у маджарите по времето, когато последните са обитавали степите на Северното Черноморие в съседство с волжките, „черните" българи и хазарите (срв. ERDÉLYI, Das Altungartum, S. 137–143; FODOR, Relations, p. 45–81).

Като пряка илюстрация на тези постъпателни обществено-икономически процеси може да послужи развитието на раннобългарското селищно строителство. Както бе отбелязано по-горе, като характерната черта на номадското общество (включително и прабългарското) се явило в даден момент строителството на укрепени с ров, землен насип и дървена палисада селища – аули. Такива са характерни за най-ранния етап от съществуването на Дунавска България (края на VII – началото на IX в.) – укрепителната система на Онгъла (Галацкият укрепен лагер между реките Прут, Серет и Дунав като система от укрепления, свързани помежду си и обединени в едно цяло), в Добруджа (Кладенци, Никулицел), по Черноморското крайбрежие (Балчик – първият прабългарски строителен период на Дионисопол) и защитните противодесантни валове при Галата, Камчия, Емона и др., военният лагер при Маркели и по други места в близост до старобългарския граничен окоп Еркесията, като този при Дебелт, първият строителен период на столицата Плиска и др. Същият тип паметници са характерни и за Волжка България, а също и за прабългарското население, останало по същото време под хазарска зависимост в Предкавказието, Подонието, Приазовието и на Кримския полуостров, както и на границата между България и Хазария – първоначално в Поднестровието (Калфа, Ханска), а впоследствие и в Поднепровието (където вероятно също могат да бъдат открити подобни)[33].

Най-късно през 20-те години на IX в. започнало строителството на по-съвършените каменни аули – солидни крепости с развита система от порти, кули и стълбища, издигнати според средствата и изискванията на по-съвършена строителна техника, образци на военната архитектура, като при някои от тях – очевидно най-солидните и най-представителните – наред с военните и административни постройки се издигали величествени хански резиденции. Този процес засегнал най-напред и в най-отчетлив вид столицата Плиска, за която се предполага, че през първата половина на IX в., най-вероятно при хан Омуртаг (814–831), са били изградени каменната крепостна стена на втория укрепен пояс и едновременно с него тухлената стена на третия укрепителен пояс. Тези от аулите, чиято стратегическа стойност намаляла (като този при Кладенци), престанали да бъдат укрепявани и валът бил предоставян за цивилни нужди. Друга част се преустроили, както и се изградили съвършено нови каменни крепости на по-уязвимите военно-стратегически пунктове, свързани тясно с отбраната на държавния център. Типичен пример в това отношение са аулите при с. Хан Крум и Мадара (Шуменско), предстоличния Преслав, при остров Пъкуюл луй Соаре на Дунав, Дяснобрежното Цимлянско градище и Маяцката крепост на р. Дон, както и цитаделата при Слон в Карпатите[34].

Изживяването на номадизма и приобщаването към нуждите и изискванията на настъпващата християнска цивилизация се илюстрира най-добре с особеностите на следващия строителен период, започнал към края на IX и началото на X в. до падането на България под византийска власт през 1018 г. По това време са построени крепости, в които все повече се проявявали универсалните черти на средновековните градски центрове. Това са преди всичко новата столица Велики Преслав, внушителните крепости на Шумен и Дръстър, наскоро регистрираните в североизточна България около 16 на брой крепости от типа на тази при с. Цар Асен (Силистренска област) , а също и на юг от Балкана при Хасково, Констанция (при дн. Симеоновград), Перник и Охрид[35].

---

[32] Също това развитие било характерно и за маджарското общество след 896 г. до окончателното формиране на унгарската държава към 970 г. и нейната християнизация през 1000 г. (срв. SZÉKELY, La conquête, p. 8).

[33] Повече подробности за този I период от развитието на ранносредновековния български аул виж у ДИМИТРОВ, Аулите на ранносредновековна България, с. 56–60.

[34] *Пак там*, с. 61–63 с пос. лит.

Както става ясно от изложеното до тук, налице е един своеобразен паралелизъм – развитие на номадските обществено-икономически структури у прабългарите, от една страна, и развитие на раннобългарското селищно строителство, от друга страна. Всичко това, разбира се, било неотменна част от цялостното обществено-икономическо, политическо и културно развитие на ранносредновековна България. Ето защо няма никакви основания нейните паметници, останали извън територията на днешна България, да се приписват на други, незасвидетелствани в историческите извори, етноси.

* * *

Проблемите на отношенията между прабългари и номади нямат обаче само социален аспект. Те засягат въпроси, отразяващи етногенетичните процеси, и най-вече политическите отношения. Ето защо преди да пристъпим към прякото разглеждане на отношенията между средновековната българска държава и номадите до началото на XI в., смятаме, че е необходим съответния, макар и кратък, преглед на положението на прабългарите в обкръжението на останалите номадски народи – хуни, авари, тюркюти и хазари. Този преглед ще бъде направен в I и II глава във връзка с отношенията между България и аварите и между България и хазарите. При тяхното разглеждане хронологическият принцип няма да може да бъде спазен, тъй като те обхващат почти едно и също време в историческото развитие на българите. По-лесно този принцип ще се приложи при разглеждането на отношенията между България и маджарите (от началото на IX до началото на X в., когато общо взето последните започват да изживяват номадския начин на живот) и между България и печенезите, чийто край се фиксира от прекратяването за един временен период на българската държавност през 1018 г.

---

[35] *Пак там*, с. 63–64 с пос. лит.

I. БЪЛГАРИЯ И АВАРИТЕ (ДО НАЧАЛОТО НА IX В.)

Както е известно, основите на средновековната българска държава на Долния Дунав били положени след победите на прабългарите начело с хан Аспарух над византийските войски, в резултат на което империята трябвало да се примири не само с близкото и опасно присъствие на една нова „варварска" държава, но и да отстъпи част от собствените си територии, придружено с твърде унизителен за нея мир[1].

Ето защо естествено би било главно място във външнополитическия живот на ранносредновековна България да се заемали отношенията ѝ с Византия, което предопределило от своя страна и по-големия интерес на изследователите към тази проблематика. Неоправдано настрана обаче останаха проблемите за отношенията на българската държава с другите нейни съседи по време на основаването ѝ и след това, а именно – отношенията ѝ с аварите на северозапад и с хазарите на североизток. Освен че биха запълнили празнотата в българската историография по отношение по-пълното изясняване връзките на средновековна България със съседните ѝ народи, решаването на тези въпроси би допринесло до голяма степен и за изясняването на характера на отношенията между България и номадите въобще.

Както вече посочихме, ранносредновековна България имала за съседи две силни военнополитически образувания: на северозапад – Аварския каганат, а на североизток – Хазарския каганат. Наложително е обаче да бъдат разгледани отношенията между прабългари и авари още от средата на VI в. поради обстоятелството, че последните заемали важно място в историята на Централна и Югоизточна

---

[1] *История на България*, 2, с. 97–101.

Европа вече повече от едно столетие (от 558 г.)[2], докато Хазарският каганат бил създаден сравнително по-близко по време (в 651 г.)[3] до основаването на Дунавска България. И в двата случая обаче е немислимо отношенията на България с тези две сили да бъдат разглеждани от 680 г. нататък, понеже, както ще стане ясно по-нататък, тази дата не може да се счита за тяхно начало, а само за нов етап от развитието на връзките между прабългарите и номадския свят въобще. Това важи както за аварите, така и за хазарите, защото процесите във взаимоотношенията им с прабългарите продължили развитието си и след установяването на прабългарите начело с хан Аспарух на Долния Дунав. А тъй като и самите прабългари се появили на историческата сцена като номади, и то в състава на една друга номадска общност – хунския съюз или федерация, най-напред ще си позволим да разгледаме именно въпроса за отношенията, мястото и ролята на прабългарите и хуните.

1. Прабългари и хуни. Кутригури, утигури, оногури

Поради своята сложност проблемът за отношенията между прабългари и хуни засяга най-напред въпроса за произхода на прабългарите – едно твърде старо поле за изява на най-различни хипотези и теории[4].

За първи път по-осезателно в българската историография въпросът за ролята и мястото на хуните в историческото развитие на прабългарите и обратно – на прабългарите в хунския племенен съюз, бе поставен от В. Златарски. Според него, макар и обозначавани твърде често с понятието *хуни*, прабългарите представлявали самостоятелна етническа група в разнородната хунска маса, която през първата половина на VI в. се разделила на две основни групи – западна (кутригури) и източна (утигури), които били обединени отново през 30-те години на VII в. под властта на хан Кубрат[5]. За да се улесни представянето на основните събития от тяхната история, същият автор предложи за периода до основаването на българската държава от хан Аспарух те да се наричат *хуно-българи*, за разлика от представителите на създалата се по-късно българска народност – *славяно-българи*[6]. Тази постановка на изтъкнатия наш медиевист бе изтълкувана твърде превратно 30-тина години по-късно от Ал. Бурмов, който го обвини, кой знае защо, като първия български учен, прокарал в нашата историография хунската хипотеза за произхода на прабългарите[7]. В стремежа си на всяка цена да го опровергае, Бурмов стигна до друга крайност – той отрече принадлежността на племената кутригури и утигури към прабългарите[8]. Тази теза, която днес с основание се счита за неприемлива[9], бе подкрепена в началото единствено от унгарския учен Д. Шимони[10], който обаче наскоро се отказа от нея[11]. Понастоящем изводите на Бурмов за кутригурите и утигурите се поддържат, доколкото ни е известно, единствено от В. Бешевлиев[12].

Тезата на Златарски за самостоятелната роля на прабългарите в хунското номадско обединение след Бурмов, макар в началото с известни колебания[13], бе възприета от по-голямата част български медиевисти[14], като наред с това се утвърди почти напълно и теорията за тюркско-алтайския произход на прабългарите[15]. Тезата за прабългарската същност на племената кутригури и утигури също беше възстановена, като само при характеристиките за оногурите отначало се допускаше известно огурско влияние[16].

---

[2] Най-общо за аварите и по-старата литература за тях виж Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, S. 70–76; II S. 51–53.

[3] Виж за тази дата: Артамонов, *История хазар*, с. 171.

[4] Тук няма да се спираме на тези, които отдавна бяха разкритикувани и отхвърлени като неприемливи – автохтонната, славянската, татарската и фино-чудската – виж за тях цит. лит. в *История на България*, 2, с. 87, бел. 1.

[5] Златарски, *История*, I, 1, с. 21–44.

[6] *Пак там*, с. 45.

[7] Бурмов, Към въпроса за произхода на българите, с. 21, бел. 6.

[8] *Пак там*, с. 33–39; същият, Въпроси из историята на прабългарите, с. 66–67.

[9] Срв. за това най-общо в *История на България*, 2, с. 63–64. Изключение в това отношение представлява все още позицията на В. Т. Сиротенко, Писменные свидетельства о булгарах IV–VII вв., В: *Славяно-балканские исследования*, Москва, 1972, с. 206–207.

[10] D. Simonyi, Die Bulgren des 5. Jahrhunderts im Karpatenbecken, *AAH*, 10, 1959, S. 227–258.

[11] Шимони, Панонските българи и формирането на унгарската народност, с. 73–74.

[12] Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 37.

[13] Виж например категоричното мнение на П. Петров, Ал. Бурмов като историк на средновековна България, В: Бурмов, *Избр. произв.*, I, с. 10; същият, в новото издание на Златарски, *История*, I, 1 (2 изд.), с. 83, бел. 68. По-късно той се отказва да поддържа това – срв. Петров, *Образуване на българската държа-*

Второто направление в историческата наука при определяне въпросите за произхода на прабългарите, тяхното формиране като самостоятелен етнос и отношенията им с хуните и останалите номадски племена има пряко отношение към т.нар. огурска теория за произхода на прабългарите. За неин създател може да се счита унгарският учен Г. Моравчик, според когото формирането на прабългарите като народностна група станало вследствие на сливането на остатъците от хуни и огурски племена, при което се образувало засвидетелстваното в изворите племе на оногурите, потомци на които по-късно се явяват както дунавските българи, така и унгарците[17].

Теорията на Моравчик, с известни модификации до днес, бе възприета от голям брой учени. Един от първите ѝ последователи бе П. Мутафчиев, според когото прабългарите представлявали смесица от хуни и огури, като последните били представени най-вече в племената кутригури, утигури и оногури[18]. Тази теза понастоящем в българската историография се застъпва и от Д. Ангелов[19]. Сред съвременните представители на чуждата историческа наука[20] към това

ва, с. 98.

[14] Guzelev, *Les Protobulgares*, p. 19–21; Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 86. В чуждата историография особено показателни в това отношение са изводите на полския тюрколог Ед. Триярски, който разграничава три основни прабългарски групи през VI в. от изток на запад – утигури, кутригури и панонски българи (срв. Tryjarski, *Protobulgarzy*, 161. Виж също Юхас, *Тюрко-българи и маджари*, с. 214–218; Ангелов, *Образуване на бълг. народност*, с. 112–116.

[15] *История на България*, 2, с. 60.

[16] Последното бе признато още от Ал. Бурмов, Към въпроса за произхода, с. 48–49. Виж също Musset, *Les invasions*, II, p. 52; Lemerle, Invasions et migrations, p. 282–283.

[17] Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, S. 84–118.

[18] Мутафчиев, *История на българския народ*, I, с. 78–79.

[19] Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 120–123.

[20] За по-старата литература (до 1958г.) виж Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, S. 67.

направление принадлежат работите на германските учени Т. фон Богиай[21] и Фр. Алтхайм[22], както и на руските археолози М. И. Артамонов[23] и А. К. Амброз[24]. Последната разработка по този проблем предлага една по-различна трактовка на хуните като тюркоезична маса, която получила своето наименование от група воини (хун-ну), спасили се на запад след поражението от китайците в 155 г., където усвоили друга материална и духовна култура – идея, изказвана и от руския тюрколог Л. Н. Гумильов[25]. Особено важно според нас е обстоятелството, че хуните принадлежали към тюркската езиково-етническа общност[26] – нещо, което в много случаи бе забравяно от съвременните изследователи. А те понякога стигаха дотам, че отричаха принадлежността на прабългарите към хуните само защото последните не били тюрки[27], или пък отиваха в другата крайност – прабългарите не били тюрки, защото са хуни[28]. Всъщност няма нищо погрешно и в извода на О. Менхен-Хелфен, че прабългарите са били хунско племе, сродно на племената акацири и сабири[29]. Не трябва да забравяме и за извънредно важната и аргументирана постановка на О. Прицак, че първата засвидетелствана прабългарска династия Дуло, тъждествена в Именника на българските ханове според него с името Вихтун, е идентична с познатата от китайските извори хунска фамилия Мао-тун, чийто представител Shan-yü (Авитохол) бил един от вождовете на хун-ну, застанал начело на най-западния клон от хуните и осъществил през 153 г. тяхното придвижване на запад[30]. Тази хунска традиция в историческата памет на прабългарите[31] е много важна за изясняването на техния произход, прародина и историческо развитие, без да се прави, разбира се, генералния извод, че прабългарите били чисто хунско племе. Фактът, че същата тази традиция е засвидетелствана и в историческата памет на маджарите, не дава никакъв повод на изследователите да ги смятат за хунско племе[32].

---

[21] Bogyay, Die Reiternomaden, S. 99.

[22] Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, S. 17–20.

[23] Артамонов, *История хазар*, с. 83–85.

[24] А. К. Амроз, Кочевнические древности Восточной Европы и Средней Азии V–VIII вв., В: *Археология СССР: Степи Евразии в эпоху Средневековья*, Москва, 1981, с. 23.

[25] Гумилев, *Древние тюрки*, с. 23–25. Там е представена и една твърде интересна легенда, според която древните тюрки произхождали от западните хуни, но не пряко, а мистически. Същият автор обаче е категоричен, че познатите в Европа хуни, наред с българи, печенези и узи, са езиково сродни тюркски племена.

[26] Golden, *Khazar Studies*, I, p.28–29. Същият автор помества под общото наименование *огурски тюрки* племената сарагури, оногури, утигури, кутригури, огури и българи. (Срв. р. 30–34) Виж също Петров. *Образуване на българската държава*, с. 98; Altheim, *Geschichte der Hunnen*, V. S. 318–323.

[27] Виж в този смисъл Бурмов, Към въпроса за произхода на прабългарите, с. 33.

[28] Б. Симеонов, К вопросу о происхождении и этнической принадлежности праболгар, *Балканско езикознание*, 1982, 3, с. 51–58.

[29] O. J. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns. Studies on their History and Culture*, Berkeley–Los Angeles–London, 1973, p. 432–433; Folz, Guillou, Musset, Sourdel, *De l'Antiquité au Monde médiéval*, p.42.

През последното десетилетие се появи нова концепция, която по своята същност се явява компромисна и балансираща между отделните становища – може би с цел да установи съгласие между тях. В цялостен вид тя е представена в книгата на Ал. Авенариус, според когото прабългарите се оформили като самостоятелна етническа група, когато живеели съвместно с хуните и участвали във всичките им походи[33]. През V–VI в. от тях се формирали и развили две основни прабългарски групи: *панонски* и *черноморски* българи[34]. Последните представлявали по-нова етноисторическа общност, тъй като се образували от смесването на същински прабългари, завърнали се в степите на Северното Черноморие (останалата част продължила своето самостоятелно съществуване в Панония), и хунското (?) племе на утигурите, които впоследствие заедно с оногурите формирали т.нар. Кубратови българи (уногундури). Към тях впоследствие се присъединили и кутригурите, които дотогава заемали по-самостоятелно, междинно място сред панонските и черноморските българи[35].

В по-опростен вид същата концепция е представена в една от последните работи на руския археолог А. В. Гадло. Според него същинските българи от хунския племенен съюз още в края на V и началото на VI в. се смесили с оногурите – племе от огурски произход[36]. Под въздействието на външни фактори към средата на VI в. оногурите се разделили на две групи – утигури и кутригури[37], които след дълги и изтощителни войни помежду си били принудени отново да се обединят на оногурска основа (унугури), като дали впоследствие началото на Кубратовата Велика България[38].

Подобна, но в много по-разширен вид схема, е представена в наскоро излязлата книга на П. Юхас. За основа на изследването си той е използвал теорията на Д. Неймет, свързана с общата прародина на тюрко-българите, на огури, сарагури и оногури в Западен Сибир, като се има предвид, че самите оногури към 463 г. представлявали вече своеобразно обединение между тюрко-българи и маджари с взаимна асимилация между тях[39]. Същият автор прави опит да проследи историята на дин-лин-огурите според сведенията на китайските извори от дълбока древност, свързвайки с тях и паметниците на афанасеевската, андроновската, карасукската, тагарската и ташчикската култури в Средна Азия[40]. В стремежа си обаче да представи оногурите непременно като основа на тюрко-българите (както и на маджарите), Юхас изпадна в крайност, представяйки историята на кутригури и утигури като отделили се племена от оногурската маса[41].

От всички представени дотук теории най-голямо основание според нас има концепцията, изложена в най-пълен вид от Ал. Авенариус. Естествено неговата схема (доколкото етноисторическото развитие на даден народ може да се вмести в дадена схема) едва ли отразява най-точно различните етногенетични процеси, довели до формирането на прабългарския етнос (този, който взел участие в основаването на българската държава на Долния Дунав). За по-детайлно уточняване на тези въпроси би помогнала една нова интерпретация на всички писмени извори, а доколкото е възможно и на веществени паметници, засягащи разглеждания период.

---

[30] Годината 153 се потвърждава и от данните в Именника на българските ханове, ако от 453 г. (смъртта на Атила) извадим 300 години (управлението на Авитохол). Самият Мао-тун бил наследник на Shan-yu, който основал през 207 г. азиатската хунска империя. (Срв. Pritzak, *Die bulgarische Fürstenliste*, S. 37–38). В българската историография тази теза се възприема само отчасти от В. Бешевлиев (*Първобългари. История*, с. 84), който също смята, че Вихтун е лично име, но не идентично с Мао-тун, а като принадлежащо на последния представител от рода Дуло – княз Вихтун (?).

[31] Виж за това най-общо в *История на България*, 2, с. 62 и пос. лит. на с. 88, бел. 15.

[32] Виж напр. разсъжденията на унгарския тюрколог Székely, La conquete, p. 9.

[33] Avenarius, *Die Awaren in Europa*, S. 24.

[34] *Ibidem*, S. 25.

[35] *Ibidem*, S. 27–28.

[36] Гадло, *Этническая история Северного Кавказе*, с. 58–59.

[37] *Пак там*, с. 79–80.

[38] *Пак там*, с. 97.

[39] Срв. Юхас, *Тюрко-българи и маджари*, с. 16–22, 49–51, 65–66; Ангелов, *Образуване на бълг. народност*, с. 106–108.

[40] Срв. Юхас, *Тюрко-българи и маждари*, с. 142 сл.

[41] *Пак там*, с. 411–414.

Най-ранното писмено известие за прабългарите, в което те са упоменати със собственото им народностно име (Vulgares), е поместено в Анонимния римски хронограф от 354 г.[42] Обикновено се приема, че тогава те са живеели вече на север от Кавказ, което се потвърждава и от едно друго известие – арменската хроника на Мойсей Хоренски[43]. По-важното в случая обаче е това, че сведението представя самостоятелното съществуване на прабългарите отделно от хуните, т.е. от хунския съюз, сведенията за който са малко по-късни. В тази насока ще си позволим известно съмнение – попаднали ли са прабългарите в Предкавказието от своята прародина в сърцето на Средна Азия, увлечени от хуните, или това са направили сами, но под техния натиск?

По-нататъшната съдба на прабългарите в продължение на около един век е обвързана трайно с хунското нашествие в Европа[44]. Трябва обаче да се отбележи, че макар и в състава на хунския племенен съюз или федерация, което съответствало на тяхното обществено-политическо и социално-икономическо развитие като номади, прабългарите запазили своята етническа, а вероятно и политическа обособеност. Показателен е фактът, че те продължили да се споменават в писмените извори под собственото си име (Bulgari), както в случая с войната им срещу лангобардите в началото на V в. край северозападните склонове на Карпатите, описан от Павел Дякон[45].

---

[42] Chronographus, p. 105 (= *ЛИБИ*, 1, с. 82).

[43] Срв. за това най-общо в *История на България*, 2, с. 60.

[44] *Пак там*, с. 62. Виж също Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 9; Guzelev, *Les Protobulgares*, p. 10.

[45] P. Diaconus, p. 55–56 (= *ЛИБИ*, 1, с. 411–412).

Някои учени обясняват значителната им роля в хунското номадско обединение и чрез засвидетелстваната в Именника хунска историческа традиция (Авитохол = Атила?)[46], факт, който може да получи и по-различно обяснение[47].

След смъртта на Атила в 453 г. хунската федерация, съставена от различни номадски племена, започнала да се разпада. Няма съмнение, че по-нататъшната история на част от прабългарите се свързва със съдбата на народа, последвал най-малкия син на Атила – Ἠρνάχ/Негпас – основателно идентифициран с Ирник от Именника[48]. Описвайки разселването на хуните, последвало злополучната за тях битка при р. Недао в 454 г., готският историк Йордан съобщава: „Също и Хернак, по-малък син на Атила, заедно с хората си избрал за заселване най-отдалечената част на Малка Скития"[49]. Или с други думи, една значителна маса от прабългари придружили заедно с други хунски племена Ернах/Ирник и се поселили в земите на североизток от Долни Дунав[50].

Така една част от увлечените на запад с хуните прабългари се завърнали в степите на Северното Черноморие. През първата половина на VI в. тези прабългари продължавали да съществуват самостоятелно там – извод, който се налага вследствие от недвусмисленото съобщение на Йордан: „На юг от тях [естите] се намира извънредно храбрия народ на акацирите, който не познава земеделието, а живее от скотовъдство и лов. Отвъд тях, над Понтийско море се простират местата, обитавани от българите, които са станали твърде известни поради лошите последици от нашите страхове. Оттук вече следват хуните, които като някакво буйно коренище от най-храбри племена са създали двойна напаст за народите: едни от тях са наречени алциагири, а други – савири. Те обаче живеят отделно. Близо до Херсон, където алчният търговец внася азиатски стоки са алциагирите (ултизурите?). Лете те бродят по полята и се пръскат нашироко, за да търсят паша за добитъка си, а зиме се завръщат при Понтийското море. Хунугурите пък са известни по това, че търгуват с хермелинови кожи. От тях се изплашили тия толкова смели мъже (готите), чието първо пребиваване било, както четем, на скитска земя по Меотидското блато, после в Мизия, Тракия и Дакия и най-сетне отново над Понтийското море в Скития"[51].

---

[46] Срв. Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 85; Guzelev, *Les Protobulgares*, p. 11.

[47] Виж тук бел. 30.

[48] Виж в този смисъл и последната работа на Дуйчев, „Именникът на първобългарските ханове", с. 10–16. Виж и коментара на Ив. Божилов в *Стара българска литература*, III, с. 346.

[49] Iordanes, p. 126, 28–30 (= *ЛИБИ*, 1, с. 358).

[50] Ив. Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 85 и бел. 41 и 42 с пос. лит.; В. Бешевлиев, Extrema minoris Scythiae. – *ИОНМТ*, 1, 1973, с. 139–141. Idem, Extrema minoris Scythiae, In: *Memoriam Constantini Diacoviciu*, Cluj, 1974, p. 35–37.

Описанието от Йордан е свидетелство именно за онези прабългари, които се завърнали в степите на Северното Черноморие начело с Ернах/Ирник преди около половин столетие по-рано[52]. При това те явно били различни от хуните, макар че последните, както правилно е забелязал и Йордан, представлявали „буйно коренище" от различни племена – алциагири, савири, хунугури. Показателното в случая е, че по това време (първата половина на VI в.) прабългарите са представени отделно и от оногурите (хунугурите), които според Йордан също влизали в списъка на хунските племена, но явно имали угорски произход[53].

---

[51] Iordanes, p. 63, 1–18 (= *ЛИБИ*, 1, с. 337).

[52] Според Ив. Божилов (*Анонима на Хазе*, с. 86) най-убедителна в случая била тезата на Златарски, според която Йордан имал предвид българите кутригури, които успели да наложат своята власт над хуните (?). Но ако Йордан действително е визирал кутригурите, той е можел да ги назове с името, с което те са познати на другите хронисти, но от по-късно време. Той обаче категорично ги назовава Bulgari, което според нас показва, че кутригурите не са му били познати тогава, или с други думи описанието се отнася за по-ранно време. Виж в този смисъл интересните разсъждения на М. И. Артамонов (*История хазар*, с. 84–85), който обаче допуска неоснователното за нас отъждествяване на същите тези Bulgari с хунугурите (оногури?). Последното се застъпва и от В. Гюзелев (*Les Protobulgares* p. 19) и от П. Петров (*Образуване на българската държава*, с. 95). Трудно ни е да се съгласим и с мнението на Д. Ангелов, че по това време както северокавказките българи, които били подложени на асимилация от оногурите (хайландури), така и прабългарите на Ернах, изпитвали подобни влияния от съседните им огури (срв. Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 117–118).

[53] За угорския произход на оногурите, за което свидетелства най-вече частицата *-гур*, присъща и на другите сродни на тях племена – сарагури, огури, утигури, кутригури, срв. Юхас, *Тюрко-българи и маджари*, с. 9, 36; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, S. 65–67; idem, Zur Geschichte der Onoguren S. 85–91; Golden, *Khazar Studies*, I, p. 30–34.

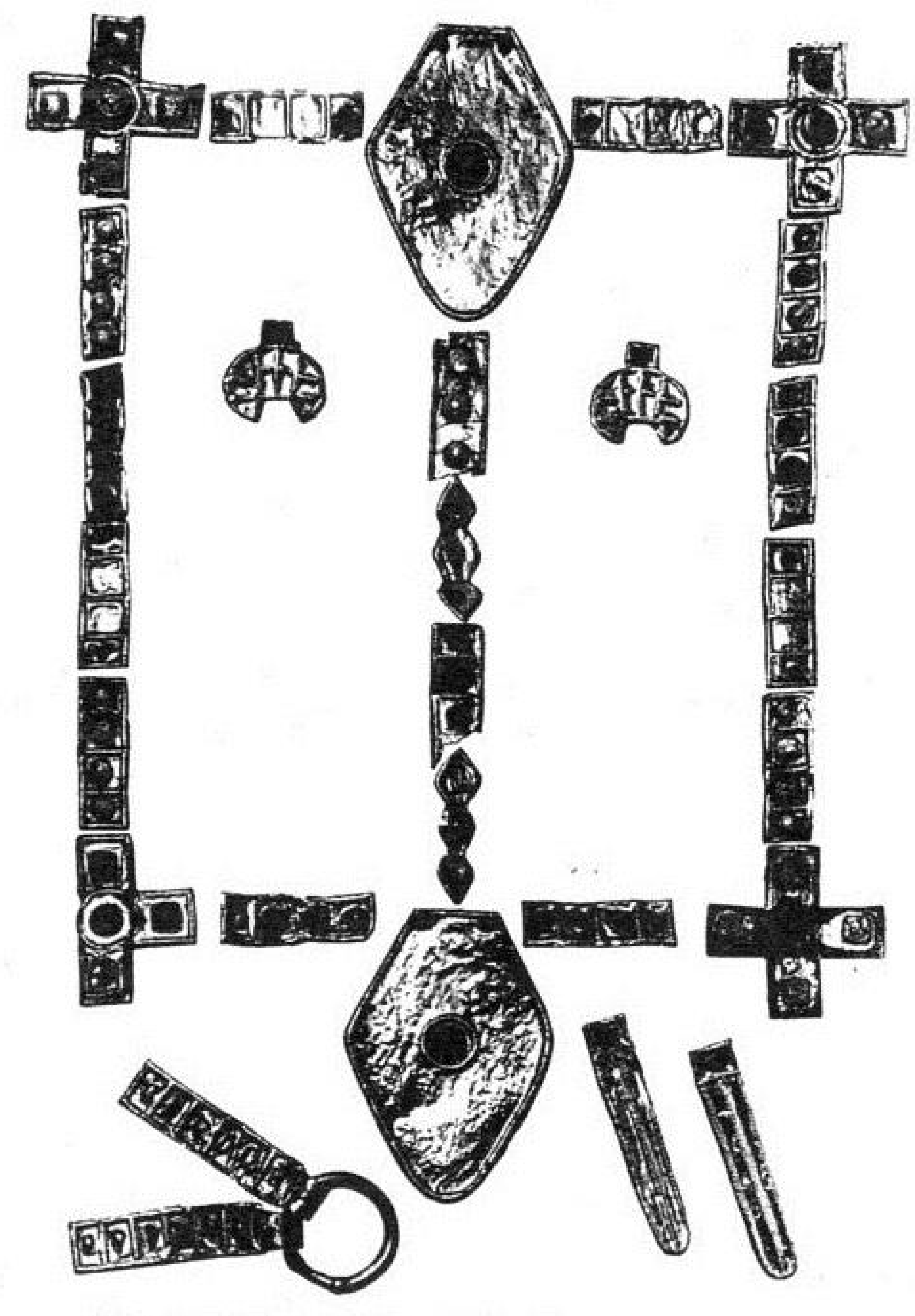

Бронзови, сребърни и златни обкови на конска амуниция (реконструкция), приписвана на хуните (IV в.), открита при с. Новогригориевка, Запорожска обл., Украйна.

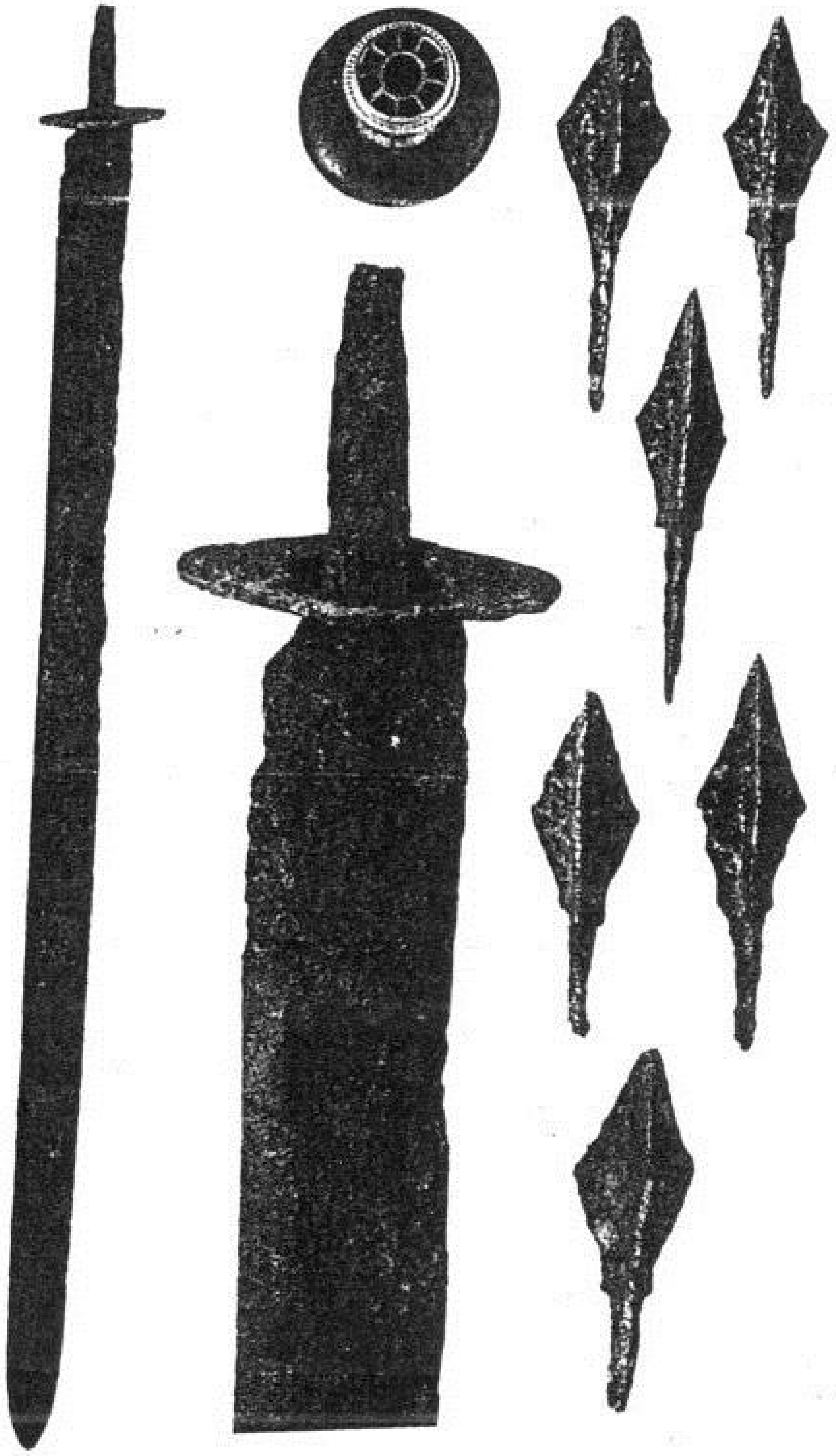

Оръжие, приписвано на хуните (IV в.), от погребение при с. Новогригориевка, Запорожска обл., Украйна.

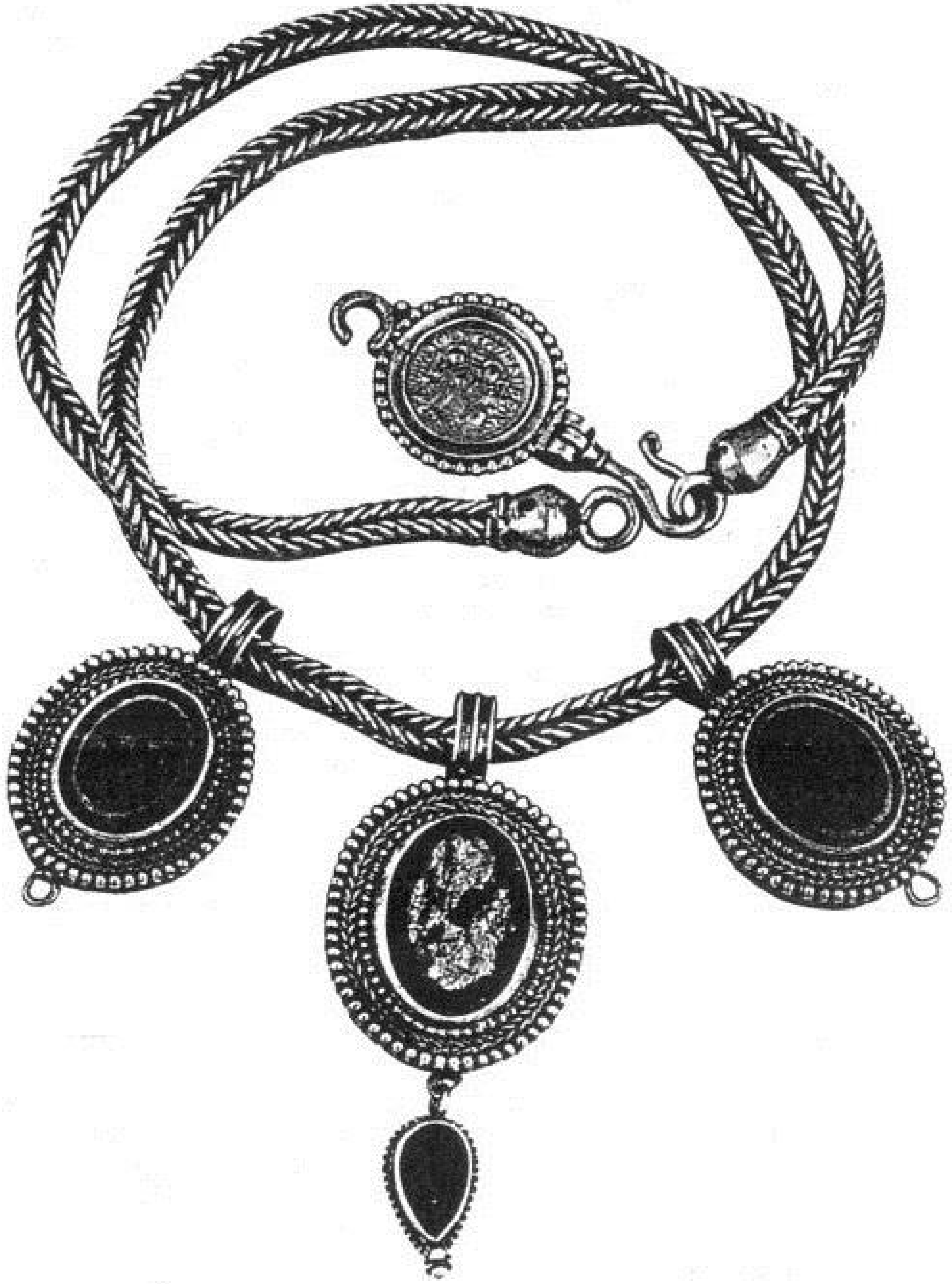

Златен шнур с медалиони (вероятно византийски), открит в хунско погребение (IV–V в.) при гр. Анапа, Краснодарска област, Русия.

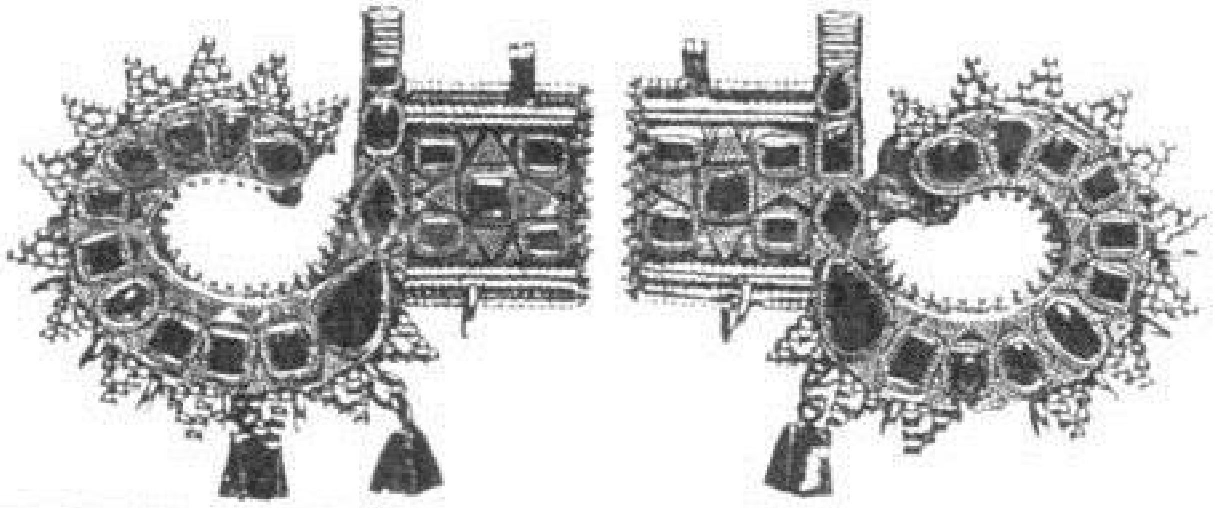

1

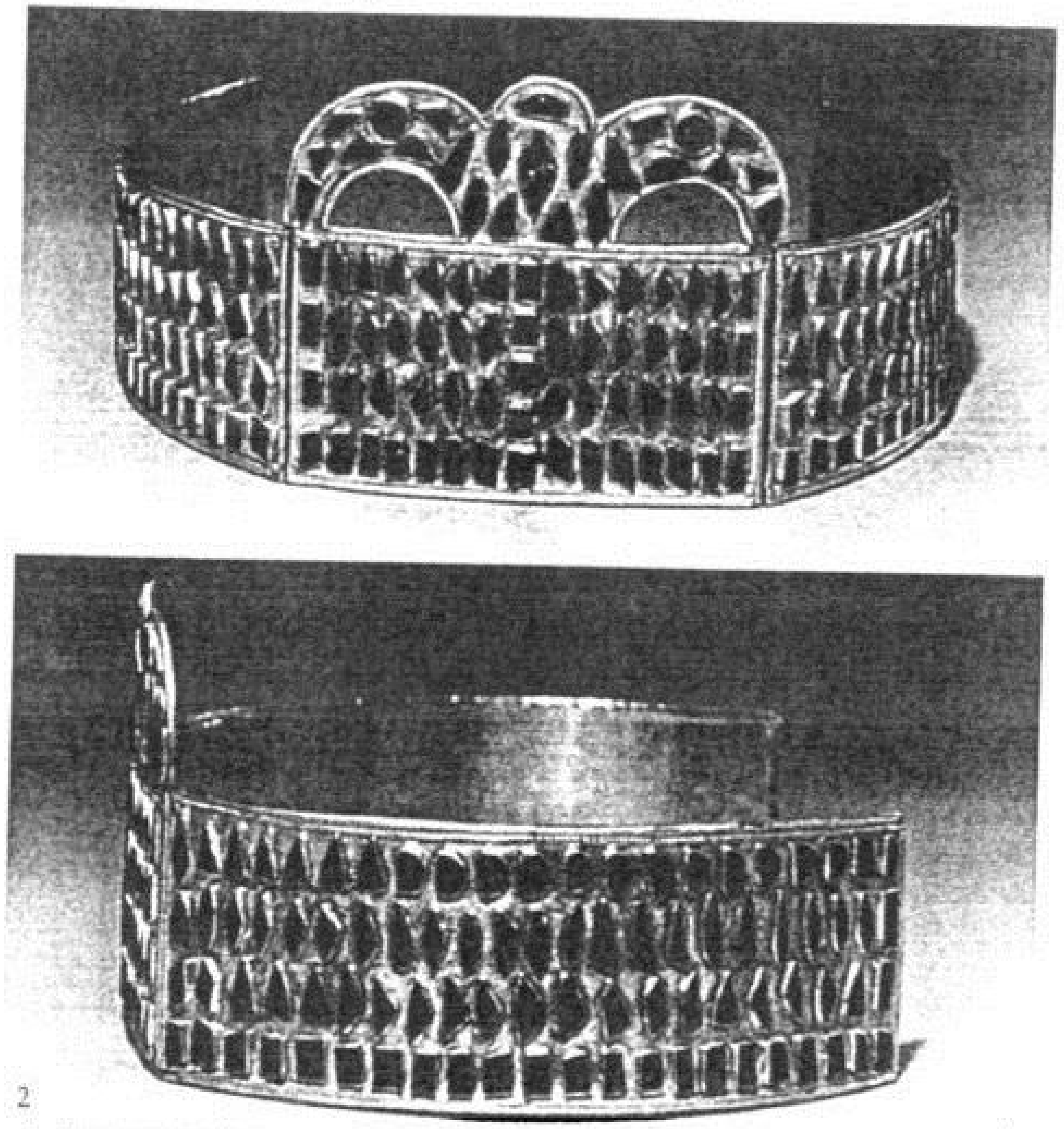

2

1. Златни женски наушници със скъпоценни камъни, открити в хунско погребение от V в. (?) в района на Варна, България (съхраняват се в Римско-германския музей в Кьолн, Германия)
2. Златна диадема от женско хунско погребение (IV–V в.) от района на Керч, Русия.

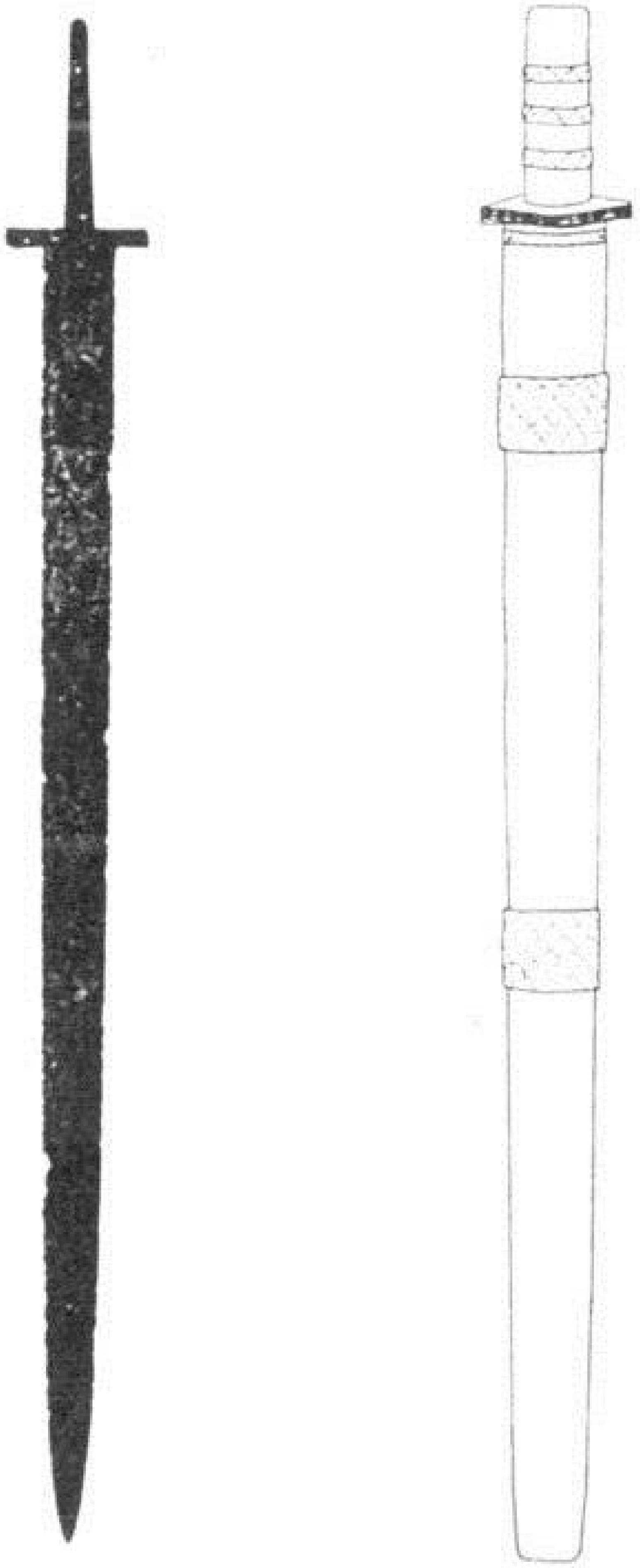

Двуостър меч от хунско погребение (V в.) при дн. Панонхалма-Селшьохалом, ком. Дьор-Шопрон, Унгария

1

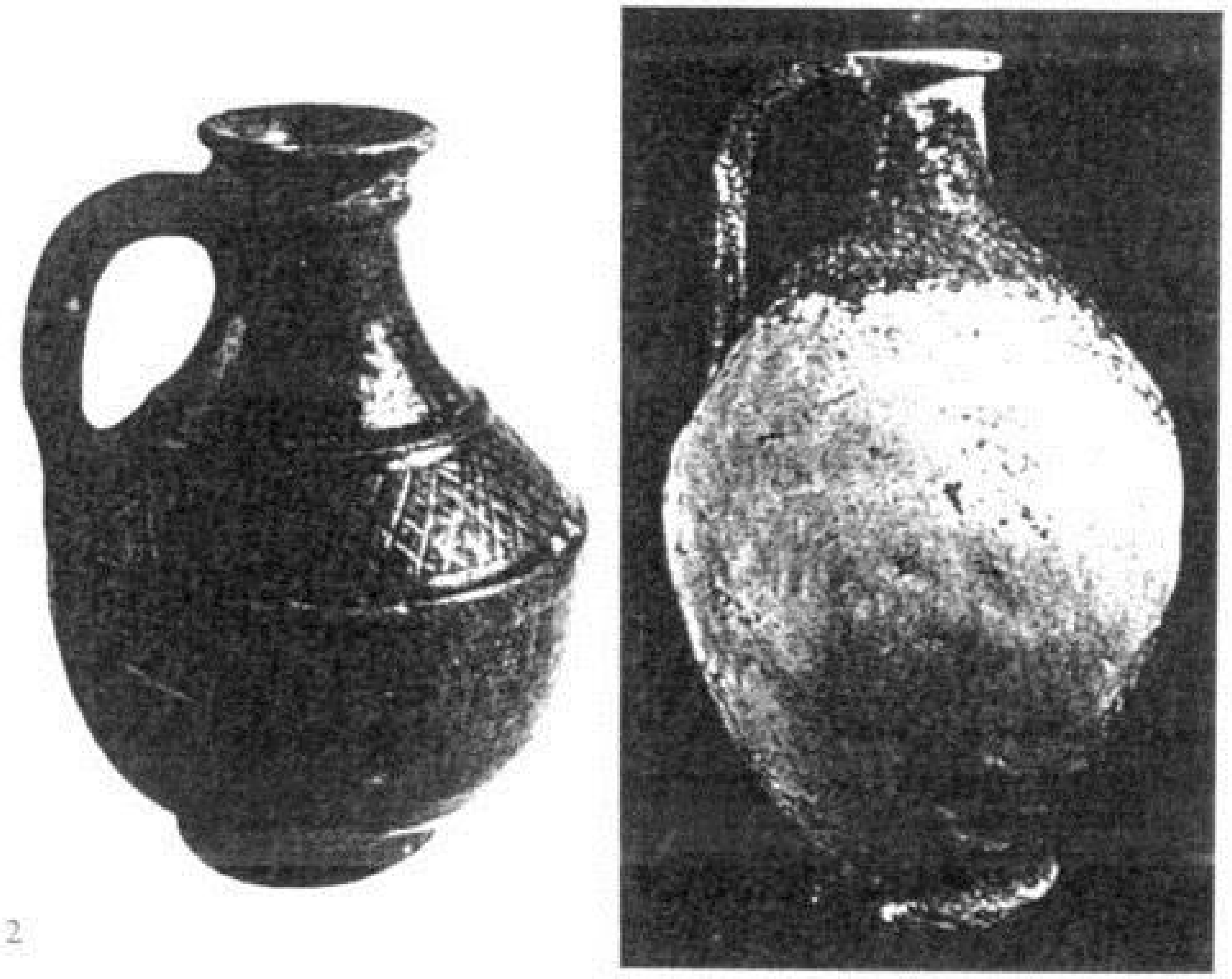

2

1. Керамична стомна от хунско погребение (V в.) при дн. Виена-Леополдау, Австрия.
2. Керамични стомни от хунски погребения (V в.) при дн. Дьор, Унгария.

Самостоятелното съществуване на прабългарите – както в степите на Панония, така и в степите на Северното Черноморие от средата на V докъм средата на VI век, се потвърждава и от данните на редица писмени извори за техните отношения с Византийската империя, славяните и германските племена през този период[54].

Вероятно към края на първата половина от VI в. в местоживелищата на прабългарите – в степите на Северното Черноморие – започнали да проникват отделни угорски племена, тюркизирани до известна степен вследствие на големите раздвижвания на номадския свят, резултат от хунските нашествия. Възможно е тези племена да са се отделили от оногурската маса в Предкавказието или пък да са се откъснали от основното ядро в Приуралието, но така или иначе в степите на Северното Черноморие са появил един нов етнически елемент – тюркоизираните угорски племена. Не е ясно дали тяхното приобщаване сред прабългарската и хунската маса там станало по мирен или насилствен начин, но както и да е било, техните имена заели важно място по страниците на хрониките, отразяващи събитията от средата и втората половина на VI в. Нека обаче се обърнем към самите извори[55], които единствени могат да ни дадат отговорите на тези въпроси.

Първите и най-подробни сведения за разглежданите племена принадлежат на Прокопий Кесарийски: „В старо време голямо множество хуни, наричани тогава кимерийци, населявали областите, които току що споменах [около Меотидското езеро и Танаис]. Над всички господствал един цар. Веднъж на един техен цар се родили два сина: единият на име Утигур, а другият – Кутригур. След като умрял баща им, те разделили властта помежду си и дали имената на своите подвластни, така че дори до наше време едните се наричат утигури, а другите – кутригури. Те всички живеели там, имали във всичко общи обичаи и не се сношавали с людете, които живеели отвъд езерото и неговия отток. Никога те нито преминавали тези води, нито подозирали, че можели да ги преминат, понеже се бояли от нещо, което било твърде лесно"[56]. По-нататък същият автор описва поселенията на готите тетраксити и войните, които кутригури и утигури водели с тях[57]. От приведения разказ на Прокопий обаче не става ясно от каква общност са произхождали въпросните племена, макар че той ги нарича с общото название хуни. Подобни указания липсват и в разказа на другия виден хронист от същата епоха – Агатий Миринейски, въпреки че при него се срещат някои допълнителни географски уточнения, които биха улеснили точната идентификация на интересуващите ни племена: „Хуните населявали в старо време земите на изток от Меотидското езеро [Азовско море] и се простирали по на север от реката Танаис [Дон], както и останалите варварски народи, които се били заселили отсам планината Имай [Тян-шан] в Азия. Всички тези народи се наричали общо скити и хуни. Обаче поотделно едни от тези племена се наричали кутригури, други – утигури, трети – ултизури, други – вурунгунди и други – според техния прадядов обичай. По-сетне, след много поколения те преминали в Европа – било, че наистина някаква кошута найнапред им посочила пътя, както гласи общоизвестното предание, било, като са използвали някакъв друг случай. Тогава, като преминали така или иначе оттока на езерото, който се влива в Евксинския Понт и който дотогава бил смятан за непроходим, те се скитали по чужди земи и нанасяли извънредно големи пакости на тамошното население, като го нападали неочаквано. Така те прогонвали поранщните им жители и завземали тяхната земя. Където било обаче да не останат там много дълго, но да загинат, както се казва, до корен. Впрочем ултизурите и вуругундите били известни до времето на император Лъв [457–474] и от тогавашните ромеи били смятани за храбри. Но ние днес нито ги знаем, нито ще ги познаем, понеже едни от тях са загинали, а други са се преселили много далеч. През годината [557], в която както казах, заразителна болест нападнала

---

[54] Срв. за това най-общо в *История на България*, 2, с. 62–63. Според Ом. Прицак (*Die bulgarische Fürstenliste*, S. 62–63), тези прабългари се управлявали до средата на VI в. от потомците на Ирник, а именно: ок. 485 г. – Бузан, ок. 505 г. – Мундо, ок. 520 г. – Σιλγίβις; ок. 527 г. – Γλώνις и Στύραξ; 534 г. – Γορδάς и след него Μουάγερος или Μούγελ; 538/540 г. – Βούλγαρ и Δρούγγ.

[55] Към тези извори могат да се причислят и сведенията от *Църковната история* на сирийския автор Захарий Ретор, който през първата половина на VI в. различава прабългарите отделно от кутригурите (срв. Пигулевская, *Сирийские источники*, с. 165).

---

[56] Procopius, p. 503_{6-22} (= *ГИБИ*, 2, с. 138–139).

[57] *Ibidem*, p. 503_{22}–505_{23} (= *ГИБИ*, 2., с. 139–140).

града [Константинопол], останалите хунски племена били запазени и все още доста известни по име. Хуните обаче, като слезли в земите на юг, се настанили, където искали – недалеч от брега на р. Истър. И тъй, тогава настъпила зима, водите на тази река както обикновено замръзнали дълбоко от студ, сковали се и станали проходими за пешаци и за конници. Заберган, предводителят на куртригурите хуни, тръгнал с извънредно голям брой конници по реката като по суша и преминал съвсем лесно в ромейска територия"[58].

От текста на Агатий особено важно е обстоятелството, че хуните – всъщност познатите по негово време племена на кутригури и утигури, първоначално населявали областите на север от р. Дон и едва след много поколения преминали в Европа, т.е. към степите на юг от тази река[59]. Едва след това станало преминаването на протока между Азовско и Черно море – епизод, добре описан от Прокопий, след което тяхното придвижване (предимно на кутригурите) продължило в югозападна посока, при което през втората половина на VI век те започнали трайно да се заселват в земите на североизток от Долния Дунав. Този факт още веднъж подчертава, че кутригурите били различни от прабългарите на Ернах/Ирник, които се заселили по тези земи още през втората половина на V в., или едно столетие по-рано от появата на кутригурите по същите места. Що се отнася до разказа на Прокопий – по научна стойност еднакъв с този на Агатий, чрез широко застъпени легендарни мотиви той отразява историята на утигури и кутригури в един по-късен момент (за разлика от текста на Агатий), когато те вече са присъствали в степите на Северното Черноморие, разтворили са в себе си заварената прабългарска и хунска маса или са били интегрирани от тях. Това е по-вероятно, тъй като, макар и с известно прекъсване, името *българи* се наложило – може би с нова трактовка, в смисъл на 'смесвам', а не в значението си на първоначален етноним на старите българи[60]. В крайна сметка може да се направи изводът, че племената кутригури и утигури представлявали една нова прабългарска общност, обособила се в резултат на смесването на тюрко-българите (или хуно-българите) с угорски етнически елементи.

---

[58] Agathias, p. 176_{31}–177_{26}; английски превод в: Agathias, *The Histories*, p. 146 (= *ГИБИ*, 2, с. 185–186).

[59] Според М. И. Артамонов (*История хазар*, с. 87), заселването на кутригурите и утигурите в областите на изток от Азовско море станало след 463 г., като самите те представлявали обединения на няколко племена, в които влизали хуни, българи, оногури и др.

[60] По-подробно за значението на името *българи* виж Петров, *Образуване на бъл-*

Много подробно историческото развитие на тези прабългарски племена е проследено в хрониката на Прокопий, който, след като описва войната с готите, разказва следното: „След като избили едни от тях [готите], а други изселили, както се разказва вече, хуните завладели страната. От тези хуни кутригурите повикали жените и децата си и се поселили на това място, където и до днес живеят. Всяка година те получават от императора много дарове и въпреки това като преминават реката Истър, постоянно нападат императорската земя, тъй че са едновременно съюзници и врагове на ромите. А утигурите заедно със своя предводител се завърнали в родината си, за да живеят занапред сами там"[61]. Прави впечатление, че още в началото кутригури и утигури предопределили по различен начин отношението си към Византия – докато първите били настроени враждебно към империята главно поради големите перспективи за добиване на лесна плячка за нейна сметка, то вторите проявявали истинско миролюбие. Ето как Прокопий обяснява този факт: „Тъй като кутригурите, както казах, били останали в земята отвъд езерото, областта отсам него била завзета само от утигурите, които ни най-малко не обезпокоявали ромеите, понеже не живеели много близо, а разделени от тях чрез много народи, неволно бездействували срещу тях"[62]. В същото време обаче кутригурите не само, че не бездействали, но се съюзили с гепидите и започнали да воюват по-активно срещу Византия[63]. По различен начин обяснява техните действия Агатий: „Причината за похода [на Заберган срещу ромеите] се дължала на варварска несправедливост и варварско користолюбие, обаче той представил като предлог и оправдание за това враждата си срещу утигурите. Някой си хун на име Сандилх бил вожд на това племе.

гарската държава, с. 99; Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 110.

[61] Procopius, p. 505_{23}–507_{7} (= *ГИБИ*, 2, с. 140).

[62] *Ibidem*, p. 507_{3-8} (= *ГИБИ*, 2, с. 140–141).

[63] *Ibidem*, p. 581_{19}–582_{16} (= *ГИБИ*, 2, с. 142).

Той бил много благосклонен към ромеите и бил техен съюзник. Затова императорът го почитал и проявявал често своята благосклонност към него с подаръци. Обаче кутригурите, понеже не получавали същото и били всякак пренебрегвани и съвсем явно обиждани, сметнали, че трябва да предприемат този поход, за да се покажат, че и те били страшни и достойни за уважение и че нямало да допуснат да бъдат незачитани"[64].

Както става ясно, между двете сродни племена, представляващи своеобразен етап в развитието на прабългарския етнос, започнали да се проявяват отношения на враждебност. Това положение било умело и ловко подклаждано от Византия, което в крайна сметка довело до един продължителен братоубийствен конфликт – събития много подробно описани от византийските хронисти[65]. Тази война изтощила силите както на утигурите, така и на кутригурите, а те им били необходими за борбата срещу останалите външни врагове и най-вече срещу прииждащите от изток нови номадски маси. Първите, на които станали лесна жертва, били аварите, които се появили за първи път в Източна Европа през 558 г., и само за 4–5 години, т.е. към 562 г., успели да се разпоредят по различен начин със съдбата на прабългарските племена утигури и кутригури[66].

2. Прабългари и авари

Най-пълните данни за появата, произхода и първите действия на аварите[67] в Източна Европа принадлежат на византийския историк Теофилакт Симоката, които той дава във връзка с обяснението на някои събития от края на VI в.: „Когато настъпило лято през същата тази година [598], величаният от изток на турките каган [Тарду] проводил при император Маврикий пратеници с писмо, в което описвал своите победи. Надписът на писмото гласял дословно: „До императора на ромеите каганът, великият владетел на седем народа и господар на седем области във вселената". Всъщност, този каган, когато воювал с племенния вожд на авделите, т.е. така наречените ефталити, победил го и придобил властта над този народ. Обаче никой да не мисли, че ние описваме погрешно тогавашните събития, като смята, че живеещите в Европа и Панония варвари са авари, и че те са дошли преди времето на император Маврикий. В действителност варварите около Истър са си присвоили лъжливото название „авари". Откъде е техният произход, ще се каже по-долу... Каганът пристъпил и към друго начинание и покорил всички огори. Този народ е един от най-силните, както поради своята многочисленост, така и поради военната си опитност. Той обитава на изток, където тече р. Тил [Волга], която турките обикновено наричат Черна. Най-старите предводители на този народ се наричат Уар и Хуни. Поради това и някои от ония народи се наричат уар и хуни като са наследили тяхното име. И тъй, когато Юстиниан държал императорската власт, от тези уар и хуни една малка част избягала от онова исконно племе и се заселила в Европа. Те след като нарекли себе си авари, почели предводителя си с названието каган. Откъде са взели обичая за променяне на имената, нека кажем без никак да се отклоняваме от истината. Варсилт [барсили?], унугури и савири, както и другите хунски народи, изпаднали в най-голям страх, когато видели, че част от уар и хуни бягат към техните места, понеже предположили, че пришълците са авари. Затова, като почели пришълците с блестящи дарове, мислели, че в замяна на това ще бъдат пощадени от тях. И тъй, уар и хуни, щом видели благоприятното начало на бягството си, възползвали се от заблуждението на пратениците и сами се нарекли авари, защото у скитските народи се смята, че аварското племе е най-ловко. Ето защо, и до наше време псевдоаварите (защото по-подходящо е да бъдат наречени така) са разделени на племенни групи и едните по стар навик се наричат уар, а другите се именуват хуни"[68].

---

[64] Agathias, p. 178_{30}–179_{7}; Agathias, *The Histories*, p. 147 (= *ГИБИ*, с. 187).

[65] Procopius, p. 584_{21}–589_{21}; p. 582_{16}–584_{11}; Agathias, p. 195_{14}–197_{12}; *The Histories*, p. 160–162.

[66] През този период на междуособици според Ом. Прицак (*Die bulgarische Fürstenliste*, S. 63) те имали следните владетели – кутригурите: ок. 550 г. – Χινιαλῶν и Σιννίων; 550–560 г. – Ζάβεργαν; утигурите: 550–560 г. – Σάνδιλχος; ок. 576 г. – Ἀνάγαιος (?).

[67] За различните форми на името „авари" с отбелязване на всичките им споменавания в изворите виж у Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, S. 51–53.

Този разказ на Теофилакт Симоката повдига за разрешаване няколко въпроса, един от които е свързан с произхода на аварите, за който все още продължават да съществуват две диаметрално противоположни мнения[69]. Една по-голяма част изследователи приемат буквално сведенията от приведения извор и смятат, че аварите имали угорски произход и принадлежали към угорската общност[70]. Друга, по-малка част учени, не приемат известията на Теофилакт Симоката и утвърждават техния азиатски, хунски, тюркски произход, разглеждайки ги дори като потомци на жу-жаните, но не и като угро-европейско племе[71].

И докато привържениците на първата теза за угорския произход на аварите разполагат за това с категоричните свидетелства на Теофилакт Симоката, то второто направление гради доводите за противната постановка предимно по логичен път. Те изхождат найвече от засвидетелстваното в самия извор название Χουνί за едно от подразделенията на аварите, а така също от самото им наименование Abar и силното влияние на източната култура в откритите веществени паметници, смятани за аварски, на територията на Източна Европа[72]. От друга страна, антропологическите изследвания на аварските погребения свидетелствуват за господство на европеидния тип (към когото спада и угорския) в сравнение с монголоидния

---

[68] Theoph. Sim., p. 256_{26}–259_{9}, (= *ГИБИ*, 2, с. 338–339).

[69] Най-общо върху този проблем виж у Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, S. 70, където е посочена и по-старата литература за аварите въобще (с. 72–76). Общо за описанието на Теофилакт Симоката виж H.-W. Haussig, Theophilactos Exkurs über die skitischen Völker, *Byz.*, XXIII, 1953, S. 275 sq.

[70] Артамонов, *История хазар*, с. 105–108; Гумилев, *Древните тюрки*, с. 35; Гадло, *Етническая история*, с. 95; Gy. Laszló, Terra avarorum, In: *Les questions*, p. 19; Avenarius, *Die Awaren in Europa*, S. 41–42.

[71] В българската историография подобно мнение се поддържа от В. Златарски (*История*, I, 1, с. 72), В. Гюзелев (*Les Protobulgares*, p. 22), *История на България*, 2, с. 68. Известна модификация представлява мнението на Д. М. Дънлоп, според което авари = уйгури (?), известни в Източна Европа като утигури (sic! – срв. Dunlop, *Jewish Khazars*, p. 37; Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, p. 30); Altheim, *Geschichte der Hunnen*, V, S. 318–323; Kollautz, Miyakawa, *Geschichte und Kultur*, 1, S. 104–105, 138–146; Folz, Guillou, Musset, Sourdel, *De l'Antiquité au Monde medieval*, p. 164; Tryjarski, *Protobulgarzy*, p. 168; Golden, *Khazar Studies*, I, p. 36–37. Към тях от българските медиевисти са склонни да се присъединят П. Мутафчиев (*История на българския народ*, I, с. 82), П. Петров (*Образуване на българската държава*, с. 109) и Д. Ангелов (*Образуване на българската народност*, с. 124).

[72] Срв. Ковачевић, *Аварски каганат*, с. 154–186; Kollautz, Miyakawa, *Geschichte uhd Kultur*, 2, passim.

(азиатски) тип[73]. Що се отнася до засвидетелстваните силни източни влияния в аварската материална култура, според нас това не може да служи като доказателство при определянето на техния произход. Така например силни източни и най-вече ирански влияния се установяват и в прабългарската култура от сзическия период[74], но това не ни дава основание да говорим за евентуален ирански произход на прабългарите.

И все пак ни се струва, че не е съвсем уместно категоричното утвърждаване на угорския произход на аварите, както и твърдението, че тяхната прародина трябва да се търси в ареала на угро-европейските племена. Показателно в този смисъл е съобщението на Евагрий Схоластик: „Аварите... обитават равнините отвъд Кавказ. Те избягали масово от съседите си тюрки, понеже зле пострадали от тях и дошли до Боспора [Керченския пролив]. След това напуснали брега на Понт, наречен Евксински..."[75] От тези сведения според нас може да се направи и изводът, че първоначалните местоживелища на аварите са били разположени някъде в средноазиатските степи. Особен интерес в тази насока придобива и наименованието на единия от техните дялове – Χουνί.[76] Ето защо ние сме склонни да приемем, че макар и угорско племе по своя основен произход, аварите са представлявали по-скоро един смесен народ, в чийто състав вероятно са влизали и някои хунски (тюркски) племена[77].

В гореприведения разказ Теофилакт Симоката съвсем накратко отбелязва и сблъсъка на аварите с берсили, унугури (оногури?) и савири, представяйки тази акция като едва ли не самостоятелно замислена и проведена от аварите. Сведенията обаче и на други хронисти – съвременници на събитията – показват, че преди да предприемат тези действия, аварите се договорили за това с Византия.

---

[73] Т. А. Тот, Б. В. Фирнштейн, *Антропологические данные к вопросу о Великом переселении народов. Авары и сарматы*, Ленинград, 1970, с. 33.

[74] Ваклинов, *Формиране на старобългарската култура*, с. 92–95.

[75] Euagrius, p. 196_{5-10} (= *ГИБИ*, 2, с. 268); Lemerle, *La chronique de Monemvasie*, p. 8_{5-10}.

[76] Виж за това название Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, S. 348.

[77] Възможно е някои от тези неугорски племена да са били част и от така наречените от Теофилакт Симоката „истински авари", по-голямата част, от които се изселили в Китай.

Особено обстоятелствен в това отношение е Менандър, който, след като описва аварското пратеничество в Константинопол през 558 г., подробно разглежда пренията в сената и желанието на император Юстиниан I да ги „привлече във военен съюз с ромеите и да ги опълчи срещу противниците им", като за целта при тях бил изпратен мечоносеца Валентин[78]. Менандър продължава със следното: „Императорът постъпил, мисля, много предвидливо и разумно, тъй като било че аварите биха победили, било че биха претърпели поражение, и в двата случая ромеите щели да извлекат полза. След като Валентин пристигнал там, поднесъл даровете и изложил, каквото му поръчал императора. Те воювали най-напред срещу унугурите [в друг препис: утигурите], после срещу залите – хунско племе и унищожили савирите"[79].

Сведенията на Менандър намират потвърждение и по страниците на сирийската история на Йоан Ефески[80], което недвусмислено показва, че оногурите, както и другите съседни на тях племена, претърпели от аварите удар, направляван от ръката на Константинопол. Тази политика на Византия, макар че в крайна сметка била увенчана със загубата на аварите като съюзници, довела до по-здравото приобщаване на техните жертви (както ще видим по-нататък) към византийската сфера на влияние.

Много по-интересна била съдбата на другите две прабългарски племена – утигури и кутригури. Пак Менандър, във връзка със събития от края на VI в., дава едно много важно сведение за отношенията на тези две племена с аварите: „...вождът на аварите изпратил Таргитий заедно с преводача Виталиан, за да кажат на императора да му бъдат предадени Сирмиум и обичайните пари, които котрагирите и утигурите получавали от император Юстиниан, понеже каганът бил покорил тези две племена..."[81] Това известие е породило низ от най-различни становища за същността на отношенията между аварите, от една страна, и кутригурите и утигурите, от друга. Така например според някои учени в своето движение на запад аварите нанесли поражение и покорили най-напред утигурите, а след това и кутригурите[82]. Руският археолог А. В. Гадло смята неясно защо, че аварите изтребили кутригурите (?), докато утигурите успели да оцелеят[83]. Но най-много привърженици има тезата, че аварите, макар и първоначално да взели страната на Византия срещу оногурите, впоследствие нападнали последователно утигурите и антите, съюзници на империята, а след това се съюзили на антивизантийска основа с кутригурите[84]. И макар че тази концепция изглежда най-основателна, въпросните отношения едва ли са́ били толкова опростени. Навярно византийско-аварското споразумение, за което стана дума по-горе, освен племената на оногури, савири и берсили е включвало като обект на аварската атака и най-сериозния враг в номадското обкръжение на Византия – кутригурите, а може би, както е отбелязал Авенариус, и утигурите[85]. Така или иначе, за да се сблъскат с кутригурите, аварите е трябвало да преминат през земите на утигурите, макар че последните едва ли са били главният обект на аварския натиск. Изведнъж обаче, както отбелязват изворите, настъпил обрат във външнополитическата ориентация на аварите – от врагове кутригурите им станали „приятели", а техните евентуални съюзници (напр. антите) се превърнали във врагове. Особено показателен в това отношение е отново Менандър: „Пратеникът [на антите] Мезамир, който бил бъбрив и самохвалко, като дошъл при аварите, изрекъл надменни и дори дръзки думи. Когато Мезамир говорил по-високомерно, отколкото подобавало на пратеник, известният Котрагир [Кутригур], приятелят на аварите, който бил заклет враг на антите, казал на кагана: „Този човек има най-го-

---

[78] Menandri *Excerpta de legationibus*, p. 442_{21}–443_{2} (= *ГИБИ*, 2, с. 234).

[79] *Ibidem*, p. 443_{2-9} (= ГИБИ, 2, с. 225).

[80] История Йоанна Ефесского, кн. 6, гл. 50, р. 24, В: Пигулевская, *Сирийские источники*, с. 139–140.

[81] Menander, p. 195_{26}–196_{10} (= *ГИБИ*, 2, с. 225).

---

[82] Златарски, *История*, I, 1, с. 73–75; Петров, *Образуване на българската държава*, с. 110; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, S. 72; Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*, p. 448–449; Tryjarski, *Protobulgarzy*, p. 168; Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 125.

[83] Гадло, *Этническая история*, с. 95.

[84] Артамонов, *История хазар*, с. 109–112; Гумилев, *Древние тюрки*, с. 37–38; Lemerle, Invasions et migrations, p. 286; Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, p. 40; Folz, Guillou, Musset, Sourdel, *De l'Antiquité au Monde medievale*, p. 164; Guzelev, *Les Protobulgares*, p. 22; *История на България*, 2, с. 68.

[85] Avenarius, *Die Awaren in Europa*, S. 50.

лямо влияние сред антите и е в състояние да се противопостави на всякакви неприятели. Ето защо той трябва да бъде убит, за да може след това да се нападне без страх тази неприятелска земя". Аварите го послушали и като пренебрегнали дължимата към пратениците почит и не зачели ни най-малко правото, погубили Мезамир. От тогава те почнали по-често, отколкото преди това, да разоряват земите на антите и не преставали да пленяват, да отвличат и да грабят"[86]. Възможно е целият този завой по отношение на основния враг да е бил предизвикан от сключването на аваро-персийския съюз на антивизантийска основа, както е склонен да мисли Л. Н. Гумильов[87], или пък по други причини[88]. Несъмнено обаче е обстоятелството, че кутригурите свързали историческото си развитие с аварите именно на тази антивизантийска основа.

Положението на кутригурите в това ново номадско обединение под върховенството на аварите несъмнено е налагало увличането им на запад по подобие на прабългарите в хунската федерация преди около два века по-рано. Интересното в случая е, че на запад – в близост до новия център на Аварския каганат в Панония, кутригурите се споменават само веднъж в писмените извори, и то непосредствено след установяването на самите авари по тези места. Става дума за известието на Менандър във връзка със събитията през 568 г. при Сирмиум, където аварския каган Баян казал: „Такива войници ще изпратя на ромейската държава, че, ако дори се случи да загинат, няма да изпитам никакво съчувствие". И заповядал 10 хиляди от хуните, които се наричат кутригури, да преминат р. Сава и да опустошават Далмация, а сам той с цялата войска преминал Истър [Дунав] и пребивавал в пределите на гепидите"[89].

---

[86] Menander, p. 443_{16-28} (= *ГИБИ*, 2, с. 235) Според В. Златарски (*История*, I, 1, с. 73–74, бел. 3) може би в случая с името *Котрагир* (Кутригур) е бил означен техният вожд Заберган.

[87] Гумилев, *Древние тюрки*, с. 38. Твърде е възможно самият Заберган да е бил посредник в сключването на аваро-персийското антивизантийско споразумение, тъй като същият е заемал видна роля в уреждането на отношенията между различните страни – срв. Procopius din Caesarea, *Istoria secreta*, p. 38_{32}–40_{37}; български превод в: Прокопий, *Тайната история*, с. 22–23.

[88] Т.напр. Йоан Ефески обяснява това с недоброжелателното отношение на Юстиановия наследник – император Юстин II, към аварите – срв. История Йоанна Ефесского, с. 139–140.

Както вече посочихме, това е единственото споменаване на кутригурите, които действали на запад като съюзници на аварите. Наред с това в изворовия материал, особено към края на VI и началото на VII в., като аварски съюзници неколкократно започва да се споменава името *българи*, т.е. прабългарите. Така например Теофилакт Симоката описва един твърде интересен епизод през 597 г. между византийските войски, начело на които стоял стратегът Петър, и един прабългарски отряд, който действал от името на аварския каган: „На шестия ден, той [Петър] определил 100 души да направят разузнаване на неприятелите. Те попаднали на 1000 българи. Варварите си вървели безгрижно, понеже между ромеите и кагана имало мир. Обаче по решение на стратега започнали да хвърлят копия срещу варварите. Българите проводили пратеници, като искали да отклонят сражението и подканяли ромеите да не нарушават мира. Началникът на отряда изпратил пратеници при стратега, който се намирал на осмата миля от мястото. Петър отхвърлил миролюбивите предложения и заповядал на авангарда да избият веднага българите с меч. Тогава българите, след като се приготвили, доколкото им било възможно за сражение, влезли в ръкопашен бой. Те се сражавали много храбро и принудили ромеите да се обърнат в бягство. След това варварите започнали да се оттеглят постепенно, като от време навреме се обръщали назад, сменявайки коляно с коляно на малко разстояние, за да прибавим към разказа ни и нещо от Омировите творби. Те се страхували да не би към победените да се присъединила по някакъв начин допълнителна войска и отново да почне сражение. Петър пък, понеже не се изпълнило желанието му, съблякъл дрехите на таксиарха на авангарда и го бичувал като роб. А варварите пристигнали при кагана и му изложили станалото. Тогава варваринът проводил пратеници при Петър и го укорявал, че е нарушил договора. Но Петър заблудил пратениците с думи, вдъхващи доверие, и се преторил, че не знае нищо за станалата грешка. С богати дарове и обезщетение за плячката той спечелил отново благосклонността на варварина"[90]. Същото съобщение се повтаря почти

---

[89] Menander, p. 458$_{27-30}$ (= *ГИБИ*, 2, с. 247–248).

[90] Theoph. Sim., p. 251$_{9}$–252$_{8}$ (= *ГИБИ*, 2, с. 334–335).

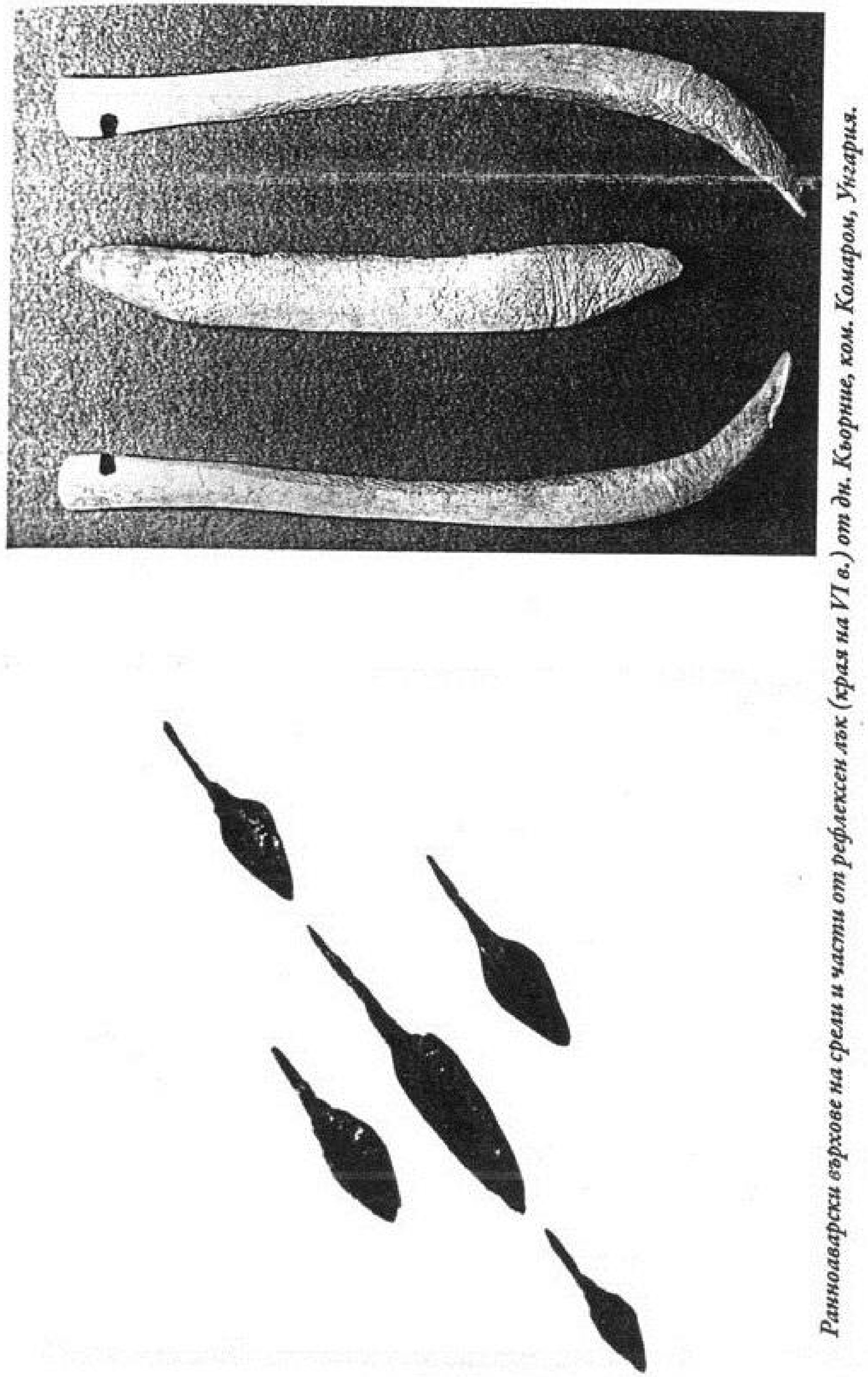

Ранноаварски върхове на срели и части от рефлексен лък (края на VI в.) от дн. Кьорние, ком. Комаром, Унгария.

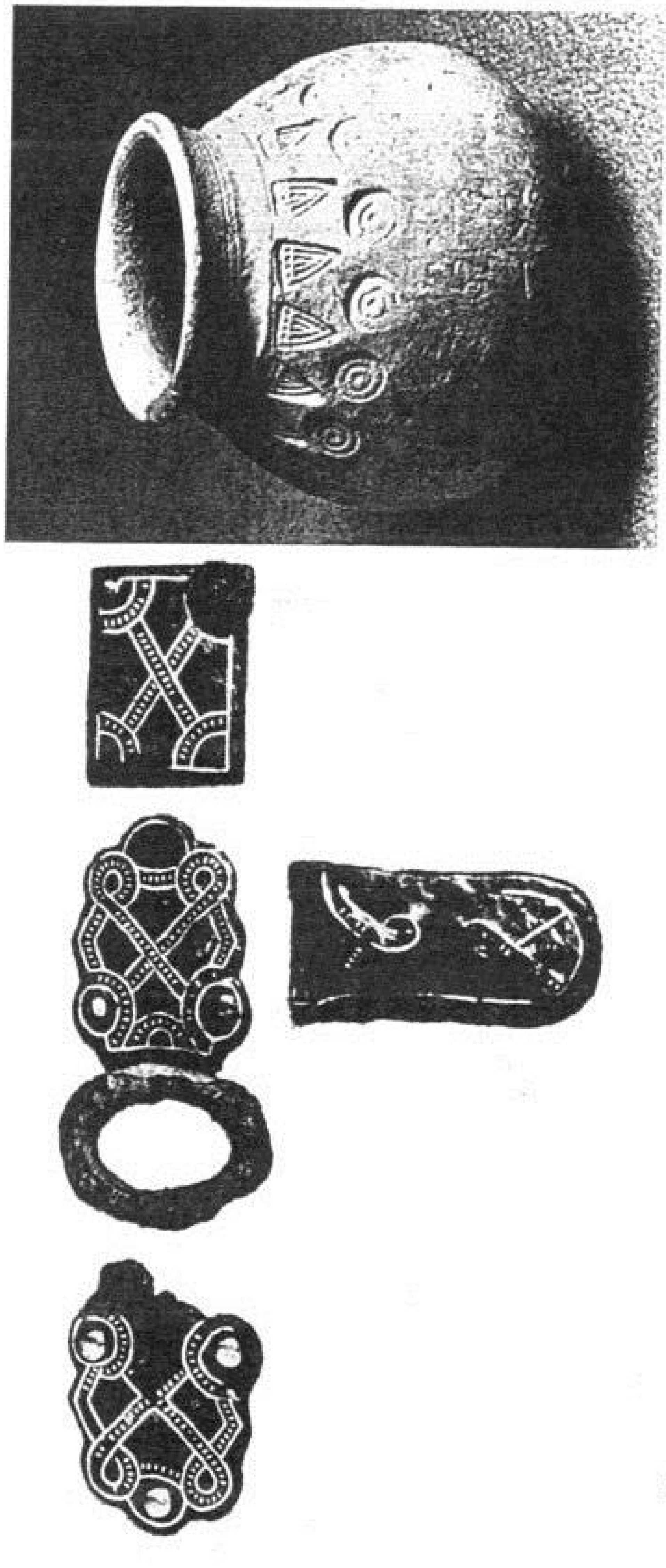

Ранноаварска коланна гарнитура с бронзова и сребърна украса и гърне от сива глина с щемпелна украса (края на VI в.) при дн. Кьорние, ком. Комаром, Унгария

дословно и от Теофан Изповедник[91]. По-нататък обаче последният автор описва и един друг епизод от 598 г., който отново показва прабългарите като съюзници на аварите: „Приск, като довел по реката корабите в Сингидунум, разрушил града, изгонил българите от него и започнал да застроява крепостта. А каганът изпратил вестители при него и призовал лъжливите си богове, обвинявайки Приск за станалото. Когато настъпила зимата, и едните, и другите се завърнали в земите си"[92].

По всяка вероятност същите тези прабългари са взимали участие и в други военни мероприятия на аварите. Сигурни данни за присъствието им като съставна част на аварската войска наред със славяните откриваме в *Чудесата на св. Димитър Солунски* при описанието на едно от нападенията срещу Солун, където се говори, че аварският каган „събра всички варварски племена, които се намираха далеч и навътре в неговите владения, както и безброй войска от всички славяни, българи и други безбройни народи, и след две години ги поведе в боен ред срещу нашия град, пазен от мъченика"[93]. В това четвърто поред нападение срещу Солун, което напоследък убедително се предатира от П. Льомерл в 618 г.[94], вероятно са участвали прабългари от по-западните краища на каганата около центъра в Панония, като най-близки по място на описаните събития.

За последен път прабългарите се споменават като съюзници на аварите при обсадата на Константинопол през 626 г., където те са участвали в състава на аваро-персийската войска, която трябвало да атакува европейската част на византийската столица[95]. Интересното в случая било, че – както съобщава Теофан – персите трябвало да се споразумеят с прабългарите отделно от аварите, за да ги привлекат в антивизантийската коалиция през 626 г.[96] За евентуално предварително споразумение пък между авари и прабългари може би става дума в поемата на Георги Пизидийски: „Наистина войната не беше проста и единствена, но беше преплетена и беше се разпростряла сред различни и смесени племена. Защото славянин се беше споразумял с хун, скит с българин, и пак мидиец със скит, те имаха различни езици и земи, бяха разделени и дълго време се намираха в близки отношения. Повдигнаха обща война против нас и искаха да си задържат собственото безверие в сравнение с нашата истинска вяра"[97].

---

[91] Theophanes, p. 275$_{3-28}$ (= *ГИБИ*, 3, с. 250).

[92] *Ibidem*, p. 277$_{8-13}$ (= *ГИБИ*, 3, с. 252); Anastassius, p. 171$_{2-6}$ (= *ЛИБИ*, 2, с. 240).

[93] Lemerle, *Miracles*, I, Le texte, §198, p. 185$_{23-26}$ (= *ГИБИ*, 3, с. 135).

[94] *Ibidem*, II, Commentaire, p. 100.

[95] F. Barišič, Le siege de Constantinople par les Avares et les Slaves en 626, *Byz.*, XXIV, 1954, f. 2, p. 368–396; Dujčev, Il mondo slavo e la Persia, p. 381–390.

[96] Theophanes, p. 315$_{7-11}$ (= *ГИБИ*, 3, с. 259); Anastassius, p. 195$_{27-31}$ (= *ЛИБИ*, 2, с. 245).

Всички тези сведения основателно повдигат редица въпроси, от които могат да се формулират два основни проблема: за кои прабългари като съюзници на аварите става дума в изворите; какво е било тяхното положение в Аварския каганат. Не случайно по-горе ние акцентирахме върху обстоятелството, че кутригурите се споменават като съюзници на аварите само веднъж, и то непосредствено след настаняването им в Панония, докато по-нататък като такива отново изпъкват прабългари, но под тяхното старо, собствено народностно име. Това е дало право на някои изследователи определено да смятат, че в изворите се визират преди всичко панонските българи, останали в земите около Средния Дунав след разпадането на хунския племенен съюз, а след 568 г. признали върховната власт на новите номадски завоеватели – аварите, и станали техни поданици[98], при което може би се ползвали в рамките на новия каганат с доста голяма свобода[99]. Същите учени обаче, неоснователно според нас, изключват от състава на тези панонски българи кутригурите, тъй като, макар и попаднали в известна по-близка родствена среда при аварите (като предимно угорско по своя първоначален произход племе), не трябва да се забравя, както ще се види и по-нататък от други извори, че те били родствени преди всичко на прабългарите[100]. От друга страна, единственото споменаване на кутригурите към Средния Дунав след 568 г. може би идва да ни покаже, че тяхната основна маса е останала в степите на Северното Черноморие, западно от р. Дон, но според нас останалата по-малка част, изместила се към Централна Европа, вероятно е установила по-близки връзки с намиращите се там прабългари, като е била интегрирана от тях – процес почти аналогичен на този, както ще видим на друго място, и с други угробългарски етнически групи в Източна Европа. Тази наша мисъл намира потвърждение и в археологическите открития при изясняване на аварската култура – т.напр. е установено, че прабългарските погребения се отличават от тези на аварите и към началото на VII в. са съсредоточени предимно в басейна на реките Кьорьош–Муреш[101]. Последните изследвания, посветени на аварската материална култура и произтичащите от това социално-икономически процеси в Аварския каганат показват, че при своето идване в Панония аварите докарали със себе си значителни прабългарски маси (кутригури), които обаче се намирали на по-ниска степен на уседналост в сравнение със завареното от тях местно прабългарско население там, като за последните не било трудно да приобщят новопристигналите си родственици[102]. Така тази увеличена, компактна прабългарска маса непрекъснато укрепвала своите позиции в икономическия (като по-напреднала в процеса на изживяване на номадизма), в политическия и военния живот на Аварския каганат. Особено показателни са обстоятелствата, че те населявали още към края на VI в. такива значителни градски центрове като дн. Белград и формирали свои собствени военни отряди, способни успешно да отразяват атаките на такъв мощен противник като Византия. Може би към 626 г. прабългарската общност в Аварския каганат е представлявала вече такава значителна политическа сила, че с нея били длъжни да се съобразяват не само персите, но и самите авари. В този смисъл имаме всички основания да смятаме, че прабългарите не са заемали просто едно подчинено положение в аварското номадско обединение или поне най-малкото, че то се различавало от това на славяните като по-облагодетелствано и по-привилегировано[103]. В правилността на този извод ни убеждават събитията, последвали в Аварския каганат след поражението при Константинопол. Те са подробно описани от Фредегарий и в *Делата на франкския крал Дагоберт*, където се разказва как прабългарите се почувствали достатъчно силни, за да излъчат кандидат за овакантения аварски престол[104]. В последния извор съществува една добавка, според която по същото време аварите били в ожесточени разпри с Испанското кралство – несъмнена неточност, но само може би що се отнася до споменаването на Испания – област, с която по това време аварите трудно биха могли да контактуват. Твърде е възможно обаче при организирането на борбата за аварския престол към 630 г., прабългарите да са се възползвали именно от затрудненията на аварите с някое от западните „варварски" кралства. Неслучайно след своя неуспех те потърсили убежище именно при баварския крал, което за съжаление впоследствие се оказало недотам сигурно[105].

---

[97] G. Pisida, col. 194–203 (= *ГИБИ*, 3, с. 59).

[98] Бурмов, Въпроси из историята на прабългарите, с. 67–68.

[99] Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 19–21.

[100] Особено показателни в това отношение са думите на Теофан при описанието на „Старата велика България и така наречените котраги, които са техни едноплеменници" – срв. Theophanes, p. 357$_{8-10}$; Nicephorus, p. 33$_{13-17}$.

[101] Ковачевић, *Аварски каганат*, с. 79. Според Г. Фехер кутригуро-българите в качеството си на граничари са живеели предимно в западните и югозападните погранични зони на аварската държава (срв. Фехер, Аваро-византийские сношения, p. 58).

[102] Шимони, Панонските българи, с. 47–78.

По същото време или малко по-късно (до 635 г.) – според сведенията на константинополския патриарх Никифор – „господарят на уногундурите Кубрат, племенник на Органа, въстанал срещу кагана на аварите. Той се отнесъл много зле с войската, която била оставено от него и я изгонил от своята земя"[106]. Това съобщение е предизвикало поредица от разнообразни и често пъти противоположни

---

[103] Виж в този смисъл полезните бележки на Т. Олайош, Замечания по поводу положения протоболгар и славян в Аварском каганате, В: *Първи международен симпозиум по българистика, Доклади, симпозиум „Славяни и прабългари"*, София, 1982, с. 61–65. В тази насока особено показателно е и обостоятелството, че след науспеха на обсадата на Константинопол през 626 г., ядосан аварският каган се отнесъл твърде жестоко спрямо съюзниците си славяни, докато по отношение на прабългарите не се съобщава нищо такова (срв. F. Barišič, Le siege de Constantinople, p. 394–395; Dujčev, Il mondo slavo e la Persia, p. 387–388).

[104] Fredegarius, p. 157_{4-15} (= *ЛИБИ*, 1, с. 389; Gesta Dagoberti I, p. 411_{1-6} (= *ЛИБИ*, 2, с. 303–304).

[105] Виж за последвалите събития Guzelev, *Les Protobulgares*, p. 24–25; *История на България*, 2, с. 68–69; Петров, *Образуване на българската държава*, с. 11–12; Бешевлиев, *Първобългари, История*, с. 20–21; Ангелов, *Образуване на бълг. народност*, с. 189.

[106] Nicephorus, p. 24_{9-15} (= *ГИБИ*, 3, с. 294).

мнения. Една голяма част от учените например го приемат буквално – Кубрат въстанал срещу аварите и прогонил техните гарнизони, като изтръгнал от тях земите, западно от р. Дон[107]. Други учени проявяват по-голяма предпазливост при интерпретацията на това сведение – М. И. Артамонов смята, че въпросното известие визира всъщност присъединяването на кутригурите към Кубратовата Велика България, които дотогава се намирали под аварска власт[108]. Ив. Божилов също е склонен да приеме, че то отразявало присъединяването на земите между Дон и Днепър, заселени предимно с кутригури, които само номинално се намирали под аварска власт[109]. Някои медиевисти обаче отидоха в друга крайност – така например В. Гюзелев смята, че борбата на Кубрат била насочена не толкова срещу аварите, колкото срещу западните тюрки[110], а П. Петров направо заявява, че споменаването на аварите в текста на Никифор било явна грешка (?), като под това име трябва да се подразбират тюрките[111]. През последното десетилетие обаче отново започна да си пробива път тезата на унгарския археолог Г. Ласло (изказана още в средата на

---

[107] Златарски, *История*, I, 1, с. 92; Мутафчиев, *История*, I, с. 113; Коледаров, *Политическа география*, с. 9; Гумилев, *Древние тюрки*, с. 204; Lemerle, Invasions et migrations, p. 297; Dvornik, *Byzantine Missions*, p. 4; Obolensky, *Commonwealth*, p. 62; Folz, Guillou, Musset, Sourdel, *De l'Antiquité au Monde medieval*, p. 164 (макар и с известно съмнение); Browning, *Byzantium and Bulgaria*, p. 46 (Кубрат въстанал в съюз със славяните понеже бил изгонен от аварите); Székely, La conquête turcobulgare, p. 11 (антиаварската насоченост била в основата на сключения между Кубрат и император Ираклий договор, изразил се и в търговски контакти). Още по-категорични са Бурмов, Въпроси из историята, с. 72–73; Tryjarski, *Protobulgarzy*, p. 173–174; Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 39, 42.

[108] Артамонов, *История хазар*, с. 160.

[109] Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 89–90.

[110] Guzelev, *Les Protobulgares*, p. 29–30. Виж в този смисъл и Юхас, *Тюрко-българи и маджари*, с. 227–228.

[111] Петров, *Образуване на българската държава*, с. 124. Допълнителната аргументация на същия автор (с. 140–141, бел. 24) не е достатъчно убедителна найвече поради причината, че присъединяването на кутригурите към Кубратова България не може да не е довело до конфликт с аварите. Друг е въпросът, че това е станало вероятно след гражданската война в Тюркютския каганат през 630–631 г., т.е. след освобождаването на прабългарите от тюркютска зависимост, или по време на описаните от Никифор събития те се положили вече основите на своето независимо политическо обединение.

XX в.), според която през VII в., след смъртта на Баян, Аварският каганат се разделил на две части: Източен – с център при дн. Полтава (Малая Перешчепина) и Западен – с център при дн. Дебрецен (Тене). След тази промяна към 635 г. българският хан Кубрат в съюз с византийския император Ираклий разгромил Източния аварски каганат и присъединил земите му[112]. Тази теза се поддържа понастоящем от Ал. Авенариус, който обаче изказа известни съмнения по въпроса за присъединяването на кутригурите от Кубрат, които от своя страна имали различно отношение към гражданската война в Тюркютския каганат[113] (извод, който не намира потвърждение в изворовия материал). Мнението на Г. Ласло намери поддръжката и на сръбския археолог Й. Ковачевич[114]. Според нас обаче подобни изводи не могат да се считат за сигурни, най-малкото поради това, че не намират абсолютно никакви потвърждения в писмените извори. От друга страна, не трябва да се пренебрегва обстоятелството за наличието на макар и номинална аварска власт над степите около Северното Черноморие докъм р. Дон[115], тъй като след смъртта на император Маврикий (в началото на VII в.) аварите вероятно са успели да възстановят своята хегемония не само над дакийските славяни, но и над прабългарите по Северното Черноморие[116]. За това способствало възцаряването на узурпатора Фока (602–610) на византийския престол, което довело до установяването на мирни аваро-византийски отношения, продължили само до неговия приемник – им-

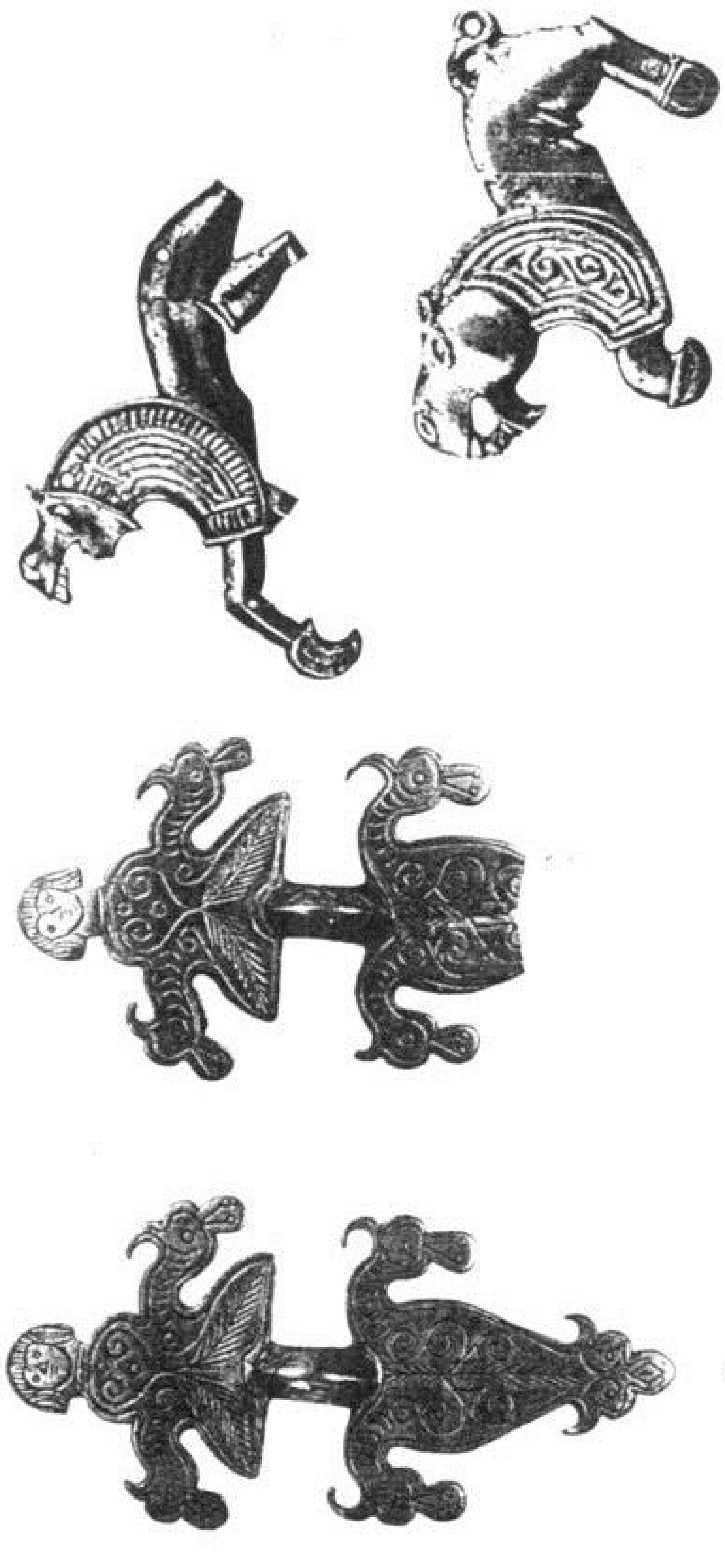

Двойка сребърни фибули и сребърни орнаменти (VII в.) от съкровището от Мартиновка, Украйна.

---

[112] LÁSZLO, *Etudes archéologiques*, p. 291–292.

[113] AVENARIUS, *Die Awaren in Europa*, S. 156–157.

[114] КОВАЧЕВИЋ, *Аварски каганат*, с. 72–80.

[115] На това обстоятелство обърна внимание още Г. Фехер (Аваро-византийские сношения, с. 57), който разполага аварите на изток най-малкото до междуречието Буг–Днестър. Това се потвърждава и от аварските находки в степните райони на дн. Украйна, които се датират главно по съпровождащите ги монети най-общо в периода 582–668 г. (срв. А. К. АМБРОЗ, Проблемы раннесредневековой археологии Восточной Европы, ч. 1, *СА*, 1971, 2, с. 122–123). Тази датировка според нас показва, че аварското присъствие по Северното Черноморие било унищожено окончателно след разпадането на Кубратовата Велика България.

[116] L. HAUPTMANN, Les rapports des Byzantines avec les Slaves et les Avares pendant la second moitié du VIe siècle, *Byz.*, IV, 1927–28, p. 169.

ператор Ираклий[117], но вероятно оказали се достатъчни за аварите, да установят макар и номинален контрол над изплъзващите им се области на изток до към р. Дон. По всяка вероятност обаче, както са склонни да приемат и повечето учени[118], след въстанието на прабългарите начело с Кубрат, аварските гарнизони (войската, за която говори патриарх Никифор) били изгонени от областите между Дон и Днепър, като каганатът запазил формалната си власт върху земите на запад от Днепър.

По-нататъшните сведения за отношенията между прабългари и авари са свързани с разпадането на Кубратовата Велика България и най-вече с движението на Аспаруховата орда на запад. Особено интересно в това отношение е съобщението на арменския хронист Ананий Ширакаци, че Аспарух „прогони аварите на запад"[119]. Обикновено повечето изследователи приемат, че след като пресекли р. Днепър, в движението си на запад прабългарите начело с Аспарух били принудени да воюват с аварите, които обаче били сравнително лесно преодолени и изтласкани на запад към Карпатите и Панония[120]. По-резервиран остава Ив. Божилов, според когото е трудно да се каже дали земите, разположени по северния бряг на Долни Дунав, се намирали все още под аварска зависимост, или изпитвали влиянието на Кубратовата държава, макар че движението на Аспаруховите българи засилило присъствието на прабългарските етнически елементи в тях[121]. Доколкото ни е известно, единственият изследовател, който смята съобщението на арменския географ за анахронизъм е П. Петров, според когото територията между Днепър и Дунав никога (?) не е била аварско владение[122]. Според нас едно токова категорично мнение е най-малкото неуместно, тъй като в известен период от време аварите са упражнявали някаква реална власт и присъствие, както вече бе изтъкнато, поне в земите на запад от р. Днепър[123]. Естествено византийските извори не съобщават нищо за стълкновения между Аспаруховите българи и аварите, макар и двамата хронисти – Теофан и Никофор, да са категорични, че Аспарух е трябвало да премине реките Днепър и Днестър преди да се настани в Онгъла – действия, които те схващат като отделни етапи на неговото движение[124]. Следователно би могло да се предположи, че Аспаруховите българи са се сблъскали поне със символичните представители на аварската власт западно от р. Днепър, която обаче е оказала толкова слаба съпротива, че за нея съседите им не намерили за нужно дори да отбележат. Изобщо, както ще видим и по-нататък, Аварският каганат претърпявал в този момент толкова значителна криза, че предпочитал да води спрямо новите прабългарски раздвижвания подчертано дефазивна политика. Това, от своя страна, силно облагодетелствало прабългарското настаняване на Балканския полуостров, където продължили техните обществено-политически, социално-икономически и културни постъпателни процеси.

3. България и аварите (от края на VII до началото на IX в.)

Както е известно, през 680 г. Аспаруховите българи нанесли съкрушително поражение на византийската армия в Онгъла и предприели масирано настъпление на юг от Дунава, завладявайки областите до Балкана, което положило началото на средновековната българска държава[125]. Ето какво ни съобщава непосредствено след тези събития Теофан: „И след като покорили измежду намиращите се там славянски племена, т.нар.седем племена, поселили северите от предната клисура до Версгава към източните части, а към юг и запад до Авария останалите седем племена, които плащали данък"[126]. Почти същото ни съобщава и Никифор: „Те покорили и славянските племена, които живеели наблизо, и заповядали на едните да бранят земите, които граничат с аварите, а другите да пазят земите, които са съседни на ромеите"[127].

---

[117] **Фр. Баришић**, Цар Фока (602–610) и подунавски аваро-словени, *ЗРВИ*, 4, 1956, с. 85–86.

[118] Виж тук бел. 107, 108, 109. Не са достатъчно аргументирани основанията на И. С. Чичуров, който твърди, че Кубратова България е достигала на запад не по-далеч от Меотидското езеро и р. Танаис (Дон) – срв. И. С. **Чичуров**, Экскурс Феофана о протоболгарах, В: *Древнейшие государства на територии СССР. Материалы и исследования 1975 года*, Москва, 1976, с. 65–80; **същият**, *Византийские исторические сочинения*, с. 110–111, бел. 264.

[119] **Еремян**, *Армения по „Ашхарацуйц"*, с. 98–99.

[120] **Златарски**, *История*, I, 1, с. 152; **Dvorník**, *Byzantine Missions*, p. 301; **Székely**, La conquete, p. 12; **Бешевлиев**, *Първобългари. История*, с. 57–58; М. **Комша**, Преселването на Аспаруховите българи от Северното Причерноморие на Балканския полуостров, *ИБИД*, XXXIII, 1980, с. 43.

[121] **Божилов**, *Анонимът на Хазе*, с. 118.

[122] **Петров**, *Образуване на българската държава*, с. 146 Същият автор прави уговорката (с. 162, бел. 3), че може би трябва да се има предвид в случая времето на образуването на българската държава, когато се е установявала западната граница към аварите.

[123] Виж тук нашите съображения в бел. 115.

[124] Theophanes, p. 357_{27}–358_{5}; Nicephorus, p. 34_{5-12} (= *ГИБИ*, 3, с. 262,295). За локализацията на Онгъла с преглед на различните мнения и пос. лит. виж **Димитров**, Аулите на ранносредновековна България, с. 53–55; **Божилов**, *Анонимът на Хазе*, с. 167–176.

Тези съобщения отдавна са привлекли вниманието на учените, които обаче не са единни по въпросите за характера и същността на българо-аварските отношения, както и за приблизителните граници между България и Аварския каганат по време на разглежданите събития и след това. В. Златарски например приема, че Аспарух привлякъл славяните за по-успешна борба срещу аварите, които непрекъснато били изтласквани на запад[128]. От своя страна германският учен Т. фон Богиай отбелязва, че дунавските българи откъснали аварите от техните контакти с Византия[129], докато английският медиевист Р. Браунинг смята, че византийците се примирили с настаняването на българите в техните бивши провинции, като за компенсация ги привлекли срещу аварите, с които продължавали да бъдат във враждебни отношения[130]. Й. Ковачевич също приема, че аварите представлявали голяма опасност за България при нейното основаване, заради което първостепенна грижа на Аспарух била да осигури западните си граници срещу тях[131]. Д. Ангелов пък заявява, че при Аспарух е имало война срещу аварите, както и териториално

---

[125] Срв. *История на България*, 2, с. 97–100.

[126] Theophanes, p. 359_{12-17} (= *ГИБИ*, 3, с. 263–264); Anastassius, p. 227_{15-19} (= *ЛИБИ*, 2, с. 249–250).

[127] Nicephorus, p. 35_{19-22} (= *ГИБИ*, 3, с. 296).

[128] Златарски, *История*, I, 1, с. 155.

[129] Bogyay, Die Reiternomaden, S. 96.

[130] Browning, *Byzantium and Bulgaria*, p. 47.

[131] Ковачевић, *Аварски каганат*, с. 89.

разширение на България на запад[132]. Съвсем наскоро В. Бешевлиев също отбелязва, че на запад българите се разпрострели до границите на аварската държава, с която не били в добри отношения и затова били възможни военни действия срещу тях[133]. Друга, не по-малка част от учените, се въздържат да правят подобни оценки на българо-аварските отношения след 680 г., като най-общо отбелязват, че Аспарух разместил славянските племена на запад, за да охраняват граничните територии срещу аварите[134]. Според П. Петров между България и аварите по всяка вероятност царувал мир, обусловен от все по-задълбочаващата се криза на Аварския каганат[135]. Подобен извод бе направен и от някои чужди учени – така например Г. Фехер посвети специална статия на българо-аварските отношения по време на основаването на българската държава, в която напълно аргументирано заяви, че появата на новото обединение на Балканския полуостров не нарушило връзките между Византия и аварите, които се осъществявали без намесата на българите, главно по диагоналния път през Филипопол (Пловдив), Сердика (София) и Сингидунум (Белград)[136]. Според същия учен възможно било българо-византийският договор от 716 г., който узаконявал транзитната търговия на Византия през българските земи, да е разрешавал и движението на стоки за аварите[137]. Сравнително неотдавна унгарският тюрколог Г. Секели обърна внимание, че след установяването на българо-византийския мир в 681 г. в рамките на новоустановените отношения византийците вероятно са имали правото да пресичат България и да продават безпрепятствено стоки (предимно восък) на аварите, което намира потвърждения и от направените археологически открития[138].

---

[132] Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 134.

[133] Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 61.

[134] Бурмов, Създаване на българската държава, с. 133–134; М. Войнов, Пак за възникването на българската държава, *Ипр*, 1970, 4, с. 77–79; Avenarius, *Die Awaren in Europa*, S. 177–178; Коледаров, *Политическа география*, 1, с. 10.

[135] Петров, *Образуване на българската държава*, с. 330–331.

[136] Фехер, Аваро-византийские сношения, с. 55.

[137] *Пак там*, с. 57.

[138] Székely, La conquete, p. 16. Виж там (n.3) посочените публикации за тези открития.

Трудно може да се говори за някакви враждебни действия между българи и авари непосредствено след 680 г., още повече, че липсват подобни указания в писмените извори, а веществените паметници, напротив, говорят за развитие на търговията и за едни мирни отношения между аварите и Византия[139], а вероятно и с България. Като косвено доказателство в тази насока могат да ни послужат и някои други обстоятелства. Така например, щом България е сключила мир с Византия, а последната от своя страна е осъществявала мирни отношения с аварите, то логично би било България също да е поддържала подобни отношения с тях. Прави впечатление и фактът, че срещу аварите, както и срещу Византия, хан Аспарух разместил именно славянски племена, на които поверил охраната и отбраната на граничните области. Основателно възниква въпросът: защо тъкмо на славяните, а не на прабългарите, е поверил толкова важни гранични области? При решаването му обаче някои учени стигнаха до прибързания според нас извод, че прабългарите биха позволили това само, ако са се намирали в съюзни, дружески отношения със славяните[140]. Но както правилно предложи в последно време В. Бешевлиев, именно защото били под „договор" като победени и покорени племена, последните е трябвало да се изселят, щом такава е била волята на хана, съгласно интересите на новосъздалата се държава[141]. Всъщност положението на славяните в нея не се различавало от положението им в Аварския каганат, където, макар и най-многочислени, заедно с прабългарите те били принудени да участват дори във военните походи на аварите[142]. Естествено, като покорено население, Аспарух едва ли им поверявал самостоятелното водене на военни действия. От писмените извори може да се направи заключението, че на славяните била възлагана една напълно закономерна

---

[139] Сведения за това у Теофан, Никифор, Лъв Граматик (срв. Петров, *Образуване на българската държава*, с. 190).

[140] Тук ще посочим само последните, най-категорични мнения на П. Коледаров и П. Петров в тази насока – срв. Коледаров, *Политическа география*, 1, с. 9–11; същият, За правната същност на българската държава в началния ѝ период, В: *България 1300. Институции и държавна традиция*, т. 2, София, 1982, с. 193–200; Петров, *Образуване на българската държава*, с. 225–240 с пос. лит.

[141] Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 60–61.

[142] Виж тук бел. 103.

като за подчинено население роля в новообразуваната държава – да охраняват границите с Византия и Аварския каганат – държави, с които България се намирала поне формално в мир. Що се отнася до въпроса, защо тези гранични области не са поверени на прабългарите, последните, както ще видим на друго място, били ангажирани с много по-важната и отговорна за младата държава задача – отблъскването на хазарите от североизток.

Колкото до проблема за границите между България и аварите, той не може лесно да бъде разрешен, поради относителността на понятието *граница* особено между две полуномадски държавно-политически образувания.[143] И по тази тема са изказани най-разнообразни мнения. Някои учени са склонни да локализират българо-аварската граница по поречието на р. Искър[144] – Златарски я поставя между Берковската планина и на север по р. Цибрица[145], Бурмов и Д. Ангелов я търсят най-общо между реките Искър и Тимок[146], Мутафчиев и Дуйчев смятат за сигурна граница р. Тимок[147], а П. Коледаров и П. Петров я поставят на запад чак до Железни врата на Дунава и западните склонове на Карпатските планини[148]. Тези твърдения обаче не решават въпроса за първоначалните граници между българи и авари. Както вече изтъкнахме, по онова време понятието граница било несигурна категория, подвижна и относителна, като със сигурност се знае само, че тя се движела постепенно, но настъпателно за българите, от изток на запад. Известни указания в тази насока могат да ни дадат изследванията върху защитните ровове и валове, обърнати на запад, за които се смята, че са били изградени непосредствено след 680 г., без да се смятат за гранични, а само за отбранителни[149]. Според нас тази констатация идва още веднъж да ни покаже, че първо, тези валове биха могли да бъдат изградени и в мирно време, т.е. между България и аварите са съществували предимно относителни мирни отношения; и второ, тяхното местоположение – малко по на изток от р. Тимок, южно от Дунав (разположени паралелно) и югоизточно от югозападните склонове на Карпатите, северно от Дунав, ни дават като отправни точки на първоначалните гранични земи между България и аварите именно тези два обекта – поречието на р. Тимок и югозападните склонове на Карпатските планини.

---

[143] Срв. Toynbee, *Constantine Porhyrogenitus*, p. 411–412.

[144] Виж напр. Browning, *Byzantium and Bulgaria*, p. 48.

[145] Златарски, *История*, I, 1, с. 155. По същия начин, според така приложената карта смята Ostrogorsky, *Geschichte*, S. 219.

[146] Бурмов, Създаване на българската държава, с. 134; Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 184.

[147] Мутафчиев, *История на българския народ*, I, с. 126; Ив. Дуйчев, Обединението на славянските племена в Мизия, В: Дуйчев, *Българско средновековие*, с. 71.

[148] Коледаров, *Политическа география*, 1, с. 25; Петров, *Образуване на българската държава*, с. 249.

По-късните известия за отношенията между България и аварите, в които все по-осезателно започва да се намесва Византия и които се определят, както ще видим по-нататък, от българо-византийските отношения, са свързани с появата и историческата съдба на тъй наречените Куберови българи. Най-пълни и най-подробни сведения за тях намираме в *Чудесата на св. Димитър Солунски*: „Както знаете, христолюбци, в предишните глави ние разказахме отчасти за славяните, т.е. за така наречения Хацон, и за аварите. Разказахме и за това, че те опустошиха почти целия Илирик, именно провинциите му: двете Панонии, също и двете Дакии, Дардания, Мизия, Превалитана, Родопа и всички други провинции, а още и Тракия, и земите при Дългата стена край Константинопол, както и останалите градове и селища. Те завлякоха цялото това население в отвъдната земя към Панония, до река Дунав. Главен град на тази провинция някога беше така нареченият Сирмиум. И тъй там, както се каза, споменатият каган настани целия пленен народ, вече като подвластен нему. Именно оттогава те се смесиха с българи, авари и останалите племена, родиха им се деца от това смешение и станаха огромен и много голям народ. Всяко дете наследи от баща си вродените качества и влечението на рода към ромейските предели. И както еврейският народ се размножавал в Египет при фараона, така и тук, по същия

---

[149] Това са най-напред Островския, Хайрединския и Ломския валове, които образуват единна, дълбока ешелонирана, укрепена линия насочена на запад срещу най-вероятния противник – аварската конница; валът при Белене – насочен на север, Северната и Южната Новекова бразда (на територията на дн. Влашко) – насочени на северозапад (срв. РАШЕВ, *Старобългарски укрепления на Долни Дунав*, с. 65–68, 73–74.

начин, чрез православната вяра и светото и животворящо кръщение се разрастваше християнското племе. Те си разказваха едни на друг за земите на бащите си и взаимно запалваха в сърцата си желание за бягство. Защото вече бяха изминали около шестдесет години и повече, откакто варварите бяха извършили нападение над родителите им, и ето появи се там друг, нов народ. Мнозинството от тях бяха станали с течение на времето свободни и каганът на аварите, като ги смяташе за свой народ, както беше обичай у аварите, постави им за началник Кубер. Той като научи от някои, които му били по-близки, че този народ копнее за градовете на бащите си, започна да обмисля. После вдигна целия този прокуден ромейски народ заедно с други племена, както е разказано за юдеите в Мойсеевата книга „Изход", т.е. пришълците тръгнаха заедно с покъщнината и оръжията си. Те се вдигнаха и въстанаха, както казахме, срещу хана, така че, когато самият каган узна, започна да ги преследва. Те влязоха в пет или шест сражения и във всичките той беше победен от тях. Той удари на бягство с останалата си войска и се оттегли по-навътре в северните места. И тъй Кубер премина победоносно казаната река Дунав с целия споменат народ, който беше с него, дойде в нашите земи и завладя Керамисийкото поле"[150]. По-нататък в *Чудесата* надълго и нашироко се разказва как Кубер заедно с един от своите първенци на име Мавър, „който бил изтъкнат и лукав във всичко, знаел нашия [гръцкия] език, както и езика на римляните [латинския], на славяните и на българите, и накратко казано, бил изкусен във всяко отношение и изпълнен с всяка дяволска хитрост", замислили и се опитали да използват желанието на византийските пленници да влязат в Солун в своя полза и да завладеят града – начинание, което в крайна сметка завършило с неуспех[151].

Известията на този интересен извор отдавна са привлекли вниманието на учения свят, като са предизвикали най-различни коментари и оценки. След убедителната критика на П. Льомерл вече може да се смята за напълно установено, че прабългарският вожд Кубер не е идентичен с Кубрат, а е негов четвърти син. Той застанал начело на онази орда от „Старата велика България", изселила се според византийските хронисти в Панония, където се подчинила на аварския каган[152]. Подобни мнения като на известния френски византолог бяха изказвани много преди това. Началото бе дадено още преди едно столетие от П. Сречкович[153], последван от Н. Милев[154] и В. Златарски[155], като най-задълбоченото изследване принадлежи на В. Бешевлиев[156]. Тази теза намери голяма подкрепа и сред унгарските изследователи. Така например Г. Ласло в няколко свои работи убедително наблегна на обстоятелството, подкрепено и с археологически материал, че към 670 г. в Аварския каганат пристигнала втора туранска вълна, чийто представители той нарича „грифиди", свързвайки ги най-вече с разселването на четвъртата прабългарска група към Панония[157]. Подобна трактовка бе подкрепена от сръбския учен Й. Ковачевич[158], както и от някои румънски изследователи[159].

---

[150] LEMERLE, *Miracles*, I, Le texte, §284–288, p. 227_{16}–229_{3} (= *ЛИБИ*, 3, с. 158–160).

[151] *Ibidem*, §289–304, p. 329_{4}–233_{25} (p. 223–226) (= *ГИБИ*, 3, с. 160–165). Виж за тези събития по-подробно GUZELEV, *Les Protobulgares*, p. 40–46 et n. 118 – пос. лит., *История на България*, 2, с. 106–108, АНГЕЛОВ, *Образуване на българската народност*, с. 190–195; ПЕТРОВ, *Образуване на българската държава*, с. 186–192; ВОЙНОВ, ТЪПКОВА-ЗЛИМОВА, България на Аспарух в България на Кубер, с. 47–56; БЕШЕВЛИЕВ, *Първобългари. История*, с. 47–55.

От друга страна обаче, някои учени са склонни да видят в Кубер вожд преди всичко на оцелелите от събитията през 630/631 г. панонски българи (кутригури?) в Аварския каганат[160]. Особени възражения предизвиква работата на гръцката византоложка М. Григориу-Йоаниду, силно омаловажаваща ролята на Кубер, неговия произход и етническия състав на дружината му, която според нея се състояла „не толкова от българи, а преди всичко от бивши поданици на Византийската империя"[161]. Сравнително неотдавна по въпросите, свързани с историята на тази прабългарска група, взе отношение и руският византолог Г. Г. Литаврин. Той също пренебрегва ролята на Куберовите българи, действували, според него, некоординирано с тези на Аспарух, и съставлявали твърде малко ядро, което не се съюзило със славяните, не осъществило единство и с останалото местно население и не оставило трайни следи като прабългарско държавно-политическо обединение в днешна Македония[162].

Както обаче показват някои от горепосочените изследвания[163], подобни изводи се оказват твърде неприемливи и, дори бихме казали, недостатъчно научни. Според нас не може да има съмнение, че вождът Кубер се отъждествява с четвъртия син на хан Кубрат, което се потвърждава и от разчитането на най-стария надпис при Мадарския конник, където се споменават чичовците на Тервел в Солунско[164]. Следователно поне Кубер, а може би и още някой или някои са били в братски родствени връзки с бащата на Тервел – хан Аспарух. Особено важно е съобщението на *Чудесата* за появата на един „друг, нов народ" след повече от 60 години от отвличането на ромеите, който по-нататък е назован с определението „пришълци". В тях именно трябва да видим наскоро пристигналата прабългарска група от Кубратова България, начело на която е стоял Кубер. Освен това в началото на същия извор се казва, че ромейските пленници „се смесиха с българи, авари и с останалите племена", вероятно славяни, а може би и гепиди. Следователно в подвластния на Кубер „нов народ" освен прабългарската група от Приазовието влизали и голяма част от старите панонски българи, чийто ръководител е бил, както предполага В. Бешевлиев, самият Мавър[165]. Обособяването на тази своеобразна етническа маса, която се сплотила вследствие на подчиненото положение на съставляващите я елементи спрямо аварския каган, станало по всяка вероятност през 70-те години на VII в. – между 670 г.[166], когато пристигнала прабългарската орда начело с Кубер в Аварския каганат[167] (за което свидетелстват археологическите находки), и 680 г.[168], което съвпаднало с действията на Аспа-

---

[152] Lemerle, *Miracles*, II, Commentaire, p. 143–145, резенция на Ив. Божилов, *BHR*, 1982, 2, p. 120. Поддръжници на идентификацията Кубер – Кубрат са напр. А. Грегуар и А. Тойнби (срв. H. Grégoire, L'origine et le nom des Croates et des Serbes, *Byz.*, XVII, 1944–45 p. 50; Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*, p. 461–484).

[153] П. Сречокович, *История српскаго народе*, Београд, 1884, с. 311.

[154] Н. Милев, Кубрат от историята и Кубер в „Чудесата на св. Димитър Солунски", *Пер.сп.*, 1910, 22, с. 577 сл.

[155] Златарски, *История*, I, с. 121–122; 148–151.

[156] Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 47–50. Виж също Петров, *Образуване на българската държава*, с. 186–188; Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 190–195.

[157] László, *Etudes archéologiques*, p. 293; idem, Terra avarorum, p. 14–15; idem, Към историята на синовете на хан Кубрат, с. 85–86; Székely, La conquete, p. 13.

[158] Ковачевич, *Аварски каганат*, с. 82–85.

[159] Horedt, The Gepidae, the Avars and the Romanic Population, p. 120; Rusu, Avars, Slavs, Romanic Population, p. 137–138. Не можем да се съгласим обаче с последния автор, че Кубер бил избран за аварски каган от местното (?) романизовано население (срв. p. 130–131).

[160] Артамонов, *История хазар*, с. 112; Avenarius, *Die Awaren in Europa*, S. 163–168; Tryjarski, *Protobulgarzy*, p. 268.

[161] Μ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΙΔΟΥ, *Τὸ ἑταιρία Βυζαντινῶν ἐρευνῶν*, Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 159. Критика на нейните схващания виж у Войнов, Тъпкова-Заимова, България на Аспарух и България на Кубер, с. 55–56.

[162] Г. Г. Литаврин, Формирование этнического самосознания болгарской народности (VII – первая четвърть X в.), В: *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего Средневековья*, Москва, 1982, с. 64. В същата работа се прокарват и други подобни изводи (с. 54–59), с които авторът е склонен силно да преувеличава ролята на славяните в българската държава сред 681 г.

[163] Виж тук бел. 151, 152, 156, 157, 158.

[164] Бешелиев, *Първобългарски надписи*, №1, I, 8–12 и с. 108; *Стара българска литература*, 3, с. 43–Iс, виж и коментара на Ив. Божилов на с. 348.

---

[165] **Бешевлиев**, *Първобългари. История*, с. 48. В тази връзка трудно ни е да се съгласим с П. Петров, че по това време от панонските българи вече не останала никаква следа (срв. **Петров**, *Образуване на българската държава*, с. 112). Твърде опростена е схемата и на Р. Браунинг, според когото Кубер бил син на Кубрат, но същият вдигнал бунт срещу аварския каган като висш офицер на служба при него (срв. **Browning**, *Byzantium and Bulgaria*, p. 46).

[166] Годината или по-скоро десетилетието, през което се смята, че са пристигнали Куберовите българи в Аварския каганат, е все още предмет на спорове. Докато една част от учените смята, че това е станало през 660 г. или по-общо през 60-те години на VII в. (срв. **Бурмов**, Славянските нападения срещу Солун, с. 120; **Петров**, *Образуване на българската държава*, с. 186; **Бешевлиев**. *Първобългари. История*, с. 48), то друга част са склонни да приемат времето около 670 г., като изхождат от обстоятелството, че Кубрат е починал между 665–668 г. – мнение, което според нас е по-убедително (срв. **Божилов**, *Анонимът на Хазе*, с. 90, бел. 74; **Lemerle**, *Miracles*, II, Commentaire, p. 148; **Pritzak**, *Fürstenliste*, S. 36, 42).

[167] За това свидетелстват думите на Теофан: „Четвъртият пък и петият като прехвърлили река Истър, наречена още Дунав, единият останал там в аварска Панония, подвластен на кагана на аварите заедно с войската си" (срв. Theophanes, p. 357_{23-26}; Anastassius, p. 226_{7-10}; Nicephorus, p. 34_{1-4}).

[168] Повечето изследователи са склонни да приемат най-общо, че това е станало между 680 и 685 г. – **Ангелов**, *Образуване на българската народност*, с. 191 и бел. 43 (срв. **Guzelev**, *Les Protobulgares*, p. 41, където е посочена и останалата литература). Изключения в тази насока представляват мненията на П. Петров (*Образуване на българската държава*, с. 192 между 674 и 675 г.), на В. Бешевлиев (*Първобългари. История*, с. 49 – между 674 и 675 г.), както и на сръбския изследовател Вл. Попович (между 678 и 681 или най-вероятно през 680 г. – срв. **Vl. Popovič**, Aux origins de la slavisation des Balkans: la constutation des

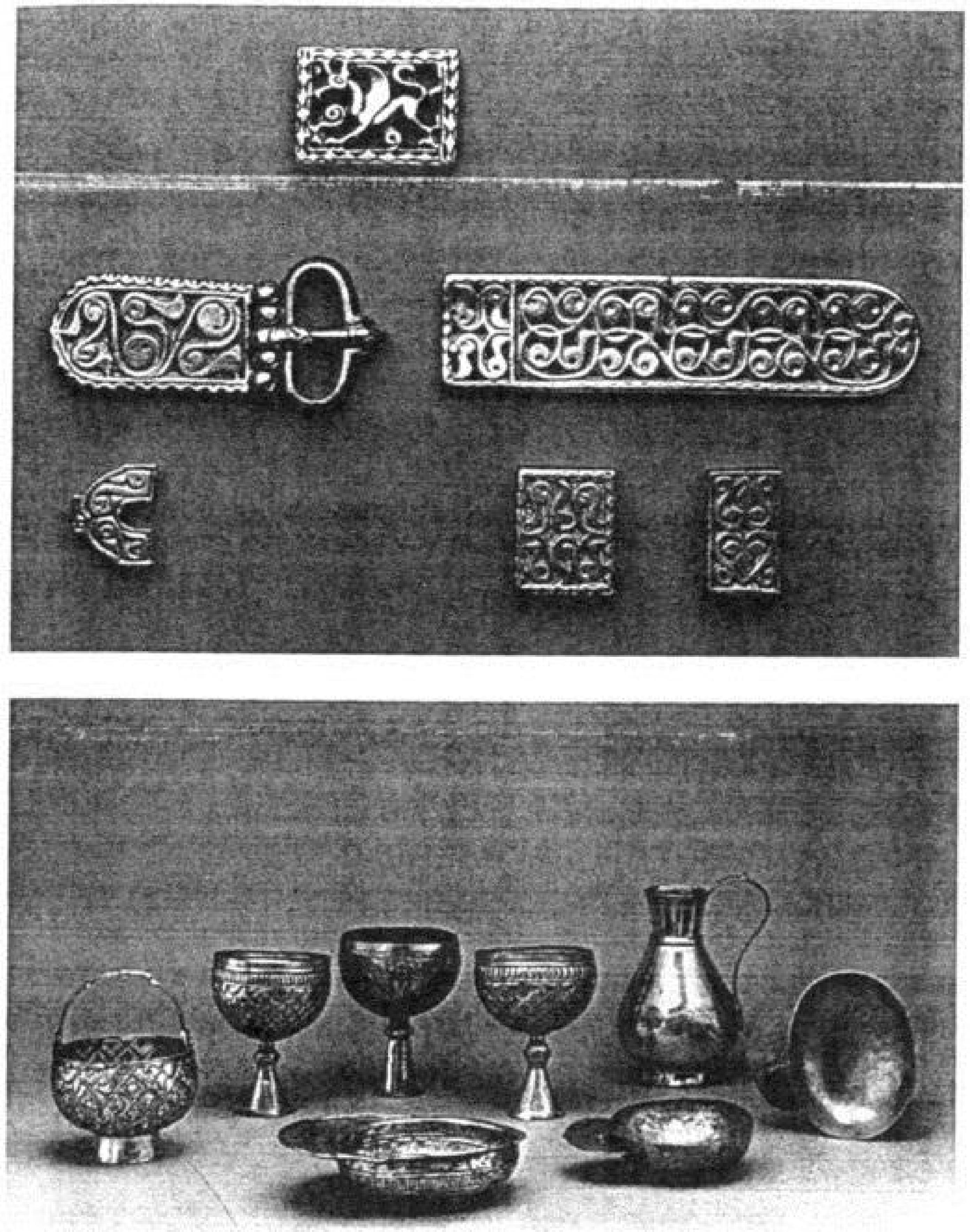

Коланна гарнитура и метални съдове (VII в.) от съкровището от Врап, Албания.

Мадарският конник.

рух срещу Византия[169]. Неслучайно това хронологическо съвпадение кара някои изследователи да говорят за своеобразна координираност в действията на двама български вождове, особено по отношение на Византия[170]. Но дали точно така е било в действителност?

Бунтът на Куберовите българи в Аварския каганат, който завършил сравнително успешно, би могъл да съвпадне и заедно с това да улесни, или да бъде улеснен, от придвижването на Аспаруховите българи западно от Днепър или Долни Дунав. Същият паралелизъм се наблюдава между действията на Аспарух срещу Византия през 680–681 г. и настаняването на Куберовите българи в Битолското поле по същото време или малко след това. Вероятно както била принудена да сключи мир и с Аспарухова България, империята се примирила и с настаняването на Куберовите българи недалеч от Солун. За това свидетелства текстът от *Чудесата*, според който императорът се съгласил „драговитските [славянските] племена да им доставят достатъчно храни"[171]. Това положение обаче се запазило само в началото на тяхното пребиваване или поне до края на управлението на император Константин IV Погонат (до 685 г.). И докато мирът с Аспарухова България бил по-изгоден за империята, тъй като, както ще видим по-подробно на друго място, новосформираната държава привличала основно върху себе си хазарските удари, отклонявайки ги по този начин от кримските владения на Византия[172], то Куберовите българи не носели никаква полза на Константинопол – напротив, рискували да предизвикат неодобрение от страна на аварския каган, с когото империята държала да бъде в мир. Най-голямата опасност

---

premieres sklavines macedoniens a la fin du Vie siecle, In: *Comptes rendus des séances de l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres (CRAI)*, Paris, 1980, p. 255–256. Според нас най-голямо основание има предложената от П. Льомерл хронология, който помества появата на Куберовите българи в Битолското поле през 682–684 г. (срв. Lemerle, *Miracles*, II, Commentaire, p. 161, 173, виж и рецензията на Ив. Божилов, p. 117).

[169] Виж в този смисъл интересния коментар на Lemerle, *Miracles*, II, Commentaire, p. 188.

[170] Петров, *Образуване на българската държава*, с. 192 сл. По-резервирани в това отношение са М. Войнов, В. Тъпкова-Заимова, България на Аспарух и България на Кубер, с. 55–56; Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 54.

[171] Lemerle, *Miracles*, I, Le texte, § 289, p. 229_{9-12} (= *ГИБИ*, 3, с. 160).

[172] Срв. Артамонов, *История хазар*, с. 193, 196; Dunlop, *Jewish Khazars*, p. 45.

обаче произлизала от това, че те можели да се превърнат във второ обединително звено за околните славянски племена, и то в още поопасна близост до втория по големина град в империята – Солун. Всички тези съображения били внимателно преценени в Константинопол, откъдето противодействието не закъсняло. Както съобщава Теофан: „През тази година [688] Юстиниан се отправил на поход срещу Славиния и България. Той отблъснал българите, които тогава го пресрещнали, и нападайки чак до Солун, заловил голямо множество славяни, едни с война, други пък доброволно минали на негова страна, и като ги прекарал през Абидос, поселил ги в областите на Опсикион. На връщане бил причакан от българите в теснините на клисурата и едва успял да премине, като голяма част от войниците му били избити и мнозина били ранени"[173].

Това съобщение, което се повтаря по аналогичен начин и в други, по-късни извори[174], предизвиква и досега спорове главно по въпроса, с кои по-точно българи се е сражавал Юстиниан II – с Куберовите, с Аспаруховите или и с едните, и с другите. Докато по-голямата част от учените смятат, че Юстиниан е нарушил мира и е воювал с Куберовите българи и славяните около Солунско, за което подсказва посоката на неговия удар[175], то друга част – последен изразител на която в българската историография стана П. Петров – смята, че византийският император е воювал преди всичко срещу новообразуваната българска държава начело с хан Аспарух[176]. Според нас обаче аргументацията на П. Петров, колкото и обширна да е тя, не е достатъчно убедителна. Много по-вероятно е действията на „българите" – т.е. Куберовите българи, да са представлявали продължение на замислення от Кубер и Мавър план за утвърждаването на още един български център около Солунско. Показателен е текстът на *Чудесата*: „Тогава същият този Мавър, заедно с тези, които бяха избягали с него, се яви при боговенчания император, където беше приет и стана началник. Но дори и в този случай внушената по божия воля предвидливост на победоносеца не остана бездейна, а чрез самия син на Мавър доведе до благочестивите уши на императора за заговора, готвен срещу града ни от Мавър и от Кубер. Той му разкри хитрия и коварен план на често споменавания Мавър, и че в тракийските области той замисляше да извърши покушение срещу живота му. И стана ясно, че това е наистина така, защото често споменаваният Кубер, който спазваше уговореното помежду им, не беше докоснал никого от хората или от нещата на Мавър, а дори и по-голяма. Казаният преблагочестив император, като се уповаваше винаги за своето царство на бога, който му бе дал властта, предостави нему и самия Мавър. Не го предаде на смърт, а го лиши от достойнството му, и го заточи да живее в предградията под стража. Отне му и властта, и войската, която имаше"[177]. Значителната, макар и временна роля на Мавър във византийския двор, се потвърждава и от интересния печат, в който същият е назован „патриций и княз на сирмисианците и на българите"[178], докато този на „Тарасий, ипат и княз на куберийците"[179] може би трябва да се свърже с неблаговидната дейност на неговия син и приемник. Според нас обаче, както личи от текста на *Чудесата*, именно по времето на гореописаната от Теофан антибългарска кампания в Тракия Мавър е замислял покушението срещу императора. Вероятно тези събития не са отминали незабелязано за държавата на Аспаруховите българи – най-малкото поради родствените връзки между двамата вождове. Но тъй като

---

[173] Theophanes, p. 364_{11-18} (= *ГИБИ*, 3, с. 265); Anastassius, p. 231_{16-23} (= *ЛИБИ*, 2, с. 251).

[174] L. Gramaticus, p. 163_{1-5}; G. Cedrenus, I, p. 771_{19}–772_{6}; I. Zonaras, p. 229_{12-15}; Sigebertus, p. 327_{28}; Симеон Логотет и Метафраст, В: *Стара българска литература*, III, с. 186.

[175] В. Златарски, *История*, I, 1 с. 159–161; Дуйчев, Славяни и първобългари, с. 197 и бел. 3; Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 194; Lemerle, Invasions et migrations, p. 305–307; Guzelev, *Les Protobulgares*, p. 43–44 с пос. лит.; Бешелиев, *Първобългари. История*, с. 54–55.

[176] Петров, *Образуване на българската държава*, с. 310–327.

[177] Lemerle, *Miracles*, I, Le texte, §303–304, p. 233_{9-25} (= *ГИБИ*, 3, с. 165).

[178] Zacos – Veglery, *Byzantine Lead Seals*, I, 1, №934, p. 635–636.

[179] *Ibidem*, №2408, p. 1310–1311. В същата колекция се откриват още 3 печата, които съдържат наименованието *куберийци* (Κυβεριωτών за разлика от Κιβιριωτών). Това са печатите на: „Теофил, императорски спатарий и стратег на куберийците" (№1658, p. 954); „Андрей, императорски кандидат и турмарх на куберийците" (№2090, p. 1161). Всичко това, може би идва да ни покаже, че през VIII–IX в. (от когато датират въпросните печати) е била създадена специална (подвижна?) военно-административна имперска единица, съставена предимно от преминалите на византийска служба Куберови българи.

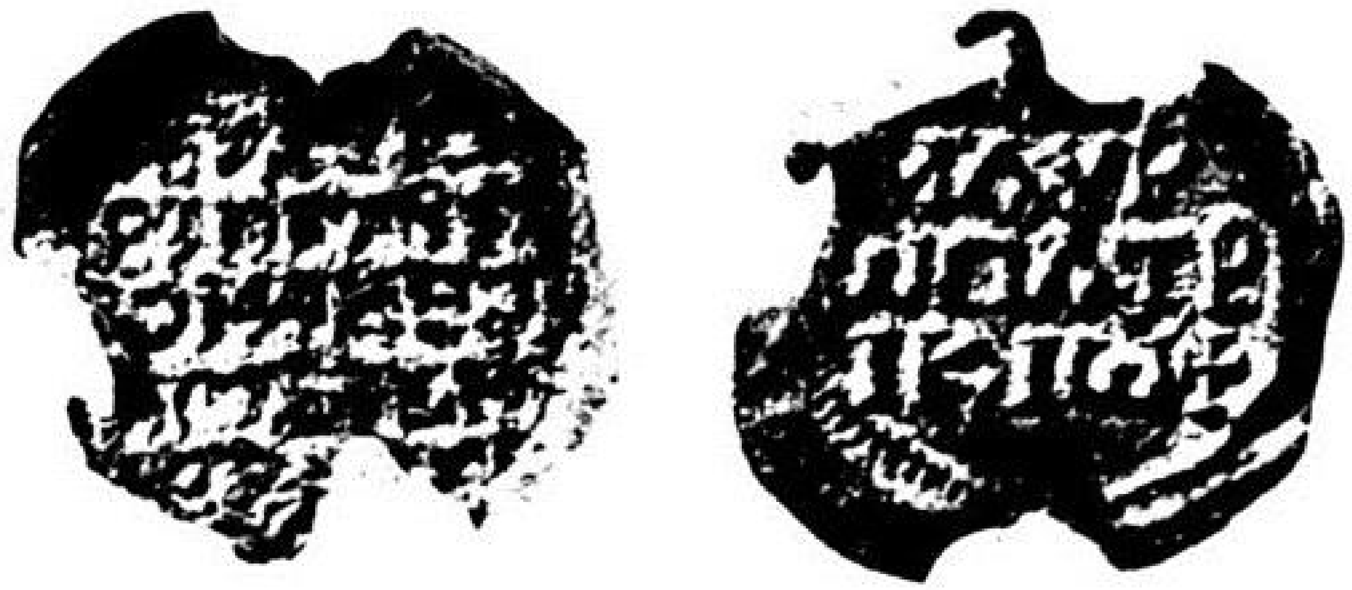

Оловен печат на Мавър като „патриций и княз на сирмисианците и на българите".

няма преки указания за евентуална тяхна по-сериозна намеса (в крайна сметка византийската армия при своето оттегляне значително пострадала, може би без да се наложи тяхната помощ), ние сме склонни да приемем, че младата българска държáва предпочела да запази „въоръжен неутралитет" спрямо империята, тъй като в противен случай нейният тил опасно се оголвал срещу авари и хазари.

Непосредствено след 680 г. между България и аварите (както и Византия) се установили мирни отношения. Колко време е продължил този „мирен" период на българо-аварски отношения, засега е трудно да се каже, тъй като за повече от 120 години изворите не съобщават нищо по този въпрос. Трудно обаче можем да се съгласим с мнението на Р. Браунинг, че към края на VIII в. аварите продължавали да блокират „българската експанзия" на Запад[180], защото българското разширение в тази посока едва ли е бележело някакви големи успехи през този период за сметка на все по-западащия Аварски каганат[181]. Това, както показват изворите, било осъществено едва в началото на IXв. като следствие от разгрома на аварската държава, нанесен ѝ от франките на Карл Велики[182] и от българите на хан Крум. Преки известия за ролята на последните намираме в т.нар. Лексикон на Свидас[183]: „...Българите унищожили напълно и без остатък аварите... Същите тези българи унищожили напълно аварите... Както бе казано, българите унищожили всички авари"[184]. Обикновено по-голямата част от учените приемат за достоверни тези съобщения[185]. В последните години обаче някои медиевисти като Г. Цанкова-Петкова[186] и особено В. Гюзелев[187] се опитаха да оспорят въпросните сведения. Доводите на Гюзелев се опират на обстоятелството, че „като се изключи крайно недостоверното и непотвърдено от други автори сведение на Сенгаленския монах за победата на франкския император над „целия славянски и български род", те дори и дума не промълвяват за някакви стълкновения между българи и авари", а оттам и до извода: „Трудно е въз основа на единственото сведение в лексикона „Суидас" да се допусне, че още в самото начало на IX в. (около 805 г.) между българската държава и Франкската империя била установена обща граница"[188]. Почти в същия дух са и разсъжденията на руския изследовател В. К. Ронин, според когото сведенията на *Деянията на Карл* от Ноткер (= Сангаленския монах) представлявали неподлежащи на дискусия анахронизъм, отглас на по-късните българо-франкски войни при Омуртаг[189].

---

[180] Browning, *Byzantium and Bulgaria*, p. 48.

[181] Според В. Златарски българската власт се простирала на север от Средния Дунав още в 796 г. преди хан Крум да заеме престола (срв. Златарски, *История*, I, 1, с. 248, бел. 2). За това обаче той привежда данните на Сенгаленския монах. Всъщност, както ще видим по-долу, това известие се отнася за времето след 804 г.

[182] За войната на франките с аварите виж Musset, *Les invasions*, I, p. 148; J. Deér, Kari der Grosse und der Untergang des Awarenreiches, In: *Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben*, Bd. I, 3 Aufl., Dusseldorf, 1967, S. 719–791.

[183] Виж за този извор Lemerle, *Le premier humanisme*, p. 279–300.

[184] *Suidae Lexicon*, p. 14_{6-7}; p. 1016_{9-11}; p. 1017_{7-8}; p. 1018_{6-7} (= *ГИБИ*, 5, с. 309–310).

[185] Златарски, *История*, I, 1, с. 248; Мутафчиев, *История на българския народ*, I, с. 175–177; Avenarius, *Die Awaren in Europa*, S. 185; Ковачевић, *Аварски каганат*, с. 94, 98; Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 181–182; Коледаров, *Политическа география*, 1, с. 32; Б. Примов в *История на България*, 2, с. 132; Székely, La conquete turcobulgare, p. 18; Бешелиев, *Първобългари. История*, с. 106.

[186] Цанкова-Петкова, О територии болгарского государства, с. 141.

[187] Gjuzelev, Bulgarisch-Frankische Beziehungen, S. 15 sq.; Idem, Баварският географ от IX в., с. 71.

[188] Същият извод се повтаря абсолютно дословно от Brezeanu, „La Bulgarie", p. 123.

Същият извор обаче дава и една допълнителна информация: „В течение на 8 години [796–804] непобедимият Карл [Велики] тъй ги [аварите] усмирил, че не допуснал да останат и най-малки следи от тях. А българите изоставил, защото след унищожаването на хуните [аварите], те не му изглеждали никак опасни за Франкското кралство"[190]. Тези думи се повтарят абсолютно дословно и в по-късната хроника на Екехард[191]. Сведенията на тези запазени извори потвърждават участието на българите в унищожаването на Аварския каганат, при което не е изключено между българи и франки да се е установило и някакво сътрудничество[192]. Така или иначе в началото на IX в. (след 804–805 г.) България и Франкската империя станали съседи на Средния Дунав за сметка територията на аварите, която била поделена на запад от тази река за франките, а на изток – за България. Този извод намира косвени потвърждения и в някои други писмени и веществени паметници[193].

Една част от изследователите изразяват мнението, че българските действия срещу аварите в началото на IX в. били предизвикани от бунт на панонските българи срещу аварското господство, довел до интервенцията на хан Крум и разгрома на Аварския каганат[194]. Други, опирайки се на известието на патриарх Николай Мистик за аварското потекло на династията, към която принадлежал и цар Симеон (893–927)[195], смятат, че хан Крум произхождал от панонските българи. Той бил техен вожд, успял да овладее престола в Плиска и да положи началото на нова българска династия. Неслучайно неговите действия най-напред били насочени срещу аварите, за да освободи останалите панонски българи от тяхното господство[196].

Разбира се подробностите около тези предполагаеми събития са неясни и не съвсем сигурни, защото самите косвени известия за тях са доста отдалечени във времето. Не може обаче да се пренебрегне обстоятелството, че след разгрома на Аварския каганат хан Крум включил покореното население в границите на своята държава като свои поданици, което намира потвърждение и в писмените извори на неговите съвременници. Така например, описвайки войната през 811 г. след похода на император Никифор I Геник, така нареченият Анонимен ватикански разказ съобщава, че „българите наели срещу заплата авари"[197], а в анонимната византийска хроника *Скриптор инцертус* се казва, че „Крум се отправил на поход, като събрал голяма войска от аварите"[198]. Това според нас е доказателство, че аварското население било покорено и включено в българската държава като поданици на владетеля, който можел да разполага с него както в мир, така и по време на война. Ето защо считаме най-малкото за неуместни твърденията на някои автори, че след претърпения разгром на Аварския каганат българите и франките не успели да наложат своето господство над аварското население, при което то останало „свободно" – в смисъл, че представлявало неподчиняваща се, скитаща полуномадска маса, а по техните територии се създал своеобразен политически вакуум, който в крайна сметка благоприятствал за настаняването на маджарите там към края на IX в.[199] Както обаче вече бе изтъкнато, всичко това не само, че не намира потвърждение в изворовия материал, но дори потвърждава и обратното[200].

---

[189] V. K. Ronin, The Franks on the Balkans in the Early Ninth Century, *EB*, 1985, 1, p. 54.

[190] Monachi Sangallensis, p. 748_{30-33} (= *ЛИБИ*, 2, с. 285).

[191] Ekkehardus, p. 162_{45-46} (= *ЛИБИ*, 3, с. 35).

[192] Тук според нас трябва да се изключи възможността и двамата хронисти да са искали да покажат, че българите вече не били толкова опасни, понеже не успели да противодействат на франките във войната им срещу аварите. Това не само че не се потвърждава от Свидас, но и по-нататъшните събития показват, че въпреки поражението аварите не били напълно унищожени, и ако са искали, българите биха могли да ги използват срещу франките, както по-късно през 811 и 814 г. ги използвали срещу Византия. Следователно България не била опасна, по-скоро защото между нея и Франкската империя било сключено някакво споразумение с антиаварска насоченост.

[193] Срв. Ar. Kollautz, Awaren, Franken und Slawen in Karanthanien und Nider Pannonien und die frankische und byzantinische Missions, *Carinthia*, I, 1966, №136, S. 266; J. Lindarsky, Alfred the Great and the Ancient Geography, *Speculum*, vol. 39, 1964, №3, p. 437; Gjuzelev; Alfred der Große, S. 94–104; И. Фодор, Българите в унгарските земи по време на заселването на унгарците, *Векове*, 1984, 4, с. 18–23. Същото е принуден да признае в крайна сметка с много (повечето от които неоснователни) уговорки и Brezeanu, „La Bulgarie", p. 121–135.

[194] Runciman, *A History*, p. 19, 50; T. Lewicki, Bulgarzy panonscy, W: *Slownik starozitnošči slowianskich*, Wroclaw–Warszawa–Krakow, I, 1961, p. 204; Tryjarski, Protobulgarzy, p. 248; Browning, *Byzantium and Bulgaria*, p. 48.

[195] Nicolas, *Letters*, №10, p. 73_{34}.

[196] Мутафчиев, *История на българския народ*, I, с. 175–176; Ostrogorsky, *Geschichte*, S. 164; Boba, The Pannonian Onogurs, p. 73–76.

[197] Dujčev, La chronique Byzantine de l'an 811, p. 434_{50} (= *ГИБИ*, 4, с. 13).

[198] Scriptor incertus, p. 347_{11-13} (= *ГИБИ*, 4, с. 23).

Отношенията между българи и авари, които продължили повече от 250 години, завършили твърде неблагоприятно за последните. Това било резултат от различните насоки и темпове на социално-икономическо, обществено-политическо и културно развитие на двете държавни обединения, което се изразило най-вече в начините, по които се изживявал номадизма, и тяхното приспособяване към по-прогресивните средновековни системи. Що се отнася до по-нататъшната съдба на аварското население, то било приобщено и интегрирано към българската народност от държавата – един процес, който едва ли се е оказал труден и неестествен предвид близките родствени връзки между българи и авари.

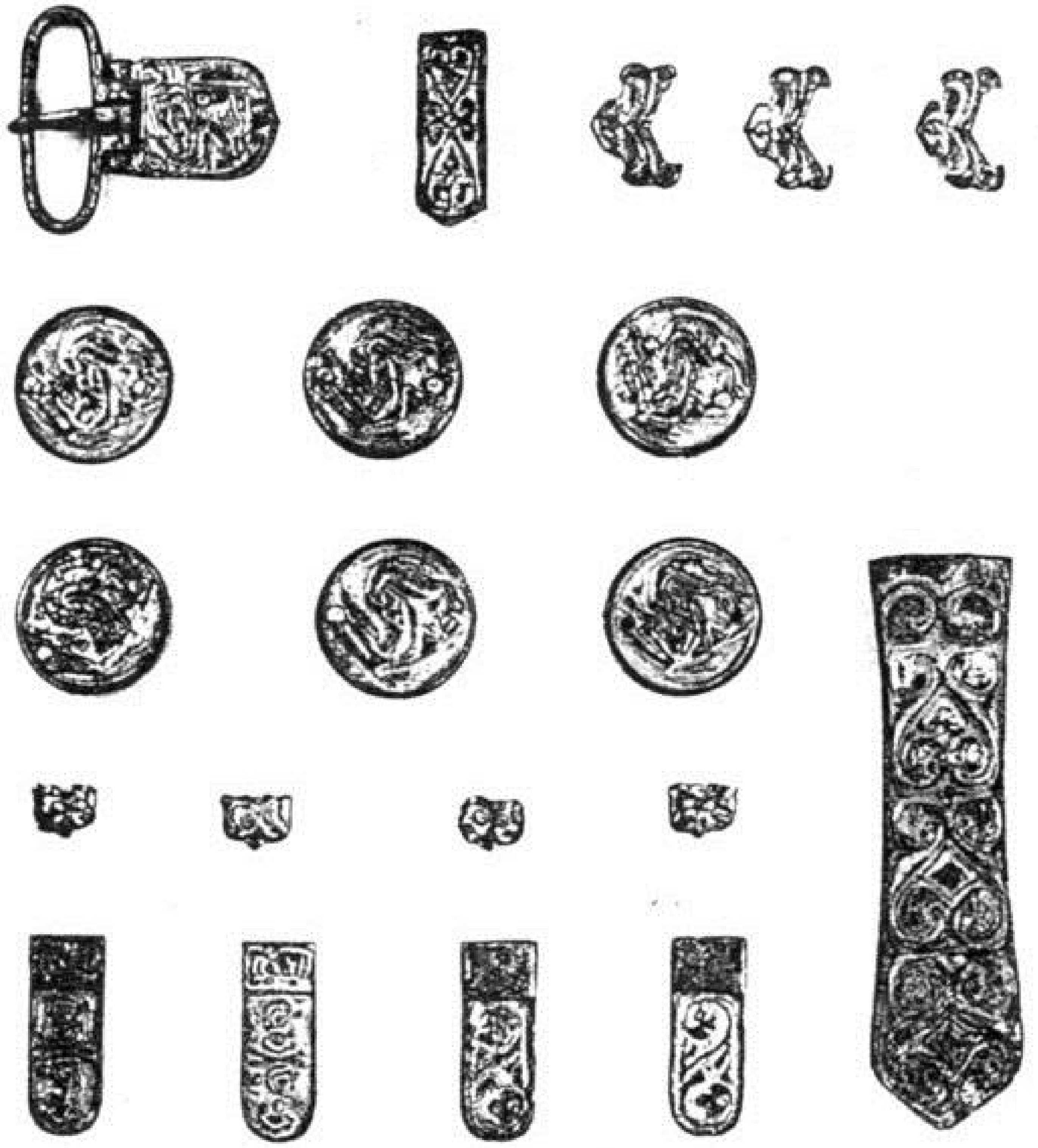

Бронзови коланни апликации с изображения на византийски мотиви, открити в късноаварско погребение (VIII в.) при Леобесдорф, Долна Австрия.

---

[199] Bogyay, Die Reiternomaden, S. 98; S. Szadeczky-Kardoss, Uber etliche Quellen der Awarischen Geschichte des Neunten Jahrhunderts, In: *Les questions*, p. 117–118.

[200] Виж тук бел. 193. Срв. също Filz, Guillou, Musset, Sourdel, *De l'Antiquité au Monde medievale*, p. 403, където категорично се заявява, че след победата си над аварите, хан Крум присъединнил към своята държава дн. източни унгарски земи.

II. БЪЛГАРИЯ И ХАЗАРИТЕ (ДО НАЧАЛОТО НА IX В.)

Във въвеждащата част на първа глава посочихме, че едно от белите полета в нашата историческа наука е изясняването на отношенията на средновековната българска държава, особено около времето на нейното създаване, с другия ѝ могъщ съсед на североизток – Хазарския каганат. Единствените изследвания в този аспект принадлежат на Ив. Дуйчев[1] и Ив. Божилов[2]. Но докато първият изказва само някои по-общи мисли за отношенията на хан Аспарух с хазарите, вторият прави по-задълбочени опити в интерпретацията им, като неговите усилия са съсредоточени предимно към един по-късен период, обхващащ времето, когато на българския престол е стоял хан Омуртаг (814–831). Споменатите съображения са достатъчни според нас, да предизвикат ново и цялостно проучване на тези взаимоотношения. То е необходимо, за да запълни една хронологическа празнота, защото писмените извори съдържат косвени указания предимно за началото на VIII в. и след това. Характерът на разглежданите отношения обаче налага изследването им да започне от порано, от създаването на българската държава, защото, както ще стане ясно от нашето изложение, налице е своеобразна приемственост в отношенията между прабългари и хазари, между България и Хазарския каганат. Изясняването им предизвиква и връщане към още един исторически момент от развитието на прабългарите, когато те за първи път установили контакти с хазарите, по времето на което и двата народа заемали подчинено положение в границите на Тюркютския каганат през втората половина на VI и началото на VII в.

---

[1] Дуйчев, Едно легендарно сведение за Аспарух, с. 122–133.

[2] Božilov, Inscription, p. 72–76.

1. Прабългарите в Тюркютския каганат

Разглеждайки отношенията между прабългари и авари в предната глава, достигнахме до извода, че само част от прабългарския етнос свързал своята историческа съдба с аварските пришълци – българо-угорското племе на кутригурите. И макар че останалите прабългарски племена – оногури, утигури и остатъци от старите хуно-българи (или тюрко-българи), а може би и берсили[3], също изпитали ударите на тази номадска вълна, те успели да се освободят или по-точно да избегнат попадането си под аварска зависимост. Причина за това било обстоятелството, че аварите изпитвали от изток ударите на по-силните тюркюти[4], които ги принуждавали да се отдръпват все по на запад. При своето придвижване, съпроводено с враждебни действия спрямо местните народи, аварите не можели да разчитат на организиране на достатъчно здрав отпор срещу своите врагове, докато не се съюзили с кутригурите, чрез които успели да се закрепят в земите на запад от р. Дон. На прабългарските племена на изток от тази река обаче не било съдено дълго време да се радват на факта, че са избегнали аварската власт, защото от изток застрашително напирала новата номадска вълна на тюркютите.

Попадането на прабългарите под тюркютска зависимост едва ли е станало веднага след отминаването на аварите. Самите тюркюти се придвижвали сравнително бавно на запад в преследването на аварите, заради участието им в тежката и продължителна война с ефталитите[5]. Обикновено се приема, че войната завършила към 567–658 г. с поражение за последните, но затова пък отношенията между победителите и техните довчерашни съюзници – персите, се влошили[6]. От това се възползвала Византия, крайно обезпокоена от присъединяването на авари и кутригури към коалицията, ръководена от нейния вековен враг – Персия[7]. Както вече изтъкнахме, когато разглеждахме отношенията между прабългари и авари, Византия не преставала да действа сред прабългарските племена, засегнати от аварското нашествие, привличайки ги към своята сфера на влияние. Показателни в това отношение са сведенията, които дава Приск: „По това време [564/565 г.] при източните ромеи били проводени пратеници от народите сарагури, угори и оногури, които били напуснали своите огнища, тъй като с тях започнали война изгонените от аварите савири. Те, както и сарагурите, били изгонени от народите, които населявали крайбрежието на Океана, и отишли да търсят земя при хуните акацири, завързали множество сражения с това племе и се явили при ромеите с искане да установят добри отношения с тях. Императорът и неговите хора ги приели благосклонно и след като им дали дарове, ги отпратили"[8].

Усилията на Византия за създаване на мощна коалиция, насочена срещу перси и авари, в която освен българо-угорските племена, избегнали аварската зависимост, трябвало да влязат и тюркютите, били улеснени и от желанието на последните за контакти с империята, което намерило израз в няколко техни пратеничества до Константинопол през 558 и 563 г.[9] Тези контакти се засилили особено след възшествието на император Юстин II (565–578), който, както вече изтъкнахме на друго място, още в началото на своето управление показал своята враждебност към най-големите тюркютски врагове – аварите, и обратно, своето желание за мир и сътрудничество с тюркютите[10]. Своят връх византийско-тюркютското сближаване отбелязало през 568–569 г., когато при тюркютите било изпратено византийско пратеничество, начело с киликиеца Зимарх[11]. Неговата дейност там, подробно описана от Менандър[12], сложила началото на византийско-тюркютския съюз, насочен преди всичко срещу перси и авари, към които доброволно, или по силата на обстоятелствата, били привлечени вече зависимите от тюркютите българо-угорски племена. Особено инверсни в тази насока са сведенията на Менандър, които той дава по повод пътуването на Зимарх от тюркютите към Константинопол: „Оттам [р. Волга], [пратеникът Зимарх] отишъл при угурите, които му съобщили, че в горските места около река Кофин [Кума] ги дебнат 4000 перси в засада, за да могат да ги заловят, като минават оттам. Затова вождът на угурите, който управлявал там от името на Силзивул [Истеми], напълнил кожени мехове с вода и ги дал на Замарх и спътниците му, за да има откъде да вземат вода като преминават през безводната страна"[13].

---

[3] За берсили = българи виж Магомедов, *Образоване Хазарского каганата*, с. 177; Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 111.

[4] Най-общо за тяхната история, както и по-старата литература до 1958 г. виж Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, S. 76–81. В изворите и литературата обикновено те се наричат *тюрки* (срв. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, S. 320–321). За да се отличават обаче от старата тюркска езиково-етническа общност, М. И. Артамонов сполучливо предложи същите да се наричат *тюркюти* (срв. Артамонов, *История хазар*, с. 133). Не е особено удачно обаче те да се обозначават като *западни тюрки* (срв. напр. Петров, *Образуване на българската държава*, с. 123, където се говори за Западнотюркски каганат), тъй като този термин покрива етнически и част от прабългарите. Сравнително неотдавна американският тюрколог П. Б. Голдън предложи термина *Kōk Turcs*, на който обаче на може да се направи точен превод и заедно с това не може да намери широка употреба. (Срв. Golden, *Khazar Studies*, I, p. 37). Смятаме за най-удачен термина *тюркюти* (срв. също Гумилев, *Древние тюрки*, passim).

[5] Сведения за това у Menandri *Excerpta de sententiis*, p. 18_{7-17}. Повече подробности за тези събития виж у Артамонов, *История хазар*, с. 133–134; Гумилев, *Древние тюрки*, с. 36.

[6] Срв. Артамонов, *История хазар*, с. 134. Според Л. Н. Гумильов последният и решителен удар на ефталитите бил нанесен от персите едва през 569 г. (срв. Гумилев, *Древние тюрки*, с. 45–47).

[7] За отношенията на Визнатия с персите по това време (срв. Ostrogorsky, *Geschichte*, S. 67; Dujčev, Il mondo slavo e la Persia, p. 352 sq.

[8] Priscus, *Excerpta de legationibus*, p. 586_{7-16}(= *ГИБИ*, 1, с. 125).

[9] Срв. Артамонов, *История хазар*, с. 134–135.

Тези сведения показват, че по-голямата част от вождовете на българо-угорските племена предпочели (подобно на описаното от Менандър), да управляват от името на тюркютския каган и да подкрепят византийците в тяхната борба срещу авари и перси. Вероятно към 569–570 г. византийско-тюркютската коалиция, насочена на първо време срещу аварите, вече била създадена (както става ясно и от сведенията на Менандър)[14]. От друга страна, според едно известие в *Историята* на арабския автор ал-Табари (IX в.), не по-късно от 571 г. тюркютите подчинили номадските племена б-н-дж-р (българи), беленджери (берсили = българи?) и хазари в Предкавказието,

---

[10] Срв. История Йоанна Ефесского, кн. 6, гл. 50, р. 24, В: Пигулевская, *Сирийские источники*, с. 139–140 (виж тук гл. I, бел. 88); Theophanes Byzantinus, p. 446_{19}–447_{7} (= *ГИБИ*, 2, с. 217–218). За отношенията между Византия и тюркютите по времето на император Юстин II срв. най-общо у Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, p. 38.

[11] Menandri *Excerpta de legationibus*, p. 192_{14-23} (= *ГИБИ*, 2, с. 229).

[12] *Ibidem*, p. 192_{29}–195_{25} (= *ГИБИ*, 2, с. 221–224).

[13] *Ibidem*, p. 453_{16-19} (= *ГИБИ*, 2, с. 242).

[14] *Ibidem*, p. 452_{14-18} (= *ГИБИ*, 2, с. 241).

за което способствала и тяхната антииранска позиция[15]. Привличането на българо-угорските племена като подчинени на тюркютите към изградената от Византия антиаварска и антиперсийска коалиция продължило до към 575–576 г., когато настъпил обрат в отношенията между тях, породен от сключването на сепаративни византийско-аварско и византийско-персийско споразумения[16]. Това предизвикало гнева и ответни антивизантийски действия от страна на тюркютите, изразени най-напред, според Менандър, в думите на западнотюркютския владетел Турксант пред византийското посолство през 576 г., в които се засяга и съдбата на прабългарското племе утигури: „Погледнете, нещастници, аланските народи, а също и племената утигури, които като много смели люде, и които, като се уповаваха на собствените си сили, се противопоставиха на непобедимите турки, обаче надеждите им не се сбъднаха. Защото те ни се подчиняват и са наши роби"[17].

Думите на Турксант, че утигурите станали „роби" на тюркютите, едва ли трябва да се приемат буквално. Показателен е фактът, че в последвалите военни действия на Турксант срещу Византия, когато още същата година бил завзет града Боспор, както и във военната демонстрация по-късно през 580 г. срещу Херсон, наред с тюркютите участвали и утигурите, начело със своя племенен вожд Анагай[18]. Следователно положението на утигурите, както и на другите прабългарски племена в Тюркютския каганат, не се различавало съществено от положението на останалите покорени народи в това номадско военно-политическо обединение, а също и от положението на кутригурите и старите панонски българи в Аварския каганат.

Всички тези известния отдавна са привлекли вниманието на голям брой учени, сред които обаче липсва единство най-вече по въпроса за времето, когато прабългарските племена попаднали под тюркютска зависимост. Така например, докато П. Мутафчиев приема, че това е станало през 60-те години на VI в.[19], В. Златарски смята, че покоряването на прабългарите завършило не по-късно от 567 г.[20] Друга група учени предполагат като най-възможно време за тези събития 567–568 г.[21], а трети разширяват този период до 571 г.[22] или до 576 г.[23] Според нас сигурен terminus post quem за това събитие може да послужи края на войната между тюркюти и ефталити в 567 г. Очевидно покоряването на прабългарските племена под властта на тюркютския каган не станало толкова бързо, и то като еднократно действие. Вероятно най-напред са били покорени до към 568 г. (посолството на Зимарх) българо-угорските племена, които се намирали по на изток, в непосредствена близост до центъра на Тюркютския каганат. Впоследствие до към 571 г. били покорени останалите прабългарски племена към Волга и в Предкавказието (сведението на ал-Табари), а до 576 г. и утигурите, които се намирали сравнително най на запад от останалите – към р. Дон.

---

[15] Срв. Артамонов, *История хазар*, с. 137–138; Бурмов, Въпроси из историята на прабългарите, с. 68–69; Златарски, *История*, I, 1, с. 79.

[16] Срв. Гумилев, *Древние тюрки*, с. 48–49.

[17] Menandri *Excerpta de legationibus*, p. 206_{8-11} (= *ГИБИ*, 2, с. 229).

[18] *Ibidem*, p. 208_{4-6}. Всъщност в известието на Менандър утигурите не се споменават, но затова пък се посочва, че начело на тюркютската войска стоял Анагай, за когото от едно друго известие пак от Менандър се знае, че бил вожд на утигурите (срв. Петров, *Образуване на българската държава*, с. 119; Guzelev, *Les Protobulgares*, p. 28; Гумилев, *Древние тюрки*, с. 49–50; Артамонов, *История хазар*, с. 137; Златарски, *История*, I, 1, с. 79).

Византийско-тюркютските противоречия не продължили дълго време. Както съобщава Менандър, към 581 г. империята направила опит за помирение, като при тюркютите било изпратено пратеничество начело с мечоносеца Валентин[24]. Опитът на последните да нападнат византийските владения в Кавказ през 582–583 г. завършил безуспешно, като избухналата вътрешна междуособна война в каганата през 584 г. прекратила всякакви военни действия срещу Византия, която в 588 г. си възвърнала Боспор[25]. На следващата 589 г. ромеите създали нова антиперсийска коалиция, в която отново били включени тюркютите[26], макар че официално византийско-тюркютският съюз бил възстановен чак в 598 г., след което последните участвали във войната на Византия срещу персите до 604 г.[27] Въпреки избухналите династически разпри за каганския престол след смъртта на Тобохан (Арсила или Арслан)[28], Тюркютският каганат си останал първенстваща сила, която наред с аварите оспорвала господството върху номадския свят в Източна и Централна Европа по времето на император Маврикий (582–602), както личи и от идеите, заложени в приписвания му *Стратегикон*[29]. Всъщност, както справедливо отбелязва чешката византоложка Б. Застерова, император Маврикий описал в своето съчинение аварите и тюркютите като най-мощните политически сили сред евразийския номадски свят[30]. Това не било случайно, тъй като именно по негово време под тяхната власт се намирали останалите номадски народи[31]. В същото време обаче те се намирали в непримирим антагонизъм, допълнително подклаждан от съперничеството на вековните им врагове Византия и Персия[32]. Не е ясно дали възползвали се от външните затруднения на тюркютите с авари и перси, или от избухналите вътрешни тюркютски междуособици, но по същото време някои подвластни на тюркютите племена успели да се измъкнат от тяхното господство. Сведения за тези събития намираме у Теофилакт Симоката: „В същото време тарниахите и коцагирите (и те са от племето уар и хуни) избягали от турките, дошли в Европа и се присъединили към кагана на аварите. Казват, че и забендерите са от племето уар и хуни. Тези, които дошли допълнително при аварите, били около 10 хиляди."[33]

---

[19] Мутафчиев, *История на българския народ*, I, с. 112.

[20] Златарски, *История*, I, 1, с. 79–80.

[21] Runciman, *A History*, p. 10; Tryjarski, Protobulgarzy, p. 172; Guzelev, *Les Protobulgares*, p. 29.

[22] Петров, *Образуване на българската държава*, с. 118; Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 126.

[23] Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, S. 115–116; Бурмов, Въпроси из историята на прабългарите, с. 69; Артаманов, *История хазар*, с. 137–138; Golden, *Khazar Studies*, I, p. 38–39.

[24] Menandri *Excerpta de legationibus*, p. 203_{24-29} (= *ГИБИ*, 2, с. 223 сл.).

[25] Срв. Гумилев, *Древние тюрки*, с. 107–108.

[26] *Пак там*, с. 126; Артамонов, *История хазар*, с. 139.

[27] Срв. Гумилев, *Древние тюрки*, с. 132–134; Артамонов, *История хазар*, с. 139–140.

[28] Според М. И. Артамонов борбата за власт в рода Ашин започнала непосредствено след 581 г. (срв. Артамонов, *История хазар*, с. 138), докато Л. Н. Гумильов смята, че гражданската война в Тюркютския каганат избухнала с пълна сила през 584 г. (срв. Гумилев, *Древние тюрки*, с. 107).

[29] Mauricius, *Arta militara*, p. 268_{12-23} (срв. *ГИБИ*, 2, с. 278 сл.).

[30] B. Zasterova, *Les Avares et les Slavas dans la Tactique de Maurice* (Rozpravy Českosl. Akad. Ved, Rada Spolеč. Věd, p. 81, S. 3), Praha, 1971, p. 28.

[31] *Ibidem*, p. 29.

[32] Според Ал. Авенариус, израз на този антагонизъм била и подкрепата на аварите, която те оказали на угорските племена в тяхната борба срещу тюркютите (срв. Avenarius, *Die Awaren in Europa*, S. 151–152).

Въз основа на това известие някои български изследователи считат, че въпросните племена, описани от Теофилакт Симоката, имали прабългарски произход, и се присъединили към прабългарската група в Панония, която била под аварска зависимост[34]. Преки указания в самия извор за техния прабългарски произход обаче липсват. Напротив – Теофилакт Симоката набляга на обстоятелството, че те били по-скоро родствени на аварите и навярно имали угорски произход. С други думи това представлявало един своеобразен бунт на някои угорски племена срещу тюркютското господство, като след неговия неуспех те се отправили на запад, за да намерят убежище при враговете на своите довчерашни потисници – аварите[35].

С по-определена етническа терминология, но за сметка на това пък много по-несигурно, е едно друго известие от хрониката на Михаил Сирийски: „По това време трима братя излезли от Вътрешна Скития, водейки със себе си 30 000 скити; те пътували 60 дни, докато достигнали планината Имеон. Те пътували през зимата, за да намират вода, и дошли до реката Танаис [Дон], която излиза от езерото Меотида и се влива в Понтийско море. Когато те дошли до границата на ромеите, един от тях, наречен Булгариос, взел 10 000 души и се отделил от братята си. Той преминал реката Танаис в посока към Дунав, която също се влива в Понтийско море. И той помолил Маврикий да му даде една област, за да се заселят и да станат съюзници на ромеите. Императорът му дал Горна и Долна Мизия, и Дакия – цветущи земи по времето на Анастасий, които после аварите опустошиха. Те се заселили там и станали ромейска стража. Те били наречени от тях (ромеите) българи"[36].

---

[33] Theoph. Sim., p. 260_{18-25} (= *ГИБИ*, 2, с. 341).

[34] Златарски, *История*, I, 1, с. 80; Петров, *Образуване на българската държава*, с. 119.

[35] Срв. Артамонов, *История хазар*, с. 140–141; Avenarius, *Die Awaren in Europa*, p. 123–124. Последният автор смята дори, че придвижването на въпросните племена представлявало дори нова огурска вълна към аварите в Панония.

[36] Michel le Syrien, p. 363–364; Altheim, *Geschichte der Hunnen*, IV, S. 89–91 (текст и превод на немски език).

Същият разказ се съдържа и в световната хроника на Бархебрей (1226–1286) с малки различия, от които най-забележително е следното: „Когато те стигнали границите на ромеите, един от тях, чието име е Булгарий, взел 10 000 [души] и преминал Танаис. Той се установил на стан между двете реки Танаис и Дунав, която също се влива в Понтийско море"[37].

Тези късни известния са провокирали различни оценки сред учените. Например Й. Маркварт отхвърля възможността за каквато и да е стойност на съобщението[38], докато В. Златарски смята, че описаните събития се отнасят за преселението на Аспаруховата орда през VII в.[39] В последно време някои български медиевисти са склонни да видят посредством това известие едно действително преселение на прабългари от Тюркютския каганат на Балканския полуостров по времето на император Маврикий[40]. Според нас обаче данните, които предлага сирийският извор, не ни позволяват да твърдим нещо подобно. Не трябва да се пренебрегва и обстоятелството, че именно по времето на Маврикий Тюркютският каганат се намирал в съюз с империята, която едва ли би си позволила да приеме на своя територия бегълци, т.е. противници на тюркютите (неслучайно, както бе показано по-горе, угорските племена избягали от последните и се преселили при аварите). Както правилно отбеляза М. И. Артамонов, налице е сведение за едно от придвижванията на прабългарите и други сродни на тях племена, в това число и хазарите, към края на VI в.[41] За по-точното детайлизиране на събитията могат да бъдат привлечени и горепреведените допълнителни сведения от хрониката на Бархебрейе. Действително е възможно по времето на Маврикий някаква прабългарска орда (вероятно от Предкавказието) да се е измъкнала от тюркютска зависимост и да се е заселила в степите на запад от р. Дон, т.е. в земи, които били населявани предимно от кутригури и номинално се намирали под властта на аварите. Не желаейки обаче да сменят един господар с друг, тези прабългари предпочели да се обърнат към по-могъщата и богата Византийска империя. Особено показателно в този аспект е обстоятелството, че най-напред те опрели до границите на ромеите, и едва след това предприели преминаването на р. Дон. Следователно може да се предположи, че първите свои контакти с империята прабългарите осъществили именно чрез нейните кримски владения. По този начин прабългарите си осигурявали евентуална византийска подкрепа срещу два могъщи номадски противника – авари и тюркюти. На Византия пък се отдавало да създаде една потенциална заплаха за своите врагове – аварите, както и възможност да дава винаги едно извинително обяснение на толкова ценените ѝ в момента съюзници – тюркютите. Всичко това ни кара да мислим, че въпросните прабългари от времето на император Маврикий са останали да живеят в степите между реките Дон и Дунав, докато сведенията за тяхното разместване във византийските провинции вероятно отразяват по-късните събития от преселението на Аспаруховите българи. В крайна сметка обаче основателно се повдига въпросът дали положението на прабългарите в Тюркютския каганат било толкова тежко, че те, както и някои други, предимно угорски племена, се стремели толкова настойчиво да се измъкнат от тяхната зависимост.

---

[37] Marquart, *Streifzüge*, S. 82–84; Altheim, *Geschichte der Hunnen*, IV, S. 29.

[38] Marquart, *Streifzüge*, S. 488.

[39] Златарски, Известието на Михаил Сирийски, с. 52–64. На същото мнение е и Altheim, *Geschichte*, II, с. 35–36, докато В. Бешевлиев смята, че това известие не може да се датира преди 865 г. (срв. Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 69.

[40] Guzelev, *Les Protobulgares*, p. 28–29; Петров, *Образуване на българската държава*, с. 119–120.

[41] Според М. И. Артамонов във въпросния текст неизвестната етническа група „пугури" може да се отъждестви с кубанските българи (фанагорийци), както и с берсула = българи (срв. Артамонов, *История хазар*, с. 130–131, виж в същия смисъл и Golden, *Khazar Studies*, I, p. 49–50).

Вече отбелязахме как покорените утигури участвали заедно със своя вожд в състава на тюркютската войска по време на антивизантийската кампания през 576–580 г. Руският тюрколог Л. Н. Гумильов обаче е склонен да смята, че прабългарските племена вероятно не са вземали участие в задкавказките походи на тюркютите към края на VI – началото на VII в. и по-късно, тъй като на тях била поверена преди всичко отбраната на западната граница по р. Дон срещу авари и кутригури – макар че същите населявали и степите на Предкавказието, между Дон и Кубан, а също и земите по долното течене на реките Терек и Волга[42]. Някои от последните археологически проучвания в тези райони също показват, че именно от втората половина на VI и първата половина на VII в. в Северен Кавказ е засвидетелствана много добре материалната култура на прабългарите[43].

---

[42] Гумилев, *Древние тюрки*, с. 159–160.

Това показва, че към края на VI и началото на VII в. прабългарите в пределите на Тюркютския каганат са се ползвали с относителна етно-културна самостоятелност. Тези условия оказали благоприятно въздействие и върху постъпателното развитие на социално-икономическите процеси, характерни за онзи период от развитието на номадизма, когато се е появила и необходимостта от независимо военно-политическо обособяване на прабългарите. Новите тенденции намерили израз у някои представители на ръководещата по-знатна върхушка, които от своя стана се ориентирали към осъществяването на сепаративни, независими от тюркютската държавна власт, политически и лични връзки с Константинополския двор, отглас от които намираме и по страниците на писмените извори. Особено многозначни са сведенията на патриарх Никифор за покръстването на „господаря на хунския народ заедно с първенците си" в Константинопол през 619 г.[44] Макар че това известие е предизвикало множество спорове в историческата литература, със сигурност може да се каже, че става дума за прабългарски вожд, който по онова време все още се намирал под тюркютска зависимост[45]. Подобен извод намира потвърждение и в един наскоро открит панегиричен текст, озаглавен *Похвала за свещеномъченика Фока*: „...чудото стигна и до варварите в Сидия [Скития?] и България. И колкото от тях живеят на отвъдните брегове не Черно море, препитавайки се в степите, и на Меотидското езеро [Азовско море], и на Танаидската река [Дон], и колкото от тях на Босфора [Кимерийски] живеят, и на река Форасий (Φάσις), всички те пренасят дарове на градинаря [Фока]... Един техен цар като сне от главата знатния си венец, украсен с много различни камъни, като сне, отхвърляйки и бойния си щит, обкован отвсякъде с много ценности и злато, изпрати в дар на божия мъченик и двете неща... поради това на царя многократно му се случваха благодеяния и прорицания в нощните сънища."[46]

---

[43] Срв. В. Б. Ковалевская, Археологические следы премывания древних болгар на Северном Кавказе, В: *Плиска–Преслав*, II, с. 43–52 и особено с. 51.

[44] Nicephorus, p. 12_{20-28} (срв. Чичуров, *Византийские исторические сочинения*, с. 159 – превод, с. 168–169 – коментар).

[45] Срв. Артамонов, *История хазар*, с. 157–158; Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, p. 62; Golden, *Khazar Studies*, I, p. 44; Петров, *Образуване на българската държава*, с. 120–122; Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 40–41.

Тези сведения недвусмислено сочат, че прабългарските племена около Меотида и Танаис, т.е. в пределите на Тюркютския каганат, не са били безразлични към византийската християнска пропаганда – техният вожд дори открито кокетирал с нея. А може би това е бил същият онзи хунски, т.е. прабългарски владетел, който със своите действия през 619 г. силно впечатлил Константинополския двор? За неговата личност отдавна се водят спорове в историческата наука, и то основно дали това е Кубрат или неговият вуйчо Органа. Докато първото мнение започна отдавна да губи позиции[47] за сметка на по-убедителните доводи на изследователите, застъпващи второто[48], едва в последно време, въз основа на странични, непривличени или слабо използвани досега източни извори, бе хвърлена повече светлина върху личността на Органа, както и за мястото и ролята на ръководените от него прабългари в Тюркютския каганат.

В началото на VII в. управляващата тюркютска династия Ашин видимо отслабнала. Каганът се превърнал в марионетка в ръцете на племенните вождове, които се организирали в различни партии, водещи помежду си борба за надмощие. Най-силните претенденти за ръководство се оказали двата племенни съюза: ДУЛУ – в Семиречието и Западна Джунгария и НУШИБИ – в Западен Тян-шан около езерото Исък-кул, като всеки съюз включвал по 5 племена, а двата – всъщност всичките 10 племена, съставляващи основната част от Тюркютския каганат[49]. Начело на племенния съюз ДУЛУ (Дуло?) според китайските летописи стоял Моходу-хеу (Черният конник), който през 624 г. изпратил в Китай специално пратеничество с цел да осигури подкрепата му в борбата срещу нушибийците[50]. Именно Моходу-хеу се отъждествява според нас напълно с Органа, който през 619 г., може би със същите цели, посетил Константинопол и бил покръстен там[51]. През 630 г. Моходу-хеу вдигнал на въстание племенния съюз ДУЛУ и убил своя племенник по мъжка линия – тюркютския каган Тун-джабгу, като на следващата 631 г. претърпял поражение и сам паднал убит в решителната битка[52]. От този момент нататък в историческите извори окончателно изпъква личността на Кубрат като ръководител на прабългарските племена, които междувременно застанали на страната на ДУЛУ, а самият Кубрат бил племенник на Органа по женска линия[53]. От друга страна, още навремето В. Златарски изказа мнение, че Органа може да бъде отъждествен с Гостун от Именника, което въпреки опитите на някои учени да бъде оспорено, днес се приема от повечето изследователи[54]. И наистина Моходу-хеу (= Органа) е управлявал Тюркютския каганат през 630–631 г., т.е. 2 години, или толкова, колкото е управлявал Гостун според Именника[55]. Но както твърди Ом. Прицак, който приема идентификацията Гостун = Органа, същият е управлявал през 603–605 г., след което загинал във война с аварите[56]. Тъй като хронологията на Прицак според нас е най-приемливата от предложените досега, на пръв поглед изпъква едно значително противоречие – излиза, че Гостун (= Органа = Моходу-хеу) е управлявал според Именника през 603–605 г., според Никифор е бил жив и е посетил Константинопол в 619 г., а според китайските извори през 630–631 г. е бил тюркютски каган. Всъщност противоречието отпада, ако пренебрегнем предположението на Прицак, че въпросното лице е намерило смъртта си в 605 г. С други думи, налице са само отделни моменти от биографията на този забележителен прабългарски политически деец. През 603–605 г. той е управлявал като наместник, вероятно като регент от името на малолетния Кубрат – потомствен вожд на прабългарите, който навършил пълнолетие именно в 605 г., а неговият вуйчо продължил своята политическа кариера (неотразена в Именника, но затова пък намерила своето място в други извори) най-вече като вожд на племенния политически съюз дулу.

---

[46] Добрев, Нови вести за прабългарите, с. 21–22.

[47] В. Златарски, Нови известния, с. 19–31; Golden, *Khazar Studies*, I, p. 44.

[48] J. Marquart, Die altbulgarische Ausdrücke in der Inschrift von Čatalar und der bulgarische Fürstenliste, *ИРАИК*, 1911, 15, с. 21; Кулаковский, *История Византии*, III, с. 15; Moravcsik, *Studia byzantina*, p. 252; Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, p. 62; Петров, *Образуване на българската държава*, с. 122; Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 40–41; idem, Zur Chronik des Johannes von Nikiu CXX 46–49, *Byz. bulg.*, V, 1978, S. 229–236.

[49] Срв. Гумилев, *Древние тюрки*, с. 150.

[50] Срв. Артамонов, *История хазар*, с. 162.

[51] *Пак там*; Гумилев, *Древние тюрки*, с. 203; Петров, *Образуване на българската държава*, с. 123; Golden, *Khazar Studies*, I, p. 44.

[52] Срв. Гумилев, *Древние тюрки*, с. 202; Петров, *Образуване на българската държава*, с. 123.

[53] Според Л. Н. Гумильов, след като убил Тун-джабгу, Моходу-хеу започнал да се нарича Кюлюг Сибир-хан (Кюйли Сиби-хан), а наименованието *Органа*, с което станал известен сред византийците, може да е идвало от прозвището *Ураган*, което в монголския език означава 'родственик по женска линия'. Това пък от своя страна показвало още веднъж, че същият бил вуйчо, т.е. брат на майката на Кубрат (срв. Гумилев, *Древние тюрки*, с. 202).

[54] Срв. Златарски, *История*, I, 1, с. 85 сл. Неговото мнение се опита да оспори Ал. Бурмов (Въпроси из историята на прабългарите, с. 69–70), без обаче да предложи друго по-убедително обяснение за Гостун = Органа = Моходу-хеу срв. и коментара на Ив. Божилов в *Стара българска литература*, III, с. 346.

[55] Срв. Дуйчев, Именникът на първобългарските ханове, с. 11; виж също последната публикация на този паметник в *Стара българска литература*, III, с. 39.

[56] Pritzak, *Fürstenliste*, S. 36, 41–42.

С личността на Органа и Кубрат са свързани и две други известия в писмените извори. В първото от тях – на патриарх Никифор, се казва, че след въстанието срещу аварите Кубрат „отправил пратеници при Ираклий и сключил с него мир, който те запазили до края на живота си, защото той му изпратил подаръци и го почел с достойнството патриций“[57]. Това сведение удивително прилича на разказа от същия автор за събитията през 619 г. Явно е налице традиция в политиката на Византия и особено на император Ираклий[58], свързана с осъществяването на съюз и приятелство с прабългарите, насочено както срещу аварите, така и срещу новите водещи сили в Тюркютския каганат, опиращи се на изпъкващите все повече хазари. Второто известие от *Хрониката* на Йоан Никиуски разкрива в още по-големи детайли отношенията на Кубрат с Византия, както и с другите номадски съседни сили: „Когато жителите на Цариград получиха тази новина, те казаха, че автор на този проект [за възстановяване синовете на империята Мартина] е Кетрадес [Кубрат], крал на Мутанес [България], братанец на Органа. Този човек беше кръстен още в детството си и приет в недрата на християнството в Цариград и бе израсъл в императорския двор. Той завързал нечувана дружба с Ираклий, който беше го обсипал с благодеяния. И след смъртта му той остана привързан от признателност към децата му и жена му Мартина. Със силата на светото и животворно кръщение, което той получи, той победи всички варвари и езичници“[59].

Както в повечето случаи досега, една част от учените се склонни да приемат тези известния за достоверни[60], а други ги отхвърлят като непритежаващи каквато и да било научна стойност[61]. Като оставим обаче настрана съобщението за ранното покръстване на Кубрат, ние смятаме, че тези сведения не могат да бъдат отхвърлени с лека ръка. Според нас особено важно е изтъкнатото в тях обстоятелство, отнасящо се не толкова за личните симпатии между двамата владетели, колкото за подкрепата на Византия, оказана на Кубрат в борбата му с враговете сред номадския свят. Ето защо ние сме склонни да направим извода, че империята била заинтересована да поддържа и подклажда прабългарския си съюзник срещу прииждащата нова и опасна номадска сила от изток – хазарите.

2. Прабългари и хазари

Към края на VI и началото на VII в. в писмените извори започва да се появява името на племето хазари[62] като подвластно на тюркютския каган, но същевременно етнически и политически обособено предимно на територията на дн. Дагестан[63]. По своя произход хазарите били хуно-тюркско племе, родствено на прабългарите[64], с които в началото може би поддържало близки и приятелски отношения като съседни етноси в Тюркютския каганат[65]. Постепенно обаче между тях започнали да възникват противоречия. На първо време те били свързани с обстоятелствата около участието на двата етноса във войните с персите – докато хазарите вземали по-масово и по-дейно участие в задкавказките походи на тюркютите още в края на VI и началото на VII в., особено през периода 620–626 г., когато заграбвали и значително количество плячка, то на прабългарите били поверени предимно охранителни функции – като защитата на западната граница от аварите[66]. Това способствало хазарите да свържат своите интереси с политиката на управляващата династия Ашин и на племенния съюз НУШИБИ, подкрепящ тази политика, докато прабългарите обратно – свързали своята историческа съдба с тази на племенния съюз ДУЛУ и повели борба срещу управляващата династия Ашин[67]. Разделението нямало как да не доведе до сблъсковения между прабългари и хазари, макар че в писмените извори липсват преки данни за това. В хода на все по-задълбочената и ожесточена междуособна война – след 631 до 635 г. – хан Кубрат успял да изтръгне от Тюркютския каганат независимостта на по-голямата част от прабългарските племена[68].

---

[57] Nicephorus, p. 24$_{12-15}$ (= *ГИБИ*, 3, с. 294).

[58] Срв. Петров, *Образуване на българската държава*, с. 124.

[59] Златарски, Нови известния, с. 24; *Chronicle of John Nikiu*, p. 196.

[60] Златарски, *История*, I, 1, с. 84; J. Marquart, Ausdrücke, S. 7, b. 5, 10–11; Moravcsik, Zur Geschichte, S. 101; idem, *Byzantinoturcica*, II, S. 162.

[61] Бурмов, Въпроси из историята на прабългарите, с. 70–71; Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 41–42 и пос. лит. на с. 173 – бел. 31, 32.

[62] Най-общо за хазарите, както и за по-старата литература за тях виж у Moravczik, *Byzantinoturcica*, I, S. 81–86; II, S. 335–336.

[63] Това намира потвърждение и в резултатите от най-новите археологически изследвания – срв. Магомедов, *Образование Хазарского каганата*, с. 175 сл.

[64] Повече подробности за различните теории, свързани с произхода на хазарите виж у Golden, *Khazar Studies*, I, p. 51–57.

По този начин Кубрат, който според Никифор бил „господар на уногундурите"[69], заедно с подвластния си народ представлявали не само бунтовници и метежници за управляващата династия и нейните поддръжници – в това число и хазарите, но станали и отцепници, които разрушавали целостта на Тюркютския каганат. Заети в междуособни войни, управляващият род и неговите съюзници нямали възможност да предотвратят подобни действия, вследствие на което от каганата започнали да отпадат и политически да се обособяват все повече етнически групи. И докато на власт били НУШИБИ, това били повече племена от съюза ДУЛУ, обратно – щом последните завзели властта, започнали да отпадат техните противници. Едни от първите, които дали пример в това отношение на своята групировка, подобно на прабългарите, били хазарите. Интересното в случая е, че политическото обособяване и изграждането на хазарската държава станало под прякото ръководство на последния представител от тюркютския род Ашин, поддържан от НУШИБИ, който намерил убежище именно сред хазарите[70]. При това положение последните наследявали или поне претендирали, че наследяват две неща: първо, правото си на наследници на разпадналия се Тюркютски каганат, които можели да предявяват сюзеренните си претенции към всички отцепници, в това число и към прабългари; второ, правото си на продължители на политиката на НУШИБИ, която, както видяхме, се изразявала в безкомпромисна борба срещу всички привърженици на ДУЛУ, сред които отново като противници изпъквали прабългарите. От друга страна, както правилно изтъква М. И. Артамонов, възникналият през 651 г. Хазарски каганат е можел да съхрани своята роля в качеството си на наследник на тюркютската държава само посредством бързото увеличаване на своите сили за сметка на присъединяването на съседни племена, от които на първо място бил реда на родствените, но враждебни на хазарите прабългари[71]. Всички тези причини изправяли Кубратовата „Стара велика България" и Хазарският каганат пред неизбежен сблъсък. Уместно е да се отбележи, че в своята борба срещу хазарите прабългарите вероятно са се ръководели не толкова от своята вярност към бившия племенен политически съюз ДУЛУ в Тюркютския каганат, колкото от справедливата идея за запазване целостта и независимостта на собственото си военно-политическо номадско обединение.

За съжаление не знаем нищо за конкретни стълкновения между прабългари и хазари по времето на хан Кубрат, както и за техния за времето след смъртта на хан Кубрат. Според Теофан: „след като били разделени така на пет части и станали малобройни, излязъл големият народ на хазарите от най-вътрешните части на Верзилия в първата Сарматия и покорил цялата отвъдна земя чак до Понтийско море. И първият брат Батбаян, владетелят на първата България, станал техен данъкоплатец и досега получават от него данък”[84]. Почти същото ни съобщава и патриарх Никифор: „И тъй, след като този народ се раздели така и се разпръснал, племето на хазарите, понеже живеело близо до сарматите, поради това започнало да напада безпрепятствено от вътрешността на така наречената земя Верзилия. Хазарите опустошили всички тези селища от земята на Евксински понт и достигнали до морето. Заедно с това подчинили и Баян и го накарали да им плаща данък”[85].

---

[65] DUNLOP, *Jewish Khazars*, p. 41.

[66] Срв. ГУМИЛЕВ, *Древние тюрки*, с. 159.

[67] *Пак там*, с. 160; АРТАМОНОВ, *История хазар*, с. 162, 170; GOLDEN, *Khazar Studies*, I, p. 59; ПЕТРОВ, *Образуване на българската държава*, с. 123; БОЖИЛОВ, *Анонимът на Хазе*, с. 90 и бел. 75; същият в *Стара българска литература*, III, с. 346.

[68] Срв. за това най-общо в *История на България*, 2, с. 69.

[69] Nicephorus, p. 24_9. Тук под понятието *уногундури* или *унугундури* повечето изследователи имат предвид българите оногури (срв. БОЖИЛОВ, *Анонимът на Хазе*, с. 100; GUZELEV, *Les Protobulgares*, p. 33; GOLDEN, *Khazar Studies*, I, p. 59; ЮХАС, *Тюрко-българи и маджари*, с. 9). Към това бихме могли да добавим, че уногундурите вероятно са били една нова прабългарска етно-историческа категория, получена от смесването на оногури и утигури в границите на Тюркютския каганат, която съставлявала ядрото на „Старата велика България".

[70] Срв. АРТАМОНОВ, *История хазар*, с. 170–171.

[71] *Пак там*, с. 171.

Според тези извори излиза, че основната причина за разпадането на военно-политическото обединение „Старата велика България” било разделянето на страната между петимата синове на Кубрат, вследствие на което тя не могла да устои на хазарския натиск. Някои изследователи обаче, и то не без основание, считат, че хронистите са нарушили структурата на разказите си, защото според тях разпадането на Кубратовата държава и разселването на прабългарите били породени от силния хазарски удар[86]. И все пак в контекста на изворите неслучайно се набляга на обстоятелството, че прабългарите загубили своята сила и способност да устоят на хазарския натиск, понеже властта при тях била разделена. Особено значещ е фактът, че всяка една от тези пет групи продължила по свой начин своето историческо съществуване – следователно още преди разселването си те били обособени и военно-политически. Но как се е стигнало до тази децентрализация на „Старата велика България”?

Според Именника след смъртта на Кубрат властта преминала в ръцете на Безмер – основателно отъждествяван с Баян (Батбаян) – най-големият от синовете му, който обаче управлявал само

---

[84] Theophanes, p. 358$_{5-11}$ (= *ГИБИ*, 3, с. 262–263); Anastassius, p. 226$_{18-22}$ (= *ЛИБИ*, 2, с. 248).

[85] Nicephorus, p. 34$_{12-19}$ (= *ГИБИ*, 3, с. 295).

[86] Кулаковский, *История Византии*, III, с. 247; Ал. Бурмов, Създаване на българската държава, с. 132; Петров, *Образуване на българската държава*, с. 132–133; Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 44–45.

три години[87]. От друга страна, Теофан и Никифор подчертават, че Баян не само не загинал в борбата с хазарите, но „станал техен данъкоплатец”, докато останалите синове на Кубрат се разселили под хазарския натиск, което навежда на мисълта, че те не били съгласни с пораженческите действия на своя брат и сюзерен[88]. Това ни дава основание да смятаме, че между синовете на Кубрат, които съгласно тюркския обичай управлявали отделни части на номадската държава още приживе на своя баща[89], нямало съгласие относно мерките за противодействие и борба срещу хазарите. Очевидно най-голяма активност проявявал третият син на Кубрат – Аспарух[90], който по това време навярно властвал в най-източните части от „Старата велика България”, населена предимно с уногундури (утигури + оногури)[91], която заради своето географско положение била принудена да поеме и първия хазарски удар[92]. Вероятно Аспаруховите българи не получили подкрепа от върховия владетел Баян, който бил склонен повече към споразумение и подчинение с хазарите[93]. Ето защо за последните не било особено трудно да им нанесат поражение[94], след което българите започнали да отстъпват на запад.

---

[87] *Стара българска литература*, III, с. 39 (текст), с. 346 (коментар); Дуйчев, „Именникът на първобългарските хенове”, с. 14–15; Петров, *Образуване на българската държава*, с. 134 и с. 144 – бел. 74; Guzelev, *Les Protobulgares*, p. 34; Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 179 и бел. 15. Противници на отъждествяването Безмер = Баян са: Бурмов, Въпроси из историята на прабългарите, с. 76; Артамонов, История хазар, с. 167, бел. 25.

[88] Самото обстоятелство, че основната причина за краткото управление на Баян не била неговата смърт, ни навежда на мисълта, че останалите братя, които не били съгласни с примиренческата му политика към хазарите, вероятно се отказали да признават повече неговата власт на хан, след което предприели и разселването. Трудно ни е да се съгласим с доводите на П. Петров (*Образуване на българската държава*, с. 135), с които той отрича възможността Баян да се е подчинил доброволно на хазарите и да не е подкрепил борбата на останалите си братя. Самото поведение на Баян влизало в противоречие със завета на хан Кубрат към синовете му – да не допускат да робуват на чужд народ – срв. за това Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 174 – бел. 43.

[89] Срв. Бешвлиев, *Първобългари. История*, с. 43 и с. 173–174 – бел. 42.

[90] В последно време Ст. Рънсиман изказа идеята, че по-вероятно е Аспарух да е бил син на Баян/Безмер и внук на Кубрат (срв. St. Runciman, The Bulgarian Princes' List, In: *Ancient Bulgaria*, 2, p. 238–239. Това мнение обаче според нас е твърде неприемливо, тъй като внимателният анализ на Именника показва, че Аспарух вероятно е бил роден през 630 г. (срв. Pritzak, *Fürstenliste*, S. 50–51). Освен това изворите са категорични, че Аспарух е син на Кубрат (виж тук бел. 84, 85).

[91] Виж тук бел. 69. Българите уногундури, които влизали в подвластната на Аспарух територия, очевидно са съставлявали основната маса от преселилите се прабългарски племена на Долни Дунав. Особено показателни в това отношение са сведенията на Константин Багренородни (*De thematibus*, p. 46$_{3-7}$ – Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 90 и бел. 76). В подкрепа на това е и едно друго съобщение за нападение на българи унугури (оногури като част от уногунури-

Направеният извод намира потвърждение и в някои други извори. Например в *Арменската география* на Ананий Ширакаци (VII в.) изрично е посочено, че Аспарух „побягна пред хазарите от Българските планини [Северното Предкавказие]"[95]. Още по-подробни данни за събитието се съдържат в пространната редакция на писмото на хазарския цар Йосиф до испанския сановник в Кордовския халифат Хаздай ибн-Шафрут, писано около средата на X в.: „В страната, в която сега живея, са живели преди в-н-н-тр [оногундурите българи]. Нашите предци хазарите са воювали и срещу тях. В-н-н-т-р били по-многочислени, тъй многочислени, както пясъкът в морето, но не могли да устоят пред хазарите. Те оставили земята си и избягали, а тези [хазарите] ги преследвали, докато не ги настигнали до реката на име Дуна. До ден днешен те са разположени край реката Дуна и в близост до Кустандин (Константинопол), а хазарите обитават и досега земята им"[96].

Това известие на хазарския каган е било обект на множество изследвания, като повечето автори са единодушни, че под обозначението „в-н-н-т-р" трябва да се подразбират българите уногундури, а самият текст съобщава за техните стълкновения с хазарите и отстъплението им на запад под техния натиск[97]. Както правилно отбелязва в последно време един руски изследовател, хазарите са считали своята победа над прабългарите за толкова важна, че неслучайно я определили като събитие, бележещо началото на тяхната история[98]. Сведенията за българо-хазарския конфликт в писмото на цар Йосиф обаче повдигат редица въпроси, които все още чакат своето задоволително разрешаване. Според текста на писмото например излиза, че хазарите са принудили всички прабългари да напуснат своите земи, с което улеснили хазарското настаняване по тях. Това обаче не намира потвърждение в останалите извори. Както Теофан, така и Никифор са единодушни, че една част от прабългарите, начело с Баян, останала по своите местоживелища и се подчинила на хазарите. Тези прабългари обикновено се отъждествяват със срещаните по-късно в изворите „черни" или „вътрешни" българи[99], чиито поселения най-често се откриват на Кримския полуостров[100], в

те) в Тракия през 713 г. по времето на хан Тервел (срв. *Acta conciliorum*, col. 193 B).

[92] Срв. Златарски, *История*, I, 1, с. 110–111; Бурмов, Създаване на българската държава, с. 132; Артамонов, *История хазар*, с. 172; Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 90; Golden, *Khazar Studies*, I, p. 59. Не са достатъчно убедителни изводите на В. Гюзелев и П. Петров, че пръв изпитал удара на хазарите Баян (срв. Guzelev, *Les Protobulgares*, p. 35; Петров, *Образуване на българската държава*, с. 134. Виж също Юхас, *Тюрко-българи и маджари*, с. 228–229).

[93] Виж тук бел. 88 Срв. също Златарски, *История*, I, 1, с. 111; С. А. Плетнева, *Хазары*, Москва, 1976, с. 22.

[94] В последно време руският археолог А. В. Гадло изказа идеята, че хазарите успели да нанесат поражение на оногуро-българското обединение, тъй като последните най-напред изпитали върху себе си арабските удари към Кавказ в средата на VII в., което довело до дяхното значително отслабване (срв. А. В. Гадло, *Этническая история Северного Кавказа*, с. 126–127. Подобен смисъл имат и разсъжденията на Юхас, *Тюрко-българи и маджари*, с. 302–303). Според нас тези изводи не са достатъчно убедителни най-вече поради обстоятелството, че арабските удари към Кавказ били поети предимно от хазарите, а не от прабългарите (срв. Артамонов, *История хазар*, с. 176–180; Dunlop, *Jewish Khazars*, p. 46–57; Golden, *Khazar Studies*, I, p. 59–60; М. Г. Магомедов, *Образование Хазарского каганата*, с. 192–193).

[95] Эремян, *Армения по Ашхарацуйц*, с. 99.

[96] Коковцов. *Еврейско-хазарская переписка*, с. 91–92.

[97] Златарски, *История*, I, 1, с. 110; Артамонов, *История хазар*, с. 172; Dunlop, *Jewish Khazars*, p. 43; Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 99–100; М. П. Димитров, Еврейско-хазарската преписка от X в. като извор за средновековната история на българите, *ИПр*, 1980, 4, с. 109–111; Петров, *Образуване на българската държава*, с. 135; Гюзелев, Два еврейски извора от X в., с. 123–125.

[98] Срв. Магомедов, *Образование Хазарского каганата*, с. 178.

[99] Виж за тях Н. Я. Мерперт, Древнейшие болгарские племена Причерноморья, В: *Очерки истории СССР III–IX в.*, Москва, 1958, с. 605–615; Артаманов, *История хазар*, с. 172; Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 164–167; Guzelev, *Les Protobulgres*, p. 36–37; *История на България*, 2, с. 74–75; Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 180–181, виж също и тук гл. V, §2.

[100] Срв. Якобсон, *Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики*, с. 189–195; И. А. Баранов, Некоторые итоги изучения тюрко-болгарских памятников Крыма, В: *Плиска–Преслав*, II, с. 57. Според последния автор прабългарските паметници в Крим най-общо се разделят на 3 хронологически гру-

Приазовието[101] и в земите северозападно и по десния бряг на р. Кубан[102]. Тези факти намират косвени потвърждения и в персийските географски съчинения на Гардизи и *Худуд ал-Адам*, където "N.n.d.r." или "W.n.n.t.r." са вероятните обозначения на останки от този народ, който през първата половина на X в. населявал земите на изток от Днепър и на запад от р. Кубан[103].

В писмото на хазарския цар Йосиф се повдига и един друг, неразрешен досега задоволително въпрос – докъде са били изтласкани на запад прабългарите на Аспарух, или по кои места последните са успели да спрат хазарския натиск? В кратката редакция на писмото цар Йосиф загатва, че хазарите са гонили българите до р. Руна, докато в пространната редакция[104] (както видяхме) е посочена р. Дуна. в превода и обясненията за тази река повечето автори са единодушни, че става въпрос за р. Дунав, като същевременно се изразява съмнение и несъгласие с твърдението, че хазарите действително са изтласкали прабългарите на Аспарух чак до Долни Дунав[105]. Така например още навремето В. Златарски отбеляза, че е съмнително, дори и в периода на най-голямата си мощ хазарите да са достигнали до тази река[106]. От друга страна, не трябва да се пренебрегва обстоятелството, че писмото на цар Йосиф изразявало по-скоро претенциите, отколкото действителното състояние на Хазарския каганат

пи, първата от които се датира от средата на VII до средата на VIII в.

[101] Срв. С. А. Плетнева в *Археология СССР: Степи Евразии в эпоху Средневековья*, с. 64–65, където са представени като един от вариантите на Салтово-Маяцката култура. Виж също Св. Плетньова, Древните българи в Източна Европа, *ИБИД*, XXXIII, 1980, с. 32.

[102] Свидетелство за това е обстоятелството, че едно от техните поселения се намира именно на десния бряг на р. Кубан – срв. Х. Х. Биджиев, Хумаринское городище (VIII–X в.), В: *Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов*, София, 1984, с. 115–124.

[103] Виж за тези сведения най-общо Заходер, *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*, II, с. 53–54. Срв. за тях по-подробно Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 97–100; Oikonomides, Vardariotes, p. 1–8 и тук гл. IV, §2.

[104] Срв. Коковцов, *Европейско-хазарская переписка*, с. 75 и 92.

[105] Към буквално възприемане на въпросното известие в писмото на цар Йосиф са склонни Артамонов, *История хазар*, с. 174; Browing, *Byzantium and Bulgaria*, p. 48; Lemerle, Invasions et migrations, p. 305. (Аспаруховите българи се установили под хазарския натиск на север от Дунавската делта).

[106] Златарски, *История*, I, 1, с. 125.

(дори и по времето на най-голямото си териториално разширение, а още по-малко към средата на X в., когато от него вече били отпаднали значителни територии)[107]. Това е причината някои учени да отбелязват с основание, че Аспаруховите българи се оттеглили на запад, водейки непрекъснати боеве с преследващите ги хазари, като в същото време утвърждават мнението, че последните били спрени на р. Днепър, а земите на запад от нея останали под контрола на прабългарите[108]. В последно време беше обърнато внимание и на факта, че с името Дуна (Руна) биха могли да бъдат обозначени, както и в други източни извори, освен Дунав, така също и реките Днестър, Днепър или Дон[109]. От друга страна, византийските хронисти Теофан и Никифор съобщават, че в своето движение на запад Аспаруховите българи преминали както през Днепър, така и през Днестър[110]. От тези сведения може да се направи изводът, че те се почувствали в безопасност едва след като пресекли последната река[111], или с други думи – прабългарите, предвождани от Аспарух, успели да спрат хазарското настъпление едва при р. Днестър[112]. По всяка вероятност там е била установена и първоначалната североизточна граница на новооснованата от хан Аспарух българска държава. Това твърдение намира някои косвени потвърждения и от археологическите изследвания – така например между реките Прут и Днестър се простира т.нар. Северен Бесарабски вал, който е обърнат на север и който може би е ограничавал територията, заселена от прабългарите, непосредствено след тяхното установяване на Долния Дунав[113]. Освен това именно на тази територия (дн. Бесарабия) руските археолози продължават да откриват предмети, характерни за материалната култура на прабългарите, които определено могат да се датират и като по-ранни от приеманата досега хронология (VIII–X в.) на характерната за прабългарите Салтово-Маяцка култура[114], т.е. нейните носители могат да бъдат засвидетелствани по тези земи както през VII в., така и по-рано[115].

---

[107] Генинг, Халиков, *Ранние болгары*, с. 116.

[108] Коледаров, *Политическа география*, 1, с. 26; Петров, *Образуване на българската държава*, с. 146; В. Гюзелев, Два еврейски извора, с. 124–125.

[109] Срв. Рыбаков, *Киевская Русь*, с. 223.

[110] Theophanes, p. 357_{27}–358_{8}; Nicephorus, p. 34_{5-12}.

[111] Срв. Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 180; Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*, p. 442–443; Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, p. 64; Dunlop, *Jewish Khazars*, p. 41.

[112] Срв. Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 186; Юхас, *Тюркобългари и маджари*, с. 234; Musset, *Les invasions*, II, p. 54.

[113] Срв. Р. Рашев, *Старобългарски укрепления на Долни Дунав*, с. 74, 77. Същият автор обаче неоснователно според нас приема, че първоначално от север прабългарите са били защитени от Южния Бесарабски и Галацкия вал, а Северният Бесарабски вал бил издигнат по-късно – към началото на IX в. Но издигане-

Прабългарите, предвождани от Аспарух, нанесли поражение на византийската армия северно от Дунавската делта и с една бърза офанзива изтръгнали от империята земите на север от Балкана и един унизителен за ромеите мир, признаващ съществуването на новата българска държава[116], която според схващанията и на самите прабългари представлявала продължение на „Старата велика България"[117]. Несъмнено главна роля в това събитие имал военният успех на прабългарите срещу разкъсваното от религиозни и политически разногласия византийско общество, намерило израз и в разложението и спадането на бойния капацитет на войските[118]. Не може обаче да не направи впечатление и обстоятелството, че Византия твърде лесно и твърде бързо се примирила с тази значителната и важна териториална и политическа загуба, с близкото и опасно съседство с един силен и непреклонен „варварски" народ, който създал достатъчно здрава и силна държавна организация, способна да изтръгне и други области от империята, заселени и без това предимно от размирните славяни. Ние сме склонни да приемем, че за сравнително бързото и успешно сключване на българо-византийския мир през 681 г. немалка роля изиграл и един друг, еднакво опасен както за прабългарите, така и за ромеите, външнополитически фактор, а именно хазарите. Кои са основанията ни за подобно твърдение?

Нека да не забравяме, че още навремето бащата на Аспарух – хан Кубрат – сключил споразумение с император Ираклий, което било насочено както срещу аварите, така може би и срещу опасно набиращата сили млада хазарска държава[119]. Но както вече стана дума, хазарският натиск предизвикал разпадането на Кубратова България и принудил една част от прабългарите, начело с Аспарух, да се заселят около 670 г. в неблагоприятна близост до византийските граници, което пък впоследствие оправдало опасенията на ромеите, че прабългарите ще разпрострат своето движение и върху техните собствени територии[120]. От друга страна, хазарите силно заплашили византийските интереси по Северното Черноморие, като започнали да завземат подвластните на империята Тамански и най-вече Кримски полуостров[121]. При това положение пред византийската дипломация стояла за разрешаване следната дилема – или да се примири със загубата на своите владения по Северното Черноморие и да подкрепи хазарите в унищожаването на заплашващите я Аспарухови българи, или обратно – да се примири със загубата на земите си между Дунава и Балкана, като сключи мир с Аспаруховите бълга-

---

то на последния по това време би било безпредметно, тъй като, както ще стане ясно и по-нататък, в началото на IX в. българо-хазарската граница минавала вече по р. Днепър. Посочените изводи са лансирани от автора с цел да потвърдят предложената от него локализация на Онгъла южно от Дунавската делта. Критика на това схващане виж у Хр. Димитров. Аулите на ранносредновековна България, с. 53–54. За ролята на тези валове непосредствено след 681 г. срв. и Юхас, *Тюрко-българи и маджари*, с. 226.

[114] Л. В. Субботин, И. Т. Черняков, Бронзовые амулеты Салтово-Маяцкой культуры из левобережья Нижнего Дуная, В: *Памятники римского и средневекового времени в Северозападном Причерноморье*, Киев, 1982, с. 166–168.

[115] Срв. Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 86–89 с пос. лит. по въпроса. Виж също Юхас, *Тюрко-българи и маждари*, с. 223–224 и тук гл. IV, §2.

[116] Срв. за това най-общо в *История на България*, 2, с. 97–101.

[117] Дуйчев, „Именникът на първобългарските ханове", с. 15.

[118] Ostrogorsky, *Geschichte*, S. 105–107; Folz, Guillou, Musset, Sourdel, *De l'Antiquité au Monde médiéval*, p. 177; Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, p. 64–65.

[119] Срв. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, p. 63. Смятаме за правилна констатацията на този автор, че Кубратова България представлявала верен страж на византийските интереси в Северното Черноморие.

[120] Трудно ни е да се съгласим с мнението на Г. Секели, че император Ираклий успял да се споразумее с Аспарух, докато последният бил още дете (?), но впоследствие същият прекъснал своето приятелство с Византия и предприел набези на юг срещу нейната територия (срв. Székely, La conquête, p. 12). Би могло по-скоро да се предположи, че заселването на Аспаруховите българи непосредствено на север от византийските граници станало най-малкото с мълчаливото съгласие на империята предвид традиционно добрите ѝ отношения с прабългарите от началото на VII в. Това, разбира се, съвсем не означава, че същите били приети като византийски федерати, както е склонен да смята В. Златарски (Известието на Михаил Сирийски за преселението на българите, с. 67).

[121] Срв. Артамонов, *История хазар*, с. 193–196; Dunlop, *Jewish Khazars*, p. 45; Golden, *Khazar Studies*, I, p. 60.

ри, който да осигурява тила им срещу хазарския натиск. Империята предпочела последното решение, с което на практика подкрепила Аспаруховите българи в борбата им срещу изконните врагове – хазарите. Вероятно Византия се надявала, че по този начин ще загуби много по-малко, тъй като нейните владения по Северното Черноморие имали много по-голяма стратегическа стойност за упражняване на ефикасен контрол по степите на Източна Европа и Предкавказието, а евентуалната им загуба и опитите за възстановяване биха били много по-трудни в сравнение със загубата на Мизия. Всъщност р. Дунав винаги е представлявала несигурна граница за империята, а евентуалното възстановяване на нейната власт до тази река, поне както показвал опитът досега, не изглеждало толкова трудно за Константинопол[122].

След сключването на мира Византия заела най-вероятно положение на неутралитет спрямо Аспаруховите българи в борбата им да спрат и омаломощят хазарското нашествие, което засегнало силно и нейните собствени интереси. Това е и причината хан Аспарух да отдели за защита на границата с ромеите едно от славянските племена – на северите, по същия начин, както постъпил и с останалите, разселвайки ги на запад за защита на границите с Аварския каганат, с когото България също се намирала в мир[123]. Направеното от Аспарух не било случайно, тъй като той не е имал от какво да се опасява от ромеи и авари, с които поне формално се намирал в добри отношения. С хазарите – по всичко изглежда – военните действия продължавали. Затова срещу тях, главно на север и североизток от Дунава докъм Днестър, били съсредоточени основните прабългарски сили, които продължавали да отбиват хазарските атаки[124].

Българо-хазарската война вероятно продължила до края на живота на първооснователя на българската държава хан Аспарух, който сигурно лично е предвождал военните действия, в които е намерил и смъртта си. Тези предположения намират потвърждение в известието на Българския апокрифен летопис от XI в., в който се казва, че цар Испор (Аспарух) „погуби голямо множество измаилтяни… и след това го погубиха измаилтяните на Дунава"[125]. В тази връзка може да се смята вече за убедително доказано, че под „измаилтяни" в този извор се имат предвид хазарите, с които Аспарух водил сражение и загинал „в по-далечните североизточни предели на тогавашната първобългарска държава."[126] И докато този извод едва ли може да подлежи на съмнение, то същото едва ли може да се каже за евентуалната локализация ма мястото, където Аспарух е загинал, както и за приблизителната датировка на смъртта му. В последно време бе изказано твърдението, че след фаталното сражение с хазарите Аспарух е бил погребан в землен лагер недалеч от с. Вознесенка, близо до днешния град Запорожие на Днепър, което личало от богатството, вида и украсата на находките, придружаващи трупоизгаряне, устроено на виден номадски предводител[127].

Според нас обаче липсват достатъчно основания за утвърждаване на подобна хипотеза. Най-основателното обстоятелството затова е, че комплексът при Вознесенка, както и този при Малая Перешчепина, се намират на изток от Днепър, а при Глодоси – на изток от р. Южен Буг. И макар че всичките те се датират най-общо към втората половина на VII и първата половина на VIII в., още М. И. Артамонов отбелязва, че в тях не може да се открие нищо специфично прабългарско или хазарско. Те по-скоро представлявали типични образци на една общономадска култура, разпръсната по обширните евразийски степи[128], или в най-добрия случай можели да се свържат с носителите на Салтово-Маяцката култура[129].

---

[122] Срв. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, p. 82. Всъщност империята винаги е считала присъствието на българите на Балканския полуостров за нещо временно.

[123] Виж за това тук гл. I, §3 и бел. 135–139.

[124] Bury, *A History*, p. 357, n. 2; Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 91; Коледаров, *Политическа география*, с. 12.

[125] *Стара българска литература*, III, с. 61 тест, с. 361, бел. 2, коментар.

[126] Дуйчев, Едно легендарно сведение за Аспарух, с. 130–133. Това мнение се подкрепя от Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 180; Коледаров, *Политическа география*, 1, с. 27. Единствен В. Бешевлиев, доколкото ни е известно, неоснователно смята, че измайлити = авари (срв. Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 67–68).

[127] Ваклинов, *Формиране на старобългарската култура*, с. 35–38.

[128] Артамонов, *История хазар*, с. 174–175.

[129] Срв. Плетнева, От кочевий к городам, с. 101–102; Неоснователни, според нас, са етническите интерпретации на П. Н. Третяков, който свързва тези паметници със сармато-аланите (срв. П. Н. Третяков, *У истоков древнерусской народности* (МИА, №179), Ленинград, 1970, с. 107–108), както и на А. Т.

В последно време бе направен и един нов опит за интерпретация на Вознесенския комплекс. Авторът му смята, че същият бил използван не толкова за военен лагер или крепост, а предимно за извършване на траурни церемонии, без те да са свързани непосредствено с военните действия, и то от население, което не се страхувало от оскверняване и вършело това нееднократно. Вещите представлявали може би подаръци за едно лице, като били съставени предимно от военни регалии – бойни трофеи[130]. Въз основа на обширен сравнителен анализ същият автор прокарва идеята, че Вознесенският комплекс, както и комплексът при Глодоси, намират аналогии и с други поменни комплекси от Тюркютския каганат, Поволжието и Панония. В този смисъл не е изключено в комплекса при Глодоси откритият скелет да е принадлежал не на погребания знатен княз, а на принесен при поменен обряд на жертвоприношение военнопленник[131]. Подобен характер има и мястото, където е открито съкровището при Малая Перешчипина (21 кг. злато срещу 2,6 кг. при Глодоси и 1,2 кг. при Вознесенское), най-ранното по хронология от трите, но при което струпването на материали заема целия 1-метров слой – твърде необичайно за погребение явление[132]. Ето защо според нас не се лишени от основание изводите на руския археолог А. К. Амброз, че въпросните комплекси свидетелстват по-скоро за опитите

Смиленко, който ги определя като славянски (срв. А. Т. Сміленко, *Слав'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї III–XIII ст*. Київ, 1975, с. 117–118).

[130] А. К. Амброз, О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре – вопрос интерпретации, В: *Древности эпохи Великого переселения народов V–VIII веков*, Москва, 1982, с. 207–210.

[131] *Пак там*, с. 211–219; А. Т. Сміленко, *Глодоські скарби*, Київ, 1965, с. 19–72.

[132] А. К. Амброз, О Вознесенском комплексе, с. 217. В последно време германският учен Й. Вернер лансира идеята, че съкровището при Малая Перешчепина придружавало погребението на прабългарския хан Кубрат, тъй като съдържало печати с неговите инициали ПК (πατρίκιου Κουβράτου – срв. J. Werner, *Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren*, München, 1984, S. 41–45). Според нас утвърждаването на подобна теза е най-малкото неуместно, тъй като не само, че не намира потвърждение в писмените паметници, но и от намерените печати не може да се съди, че именно там е бил погребан техният притежател. Те са могли да попаднат на това място по най-различен начин, включително и като погребални дарове при извършване на многократни траурни церемонии, както са склонни да приемат А. Т. Смиленко и А. К. Амброз (виж тук бел. 130).

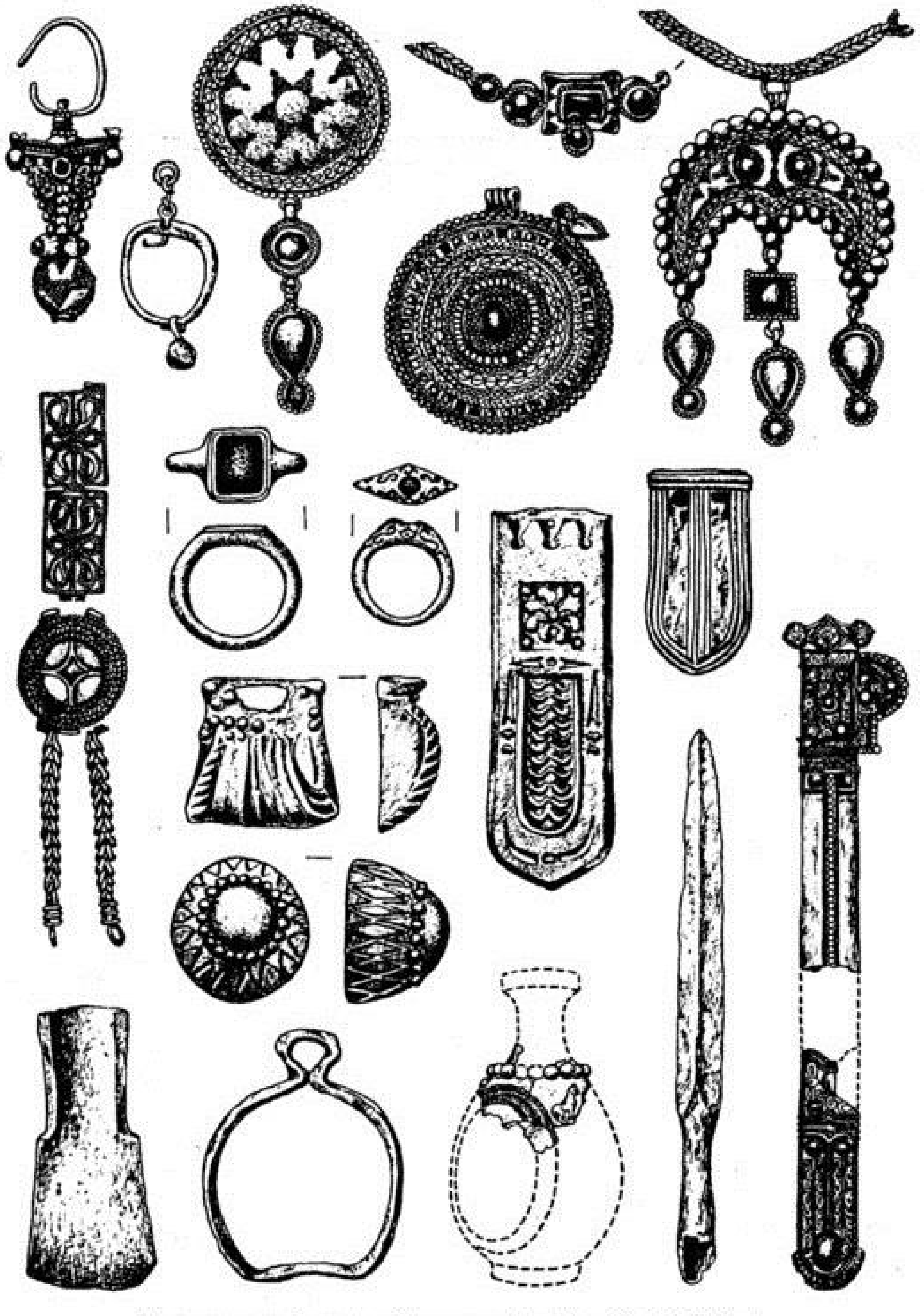

Златни и сребърни предмети от Глодоси (VII–VIII в.).

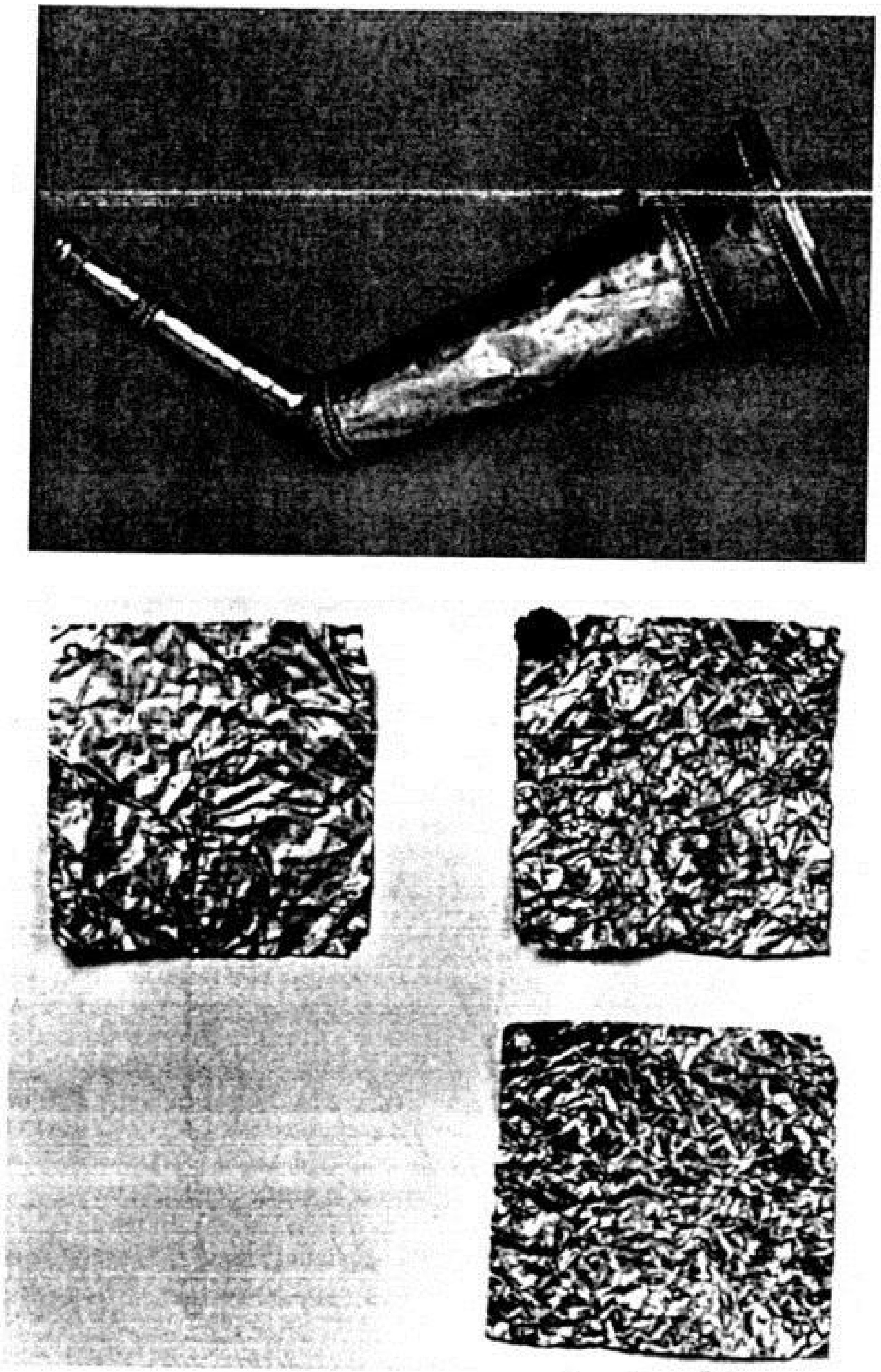

Златен ритон и златни обкови (VII в.) в съкровището от Мала Перешчепина, Украйна.

Сребърно блюдо от късносасанидската епоха (края на VI в.), златна кана и фруктиера от сасанидски тип (VI в.), съдове и предмети от тюркско-согдийски тип (VI в.) в съкровището от Мала Перешчепина, Украйна.

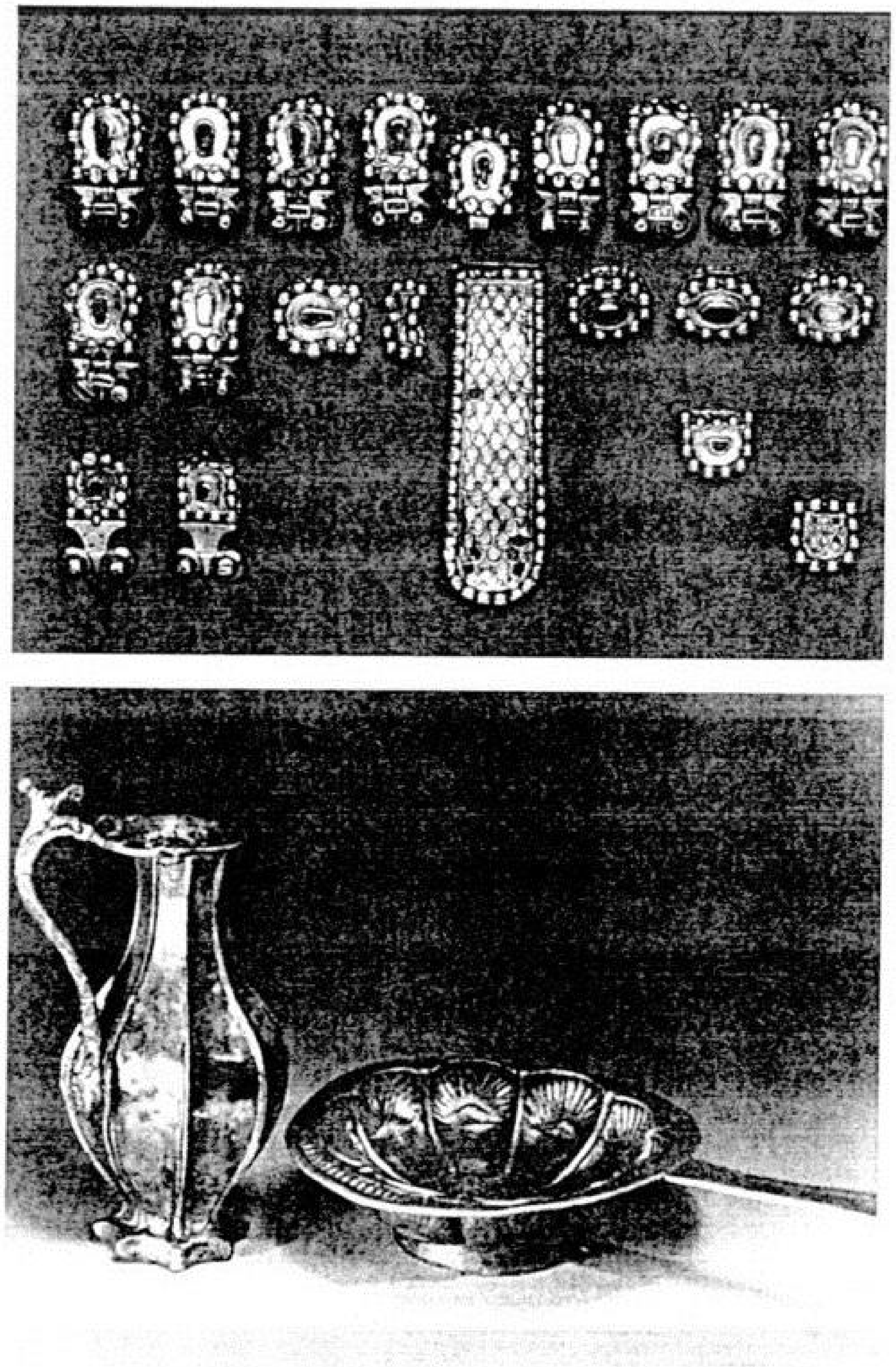

Златни коланни украси от средноаварски тип (VII в.)
и сребърни съдове от византийски тип (VII в.)
в съкровището от Мала Перешчепина.

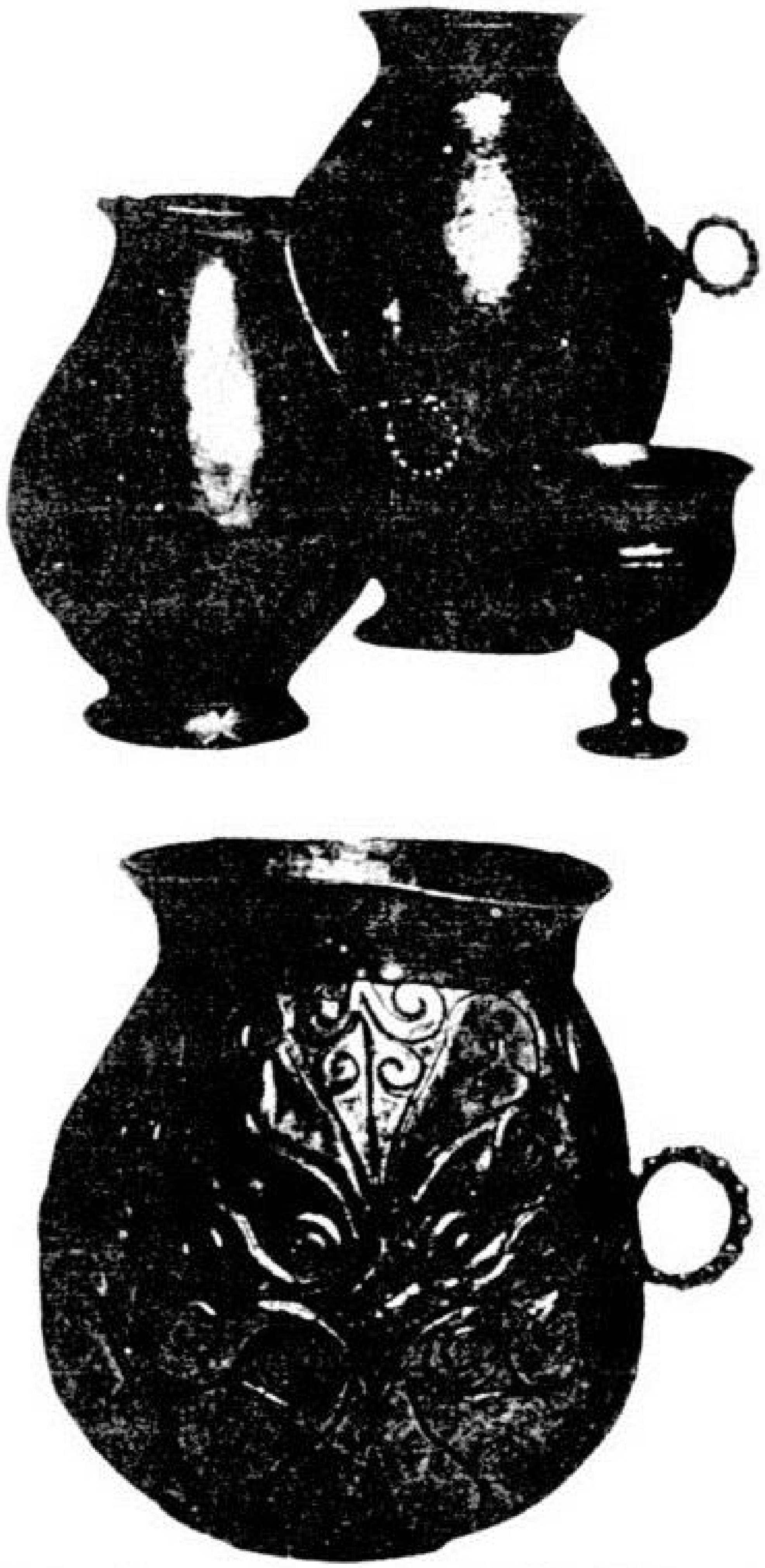

Кани от номадски тип от съкровището от Мала Перешчепина,
Украйна

Обковка от позлатен сребърен лист на колчан, меч от номадски тип и византийска тока от съкровището от Мала Перешчепина, Украйна.

на младата хазарска държава да създаде собствен държавен публичен култ за погребение[133]. Което обаче не решава в положителен смисъл хипотезата за евентуалната локализация на Аспаруховия гроб при Вознесенка.

Друг въпрос, който се повдига от известието за гибелта на Аспарух, е свързан с датировката на неговата смърт, тъй като военните действия между прабългари и хазари биха могли да прекъснат поне за известно време след нея. Досега в историческата наука се налагаше мнението на В. Златарски, че хан Аспарух е управлявал до 701 г.[134] В последно време П. Петров се опита да обоснове идеята, че Аспарух е загинал през 700 г.[135], оповавайки се на сведението на Зигеберт, който написал под годината 700: „Над българите се възцарил Тервел"[136]. Но всъщност това сведение е можело да стигне до западния хронист много по-късно, отколкото действително се е случило. За това според нас не по-малко убедително е мнението на Ом. Прицак, който чрез задълбочен анализ на Именника доказа, че Аспарух е управлявал до 691 г.[137] Тази датировка, която съвпада напълно с хронологията на Именника[138] сме склонни да приемем и като една условна граница при периодизацията на българо-хазарските отношения. Тогава те навлезли в един нов етап на своето развитие, като отношения между две силни и суверенни полуномадски държавно-политически обединения – Българското ханство и Хазарския каганат.

---

[133] А. К. Амроз, О Вознесенском комплексе, с. 220.

[134] Златарски, *История*, I, 1, с. 162.

[135] Петров, *Образуване на българската държава*, с. 332.

[136] Sigebertus, p. 328_{55} (= *ЛИБИ*, 3, с. 42).

[137] Pritzak, *Fürstenliste*, S. 51.

[138] В последно време прабългарското летоброене, и по-специално това на Именника, стана обект на най-различни тълкувания в съвременната българска историческа книжнина. Един от последните, бихме казали, не особено сполучливи опити в това отношение принадлежи на Ив. Венедиков, който някак произволно, без да цитира литература, стига до извода, че Аспарух (у него Исперих) „умрял в самия край на 692 г." (срв. Ив. Венедиков, *Медното гумно на прабългарите*, София, 1983, с. 22). Не ни дава нещо ново и Б. Рогев, който в своята хронология за владетелите съгласно Именника приема като предварителни някои погрешни изводи на други автори, като напр. на В. Златарски, въпреки „астрономическия и математически анализ", които същият автор прави на прабългарското летоброене (срв. Б. Рогев, *Астрономически основи на първобългарското летоброене*, София, 1974, с. 83, табл. 9).

3. България и хазарите (VIII – началото на IX в.)

По-нататъшното развитие на българо-хазарските отношения представлява за съжаление страница от Българското средновековие, която почти не е документирана. Не е ясно дали след смъртта на хан Аспарух е настъпило някакво примирие, или военните действия са били продължени от неговия син и наследник хан Тервел[139]. Последвалите събития и особено ролята на България и Хазарския каганат във възстановяването и повторното детрониране на византийския император Юстиниан II (705–711) показват, че българо-хазарските отношения останали най-малкото враждебни. Нещо повече – преди няколко години Ив. Божилов с основание допусна, че през първата половина на VIII в., особено в годините, през които българската държава не била ангажирана в конфликт с Византия, българите, възползвайки се от хазаро-арабските войни (710–737 г.), прекосили Днестър и овладели по-трайно някои области на изток от тази река[140]. Същият автор поставя и въпроса дали хазарите не са били

---

[139] Склонни сме да приемем предложените от Ом. Прицак години на управление на Тервел (691–719 – срв. Pritzak, *Fürstenliste*, S. 51). Мнението на този известен тюрколог за съжаление не е намерило никаква подкрепа досега сред българската медиевистика. В същото време обаче то трудно може да бъде оборено, тъй като е изградено на един правилен и задълбочен анализ на данните от Именника. По начало сред българските медиевисти няма единство относно годините на управление на хан Тервел (срв. Златарски, *История*, I, 1, с. 162, 191 – това са 701–718; на същото мнение са Мутафчиев, *История на българския народ*, I, с. 142, 150–151; Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 197; Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 218; според Петров, *Образуване на българската държава*, с. 332 – от 700 г.; Иричек, *История на българите*, с. 156 – 700–720 г., а според Б. Примов, Г. Цанкова-Петкова в *История на България*, 2, с. 110, 118 – 700–721 г.; според Г. Баласчев, Българският господар Тервел, *ПСп*, 57, 1898, с. 53 – хан Тервел взел властта в 703–704 г.).

[140] Срв. Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 181. Трудно ни е да се съгласим с мнението на Г. Фехер, че българо-хазарската граница по р. Днестър останала постоянна през целия период VII–IX в. (срв. G. Feher, Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland in 9–10 Jahrhunderten, *Studia Slavica*, V, 1959, p. 306; Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, p. 42).

възпрепятствани да насочат усилията си към кавказкия фронт, където действали арабите, именно заради активизирането на българите в степите на Северното Черноморие. Според него хан Тервел бил съюзник на Юстиниан II и не е изключено да е провел едно настъпление на изток от Днестър към Днепър, с цел да подпомогне военните усилия на византийския император в Крим[141]. Коренно противоположни на това мнение са изводите на П. Коледаров, според когото хан Тервел уредил по мирен път отношенията си с хазарите, преди Юстиниан II да поиска от него помощ за възвръщането си на престола в Константинопол, и тъй като императорът се бил сближил с хазарите, нямало как да поиска помощ от техните врагове[142]. В случая обаче е допусната една основна грешка – сближаването на византийския ексимператор с хазарите, както ще видим и от изворите, се провалило. Той дори убил техния наместник във Фанагория, а после се явил при Тервел, да иска помощ от него именно като враг на хазарите.

С изключение на посочените двама автори останалите представители на българската медиевистика не са взели абсолютно никакво отношение по въпроса за ролята на българо-хазарския антагонизъм при намесата на хан Тервел в междуособните борби на византийското общество през 705 и 711 г.[143] В. Златарски например не само, че не намира никаква връзка между тези събития, но дори не споменава за хазарите в изложението си за този период[144]. Почти същото се наблюдава в *Историята* на П. Мутафчиев[145], както и в многотомната *История на България*, където вниманието на авторите е съсредоточено предимно върху българо-византийските отношения[146]. Сравнително по-задълбочен анализ на посочените събития, без да се засягат пряко българо-хазарските отношения, правят някои чужди изследователи. Още навремето Г. Моравчик обърна внимание, че в началото Юстиниан II се опитал да възвърне трона си с помощта на хазарите, но това се оказало безуспешно. Впоследствие хазарите дори подкрепили въстаналите срещу него херсонци[147], а самият ексимператор извоювал престола си и се задържал на него с помощта на българите[148]. Подробно на тези събития се спря и М. И. Артамонов, който точно отбеляза, че още през 705 г. Юстиниан II влязъл в конфликт с хазарите. По-късно императорът отново предприел антихазарски действия при опита за потушаване на Херсонското въстание от 711 г. Тези събития според автора предизвикали енергичната намеса на хазарските войски на Кримския полуостров, целяща не толкова завземането на Херсон, колкото свалянето на носоотрязания император и установяването на мирни и приятелски отношения с Византия, на основата на които да се води обща борба срещу новия и опасен враг в Задкавказието – арабите[149]. Наблюденията на изтъкнатия руски учен бяха подкрепени в различна степен и от други изследователи[150]. Твърде интересен е изводът на унгарския тюрколог Г. Секели, според когото Юстиниан започнал борбата за възстановяването си на императорския престол, като всъщност избягал от хазарите и намерил убежище при българите, с които впоследствие сключил съюз и осъществил намеренията си[151]. В. Бешевлиев правилно обръща внимание на готовността, с която хан Тервел сключил съюз с Носоотрязания, като това се обяснява с обстоятелството, че по времето, когато последният бил император (685–695), българо-византийският мир от 681 г. не бил нарушаван. За разлика от него „чичовците" (вождовете на Куберовите българи) не му повярвали, понеже не били забравили какво им е сторил – на тях и на солунските славяни през 688 г.[152] Според нас обаче

---

[141] Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 181, бел. 36.

[142] Коледаров, *Политическа география*, 1, с. 28.

[143] За състоянието на византийското общество и държава по това време срв. Ostrogorsky, *Geschichte*, S. 119–122.

[144] Златарски, *История*, I, 1, с. 164–165.

[145] Мутафчиев, *История на българския народ*, I, с. 143.

[146] Б. Примов, Г. Цанкова-Петкова в *История на България*, 2, с. 110. По същия начин представят това и Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 197–198; Iv. Dujčev, La seconda acsessa di Giustiniano II al trono imperiale, In: *Studi in onore di Vitorio de Falco*, Napoli, 1971, p. 552–561.

---

[147] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, S. 82.

[148] *Ibidem*, S. 109.

[149] Артамонов, *История хазар*, с. 196–201.

[150] Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, p. 70–71; Dunlop, *Jewish Khazars*, p. 172–176; Golden, *Khazar Studies*, I, p. 60–61.

[151] Székely, La conquete, p. 17.

[152] Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 72.

това обяснение не е убедително най-вече по отношение на мотивите за „готовността" на Тервел и „отказа" на Кубер да подпомогнат ексимператора. Както бе изтъкнато и на друго място, антибългарските действия на последния през 688 г. са засегнали както България на Кубер, така и България на Аспарух (най-малкото морално)[153]. Склонни сме да приемем, че готовността на Тервел да подпомогне носоотрязания император била в резултат на това, че в предложените условия за съюз важно място заемали отношенията на Византия с хазарите. Ако след възстановяването си на трона Юстиниан II спазел обещанието си за антихазарски действия, те със сигурност биха подпомогнали българската политика в тази насока. Като първа крачка вероятно се предвиждало организирането на морска експедиция от Константинопол с цел премахване на хазарската протекция над Херсон и останалите византийски владения на Кримския полуостров. Това, което е видно от самите извори, намира косвени потвърждения както във факта, че Юстиниан II дошъл при Тервел като враг на хазарите, така и от последвалата, макар и твърде непоследователна антихазарска политика на възстановения император, която в крайна сметка струвала живота му.

Подробни сведения за интересуващите ни събития намираме в *Хронографията* на Теофан: „Когато Юстиниан [II], който живеел по това време в Херсон, заявил, че отново смята да царства, тамошните жители, боейки се от опасността от страна на империята, решили или да го убият, или да го изпратят на императора. А той, узнавайки [за това], успял да се спаси с бягството и достигайки до Дарас [всъщност Дорос – дн. Мангуп], поискал да се види с кагана на хазарите. Узнавайки [за това], каганът приел Юстиниан с големи почести и му дал за жена Теодора, своята кръвна сестра. След известно време Юстиниан, използвайки кагана, заминал за Фанагория и заживял там с Теодора. Узнавайки за това, Апсимар [император Тиберий II] изпратил до кагана [послание], обещавайки му множество дарове, ако му предаде Юстиниан жив, или ако не, то поне неговата глава. Каганът отстъпил пред тази молба и изпратил на Юстиниан охрана под предлог, да не би неговите собствени сънародници да му устроят заговор, а [всъщност] заповядал на Папаций, който бил там от негово име, и на Валгиций, архонта на Босфора [Кимерийски], да убият Юстиниан веднага щом разберат за това. Но тъй като чрез един слуга на кагана за това била известена Теодора, [всичко] станало известно и на Юстиниан, той повикал споменатия Папаций за разговор насаме, удушил го със струна, като така постъпил и с архонта Валгиций. [След това] той незабавно изпратил Теодора в Хазария, а самият, тайно напускайки Фанагория, пристигнал до мястото. Намирайки там екипирана лодка, Юстиниан се качил на нея и плавайки покрай брега се приближил до Символа [дн. Балаклава], недалеч от Херсон. Известявайки тайно в Херсон [за себе си], той повикал Варисвакурий и неговия брат, Салив и Стефан, а така също Моропавел, с Теофил. Отплавайки заедно с тях, Юстинянт преплувал покрай фара на Херсон, а след това покрай Некропилите, устието на Днепър и Днестър, а когато попаднали в буря, всички се отчаяли за своето спасение... Той се измъкнал невредим от бурята и навлязъл в река Дунав. След като изпратил Стефан при Тервел, господаря на България, [с молба] да му даде помощ, за да завладее царството на прадедите си, обещал да му даде премного дарове и собствената си дъщеря за жена. А този обещал с клетва да му се подчинява във всичко и да му помага, приел го с голяма чест и вдигнал цялата нему подчинена войска от българи и славяни. И през следващата [705] година като се въоръжили, стигнали при столицата [Константинопол]"[154]. Тези сведения на Теофан се повтарят почти дословно и от неговия съвременник патриарх Никофор[155]. Особено показателни в това отношение са пасажите, които ясно разкриват избухналия конфликт между хазарите и носоотрязания ексимператор, предшестващи бягството му към България: „За това [заговора на византийци и хазари да убият Юстиниан II] било донесено на Теодора от някой от бащините й слуги. А тя съобщила на мъжа си, а той като повикал оня служител, хазарина [управителя на Фанагория], и като се отделил настрана с него, удушил го с примка, по същия начин убил и управителя на Боспор"[156]. Тези данни се потвърждават и от други, по-късни византийски извори[157]. Почти същата информация може да получим и от някои преведени на старобългарски византийски хроники като тази на Симеон Логотет и Метафраст[158]. Особено емоционално и в стихотворна форма са предадени събитията в по-късната преводна хроника на Константин Манасий[159]. Интересни сведения ни дават и някои западни латински извори като например *Хронографията* на Зигеберт, който при изместена може би с една година напред хронология съобщава:

---

[153] Виж тук гл. 1, §3.

„702 г.: Юстиниан избягал от заточение [в Херсон] и отишъл при кагана, владетеля на аварите [всъщност – хазарите].

703 г.: Когато каганът, подкупен с пари от император Леонтий, поискал да му предаде Юстиниан, последният избягал от него при българския хан Тервел"[160].

Прегледът на изворовия материал едва ли оставя съмнение, че бягството на Юстиниан II от Крим било следствие от конфликта му с хазарския каган, макар че сестрата на последния била негова собствена съпруга. Всъщност нейното отпращане в Хазария след разрива би могло да означава и една своеобразна демонстрация на скъсаните отношения между ексимператора и кагана. Неслучайно и Юстиниан II се отправил към България – един от най-големите врагове на хазарите по това време. За съжаление изворите не ни съобщават точно условията на сключеното споразумение между Тервел и Носоотрязания (с изключение на общите, трафаретни фрази, които хронистите употребяват, описвайки подобни събития). Не може обаче да не направи впечатление явното желание на българския хан да подкрепи беглеца от Хазария, за което едва ли са спомогнали само щедрите обещания за дарове и титли. Ние сме склонни да мислим, че Юстиниан II вероятно предварително се е ангажирал с бъдещи антихазарски действия, което щяло да бъде от полза и за империята, чиито интереси на Кримския полуостров били все по-застрашавни. Добре известно е, че византийският император проявил непоследователност и спрямо самите българо-византийски отношения, като нарушил мира между двете страни през 708 г.[161] Последвалите действия обаче, особено от началото на 711 г., са насочени предимно към ограничаване на хазарското влияние върху византийските владения на Кримския полуостров. Ето какво ни съобщава за това Теофан: „Юстиниан изпратил в Херсон патриция Мавър с патриция Стефан, по прозвище Аспиект, и като злопаметен, помнейки за заговора против него на херсонците, босфорците и [жителите на] останалите Климати, той подготвил със средствата на жителите на града [Константинопол] – синклитики, занаятчии, димоти и други длъжностни лица, голям флот от всевъзможни кораби – дромони, триери, скофи и на брой около 10 хиляди, алиади и даже хеландии. Изпращайки ги, [императорът] заповядал да изтребят с меч всички жители на тези крепости и никого да не оставят жив, като им наредил също да поставят спатарий Илия за архонт на Босфора [Кимерийски]. Пристигайки в Херсон, те завзели крепостта, тъй като никой не им се възпротивил, и унищожили всички с меч освен децата, пощадявайки ги като неразумни и негодни за нищо. А Тудуна – архонтът на Херсон, който бил там от името на кагана, и Зоил, първият гражданин по род и богатство, както и 40 други знатни мъже, протевони на Херсон, заедно със семействата им, вързани ги отправили към императора"[162].

---

[154] Theophanes, p. 372_{26}–374_{8} (Срв. Чичуров, *Византийские исторические сочинения*, с. 62–63 – превод, с. 124–128 – коментар).

[155] Nicephorus, p. 40_{27}–41_{25} (Срв. Чичуров, *Византийские исторические сочинения*, с. 163–164 – превод, с. 178–180 – коментар).

[156] *Ibidem*, p. 41_{11-15} (= *ГИБИ*, 3, с. 297).

[157] L. Gramaticus, p. 167_{8}–168_{6}; Cedrenus, I, p. 778_{19}–780_{6}; I. Zonaras, p. 236_{10}–238_{1} (= *ГИБИ*, 7, с. 156); Th. Scutariota, p. 116_{17}–117_{21} (= *ГИБИ*, 3, с. 215–218).

[158] *Стара българска литература*, III, с. 188 (текст), с. 393–394 (пос. лит. за тази хроника).

[159] *Пак там*, с. 286 (текст), с. 400–402 (пос. лит.и характеристика).

[160] Sigebertus, p. 328_{62-66} (= *ЛИБИ*, 3, с. 42–43).

Както вече беше изтъкнато, тези сведения се потвърждават и от други византийски хронисти[163], които на пръв поглед оставят впечатлението, че в своите действия императорът се ръководил преди всичко от чувството за мъст. По-внимателният анализ на текста обаче показва, че акцията на изпратената от Константинопол войска целяла основно ликвидирането на хазарското политическо влияние над византийските владения на Кримския полуостров. Това проли-

---

[161] Срв. за това най-общо в *История на България*, 2, с. 111–112.

[162] Theophanes, p. 377$_{22}$–378$_{7}$ (Срв. Чичуров, *Византийские исторические сочинения*, с. 63–64 – превод, с. 128–132 – коментар).

[163] Nicephorus, p. 44$_{14}$–45$_{6}$; G. Cedrenus, p. 782$_{3}$–783$_{15}$; I. Zonaras, p. 240$_{2}$–241$_{4}$.

чава още в първоначалната задача на екипираната имперска ескадра – да поставят за управител на областта византиец (спатарий Илия) на мястото на хазарския тудун. Неслучайно впоследствие войниците пленили тудуна и заедно с най-близкото му обкръжение от знатни граждани – вероятно поддръжници на хазарската зависимост, ползващи се от облагите на това положение – били изпратени в Константинопол. Действията на Юстиниан II в перспектива явно целели една по-широка кампания за ликвидирането на хазарското влияние над византийските градове по Северното Черноморие, като за целта била екипирана нова флотилия, която обаче претърпяла корабокрушение[164]. По-нататък Теофан продължава: „Когато Юстиниан узнал за това, съвсем не се опечалил, но напротив, още повече се зарадвал и до голяма степен изпълнен с безумие, викал и заплашвал, че ще изпрати друг флот, който ще разори и изравни със земята всичко, даже и стените. Когато чули за това, жителите на крепостите взели мерки за безопасност, и принудени да измислят [нещо] против императора, изпратили пратеници до кагана в Хазария, за да измолят войска за своята охрана"[165]. Тези думи на Теофан, които се повтарят дословно и от Никифор[166], са показателни за насочеността на Юстиниановите действия, целящи премахването на хазарската зависимост над византийските крепости по Северното Черноморие, която била толкова силна, че хазарската войска била способна ефективно „да охранява" интересите на каганата и на зависимото от него население по крайбрежието. Твърде е възможно именно тогава хазарите да са се намесили по-активно в събитията при Херсон, като са дали вероятно само моралната си подкрепа при издигането на нов претендент за престола. Византийските хронисти съобщават, че след избухването на бунта на Филипик Вардан в Херсон, от Константинопол били върнати с кораб хазарският тудун, придружен от въоръжен отряд, и посланици, които трябвало да оправдаят императора пред хазарския каган. Херсонците обаче, подпомогнати от хазарите, избили войниците, поради което императорът изпратил нова флота, успяла този път да дебаркира пред размирния град[167]. Ето какво съобщава Теофан: „Но там [в Херсон] пристигнали хазари и войната били прекратена. Обаче Вардан побягвайки, отишъл при кагана. Докато флотът бездействувал и в същото време не се осмелявал да се върне при императора, Юстиниан бил обявен за свален, а Вардан бил провъзгласен за император. Те [жителите на Херсон] помолили кагана да им предаде Филипик. Но каганът поискал от тях обещание да не предават Вардан [на Юстиниан] и да му доставят за всеки човек по номизма. Давайки му бързо това, те получили за император Филипик"[168]. В тези сведения е подчертана ролята на хазарите, които твърде свободно са се разпореждали със съдбата на херсонците и с новия претендент, който като хазарско протеже е трябвало навярно да осигури и поврат в отношенията между каганата и империята.

---

[164] Theophanes, p. 378$_{7-16}$; Nicephorus, p. 45$_{10-18}$.

[165] Theophanes, p. 378$_{17-23}$ (срв. Чичуров, *Византийские исторические сочинения*, с. 64 – превод, с. 132 –133 – коментар).

[166] Nicephorus, p. 45$_{19-24}$ (срв. Чичуров, *Византийские исторические сочинения*, с. 165 – превод).

В сведенията, които ни дава другият най-близък до събитията автор – патриарх Никифор, се съдържа една допълнителна и същевременно много интересна информация. В неговия разказ тя е поместена непосредствено след описание, подобно на гореприведеното от Теофан[169]: „След като изминало известно време, Юстиниан започнал да подозира, че те са се отрекли от него. Затова той склонил Тервел, вожда на българите, и този път да му помага. Тервел му изпратил около три хиляди мъже..."[170] Думите на византийския историк представят позицията на България в конфликта между Юстиниан II и разбунтувалия се с подкрепата на хазарите Херсон, който излъчил и новия претендент за престола. Вероятният мотив, който подбудил хан Тервел отново да окаже помощ на иначе непостоянния си съюзник, било опасението му, че, ако носоотрязаният император за втори път изгуби престола, неговият приемник лесно би могъл да се споразумее с хазарите, а те, предвид на стеклите се обстоятелства, вече били въвлечени в един общ фронт срещу все по-нарастващата заплаха от югоизток – арабите[171]. Не е изключено хан Тервел също да е бил запознат с ролята на хазарите и подкрепата, която била толкова разпространена, че намерила отглас и в други, много по-късни исторически съчинения[172]. Българската помощ този път не успяла да спаси детронирания император, който сега освен трона загубил и главата си[173]. Важно в тази връзка е и сведението от преведената на старобългарски хроника на Симеон Логотет и Метафраст за едно от първите действия на новия император, което той предприел след овладяването на властта, спрямо Юстиниан II: „Филипик веднага го залови, отсече главата му и я изпрати на скитите [т.е. на хазарите]"[174]. Сведението подчертава, че в лицето на Носоотрязания хазарите виждали не само неблагоразположен към тях, но и пробългарски настроен владетел, който трябвало да бъде отстранен от трона в Константинопол.

Промяната във византийската столица, наложена с помощта на хазарите и техния фаворит Филипик Вардан, нямало как да не предизвика неодобрението на Плиска, заради очертаващата се реална заплаха от византийско-хазарското сближаване. Както В. Златарски отбелязва, още на следващата 712 г. отношенията между България и Византия се изменили във враждебни[175]. Теофан и Никифор съобщават за опустошителния рейд на българите в Тракия, при който те достигнали през крайпътната станция Филея чак до Босфора, извършвайки кланета и грабежи над византийското население[176]. Златарски обяснява тези действия с обстоятелството, че вероятно новият император отказал да потвърди предишния мир с Тервел, защото и на следващата 713 г. българите все още продължавали опустошенията си в Тракия. И нападенията им не биха престанали, ако същата година на византийския престол не се била случила нова промяна[177]. Макар хронистите нищо да не съобщават за причините на българската враждебност, ние сме склонни да мислим, че тя била породена най-вече от установилите се тесни връзки между Филипик Вардан и Хазарския каганат – обстоятелство, което се отразявало отрицателно върху българските интереси на североизток, понеже развързвало ръцете на хазарите да упражняват по-голям натиск върху отвъддунавските владения на България. Още щом Филипик Вардан бил свален и на престола се възкачил поредният нов император – този път неговият бивш министър Артемий, който възприел името Анастасий II (713–715)[178], в изворите спират да присъстват сведения за враждебност между българи и ромеи. Някои по-нататъшни събития, които тепърва ще засегнем по-подробно, показват благоразположението на България към новия владетел на трона в Константинопол, който успял да изглади противоречията между двете страни, като прекратил прохазарската политика на своя предшественик. Макар че управлението му не продължило дълго, добрите отношения с България се запазили и при неговия приемник Теодосий III (715–717), израз на които станал сключеният българо-византийски договор през 716 г.[179] Този договор разглеждал и регулирал отношенията между двете страни, но вероятно бил предхождан и от някакви обещания от византийската страна за една по-твърда политика спрямо хазарите, които продължавали да застрашават техните интереси в Северното Черноморие[180].

---

[167] Theophanes, p. 378_{23}–379_{24}; Nicephorus, p. 45_{25}–46_{20}; I. Zonaras, p. 241_{5-9}.

[168] Theophanes, p. 379_{25}–380_{3} (срв. Чичуров, *Византийские исторические сочинения*, с. 65 – превод).

[169] Nicephorus, p. 46_{20}–47_{2} (срв. Чичуров, *Византийские исторические сочинения*, с. 165 – превод).

[170] *Ibidem*, p. 47_{2-5} (= *ГИБИ*, 3, с. 299).

[171] Срв. Артамонов, *История хазар*, с. 201–232; Dunlop, *Jewish Khazars*, p. 58–88; Golden, *Khazar Studies*, I, p. 61–67.

[172] Ето какво ни съобщава например Йоан Зонара: „Флотата обсадила Херосон, но хазарите се притекли на помощ на херсонците. Така обсадата била прекратена, а началниците на флотата, като бездействали, се страхували да се върнат при императора и затова обявили Вардан за император" (срв. I. Zonaras, p. 241_{5-9}).

[173] Срв. Ostrogorsky, *Geschichte*, S. 121.

[174] *Стара българска литература*, III, с. 189.

[175] Златарски, *История*, I, 1, с. 175–176.

[176] Theophanes, p. 382_{2-28}; Nicephorus, p. 48_{15-24} (= *ГИБИ*, 3, с. 268, 300).

Заслужава внимание и позицията на България към промяната на престола в Константинопол през 717 г., когато на власт дошъл император Лъв III Сириец (717–741)[181]. Политиката на Плиска спрямо това събитие според нас също допринесла за развитието на българо-хазарските отношения. От една страна, българският хан Тервел бил привлечен за съюзник от император Лъв III срещу арабите – може би не чрез потвърждение на мирния договор от 716 г., а посредством специална дипломатическа мисия преди 15 август 717 г., т.е. преди началото на арабската обсада на Константинопол[182]. От друга страна, византийската дипломация продължавала да проявява активност в стремежа си да привлече нови съюзници във войната срещу арабите. Патриарх Никифор и Теофан разказват, че освен българите на хан Тервел, към антиарабската коалиция бил направен опит да бъдат привлечени и Куберовите българи, населяващи Солунско. Те обаче предпочели да подкрепят усилията на заточения в техните области бивш византийски император Анастасий II отново да вземе властта – операция, която завършила без успех, и в която вероятно бил въвлечен и хан Тервел[183]. Интересното в случая е, че Лъв III не скъсал отношенията си с българите, а изпратил писмо до техния владетел (може би и до Куберовите българи), изпълнено с упреци, на което било отговорено с извинения и със засвидетелствана съюзническа лоялност – един своеобразен феномен в българо-византийските отношения, на който все още не е намерено задоволително обяснение[184]. По-горе ние отбелязахме, че привличането на хан Тервел към антиарабския съюз с империята не прекратило усилията на византийската дипломация да търси нови съюзници, които едва ли се ограничавали само с Куберовите българи и околните ~~на тях~~ славянски племена в днешна Македония. Един от най-удобните съюзници на империята срещу арабите по това време можели да бъдат и хазарите, които вече се намирали в смъртна схватка с арабските отряди на Кавказкия фронт[185]. Наистина Лъв III Сириец извършил постъпката, която демонстрирала византийско-хазарското сближение, доста по-късно – едва в 732 г., когато оженил своя син Константин за хазарската принцеса Чичак (Ирина)[186]. Дипломатическите усилия на византийския император обаче несъмнено предхождали този „приятелски акт" и вероятно са започнали още през 718 г.[187] Това обстоятелство едва ли е останало скрито за хан Тервел, който отново решил да предизвика преориентация на византийската политика чрез смяна на престола в Константинопол с добре познатия на българите Анастасий II, за което свидетелстват и гореприведените събития. Начинанието обаче завършило с неуспех и мирните съюзни отношения между България и Византия отново били възстановени.

---

[177] Златарски, *История*, I, 1, с. 176. Особено показателно в това отношение според нас е едно съобщение на Никифор във връзка със събитията през 712 г.: „Някой си на име Георги, с прозвище Вураф, патриций и началник на опсикийската войска, който тогава пребиваваше в Тракия за защитата на страната от нападенията на българите, изпратил със знанието на патриций Теодор, наречен Миакий, един от служителите си на име Руф с неколцина войника във Византион, за да извършат покушение срещу Филипик" (срв. Nicephorus, p. 49_{5-12}; *ГИБИ*, 3, с. 300). Тези сведения според нас основателно поставят въпроса дали Георги Вураф, като началник на отбраната срещу българските нападения в Тракия, не е виждал единствения изход за тяхното прекратяване в убийството на император Филипик, станал олицетворение на прохазарската политика на Византия.

[178] Срв. Ostrogorsky, *Geschichte*, S. 128.

[179] Златарски, *История*, I, 1, с. 177–183. Виж също *История на България*, 2, с. 115–116.

[180] Според М. И. Артамонов антиарабският съюз между Византия и хазарите се установил в общи линии след 711 г. (срв. Артамонов, *История хазар*, с. 201). По-нататък обаче (с. 233) той окончателно приема, че преките контакти между империята и каганата започнали при Лъв III Сириец след 717 г.

[181] Виж интересната характеристика за управлението на този император на Ostrogorsky, *Geschichte*, S. 130–137.

[182] Срв. V. Gjuzelev, La participation des Bulgares à l'échec du siège arabe de Constantinople (717–718), *EH*, X, 1980, p. 91–113; idem, Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717–718 г. според средновековните писмени извори и неговата интерпретация в съвременната историография, В: Гюзелев, *Средновековна България в светлината на нови извори*, с. 148; *История на България*, 2, с. 116–117.

[183] Nicephorus, p. 55_{19-56}; Theophanes, p. 400_{19-29} (= *ГИБИ*, 3, с. 269, 300–301).

Изворовият материал не дава повече никакви, дори и косвени податки за по-нататъшното развитие на българо-хазарските отношения. Според нас за тях са съществували две алтернативи: 1) между българи и хазари било постигнато споразумение, улеснено от антиарабските действия на българите, което трябвало да облекчи войната на хазарите и Византия срещу арабите; 2) след възстановяването на добрите взаимоотношения между хан Тервел и император Лъв III последният обещал на българската страна да заеме неутрална позиция по отношение на българо-хазарския конфликт, който трябвало да продължи в благоприятна за България насока, предвид затрудненията на Хазарския каганат с арабите в Предкавказието.

Която и от двете възможности да е била осъществена, през първата половина на VIII в. България разширила и утвърдила своите владения на изток от Днестър до Днепър[188]. Това станало до 718 г. или най-късно до 737 г., когато завършила и втората хазаро-арабска война[189].

След събитията от 718 г. за един доста продължителен период от около четири десетилетия прекъсват всякакви сведения, отразяващи историческото развитие на средновековната българска държава[190]. След 756 г. обаче в българо-византийските отношения настъпил прелом, който довел до един дълъг, опасен и изтощителен за България конфликт с империята, продължил почти до края на царуването на неговия инициатор – византийския император Константин V Копроним (741–775)[191]. Трудно и ненужно е да гадаем, имало ли е някаква връзка между тези събития и българо-хазарските отношения, понеже липсват конкретни сведения за това. И все пак някои обстоятелства ни карат да мислим, че може би е съществувала подобна зависимост. Ще започнем с най-несигурното от тях, а именно с това, че Константин V бил женен за хазарската принцеса

---

[184] Срв. Златарски, *История*, I, 1, с. 186–188. Същият автор обяснява това твърде общо – от една страна, с желанието на хан Тервел да се меси във вътрешните работи на своята съседка, а от друга страна, с нежеланието на Лъв III да скъсва добрите си отношения с българите предвид все още съществуващата арабска заплаха. Твърде странно обяснение за ролята на Куберовите българи в събитията през 718 г. дава и Д. Ангелов, според когото същите само поискали „извинение" от византийския император (срв. Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 217–218).

[185] Виж тук бел. 171.

[186] Срв. Артаманов, *История хазар*, с. 233; Dunlop, *Jewish Khazars*, p. 177; Golden, *Khazar Studies*, I, p. 65.

[187] Виж тук бел. 180.

[188] Срв. Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 181; Д. Т. Березовец, Славяне и племена сальтовской культуры, В: *Славяните и средиземноморския свят*, с. 271–272; Артаманов, *История хазар*, с. 241. Според последният автор през VIII в. Хазарският каганат не достигал пò на запад от р. Днепър. Един от хазарските аванпостове на каганата, по всяка вероятност е било градището при с. Витица, разположено на 18 км от гр. Сум на левия бряг на р. Днепър.

[189] Виж тук бел. 171.

[190] Изключение в това отношение представляват само някои хронологически данни от Именника, но и те са предмет на спорове, без да дават някаква съществена историческа информация. Срв. най-общо *История на България*, 2, с. 118; В. Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 81–86.

[191] Виж за тези събития Златарски, *История*, I, 1, с. 193–234; Ostrogorsky, *Geschichte*, S. 140–141; Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 198–199; *История на България*, 2, с. 120–129; Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 87–100.

Чичак (Ирина), която живяла само до 747 г., но затова пък му оставила син и престолонаследник, който при това се наричал Лъв Хазарски[192] – достатъчен залог за близките връзки между империята и каганата. Не може да не направи впечатление и обстоятелството, че най-ожесточените българо-византийски стълкновения съвпаднали по време с хазарската офанзива срещу арабите през 762 и 764 г. в Задкавазието[193]. Разбира се, наличието на евентуална връзка между българо-византийския конфликт, византийско-хазарския съюз и българо-хазарския антагонизъм засега остава все още в сферата на предположенията[194]. Забележителното според нас е, че същата ситуация се повторила отново няколко години по-късно, когато по времето на хан Кардам (777–803) – в края на 80-те и началото на 90-те години на VIII в. – между България и Византия отново избухнал конфликт[195]. В същото време между хазари и араби имало ожесточени стълкновения и империята дотолкова била загрижена за своя съюз с каганата, че дори допуснала хазарските войски да потушат въстанието на християнското население в Кримска Готия[196].

---

[192] Срв. за това Ostrogorsky, *Geschichte*, с. 146; Dunlop, *Jewish Khazars*, p. 178; Артамонов, *История хазар*, с. 233.

[193] Най-подробно описание за тази офанзива дава Артамонов, *История хазар*, с. 242–246.

[194] Несигурността на едно такова предположение най-красноречиво се илюстрира с обстоятелството, че именно при наследника на Константин V Копроним – неговия син от хазарската принцеса Лъв IV Хазарски (775–780), липсват каквито и да било данни за българо-византийски стълкновения, което кара учените да смятат неговите години на управление като период на мир между България и Византия (срв. Златарски, *История*, I, 1, с. 234; *История на България*, 2, с. 129; Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 199; Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 100–101).

[195] Виж за този конфликт Златарски, *История*, I, 1, с. 238–246; Ostrogorsky, *Geschichte*, с. 152, Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 200; *История на България*, 2, с. 129–130; Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 101–105.

[196] Срв. Артамонов, *История хазар*, с. 249–261. Същият автор дава една доста подробна възстановка на това въстание, оглавявано от епископ Йоан Готски и насочено срещу хазарите, което не само че не било подкрепено от Византия, но империята правела всичко възможно за неговото осуетяване. Наред с това обаче Византия успяла да постигне смекчаване участта на Йоан и доста съществени отстъпки от страна на каганата в полза на хазарските християни, което в крайна сметка означавало и в полза на самата империя. Виж за тези

В тази връзка бихме могли да се запитаме, дали мощната офанзива на „обкованите в желязо" български армии, които хан Крум (803–814) извел след разгрома на аварите в своите походи срещу Византия чак до стените на Константинопол[197], не са били благоприятствани и от застостта на Хазарския каганат в официалното утвърждаване на юдейството като държавна религия, станало най-общо в периода между 800–809 г. и създало немалко проблеми на държавната власт[198]. Споменатите факти, както и някои други косвени сведения ни дават достатъчно основания да смятаме, че по българо-хазарската граница на р. Днепър тогава царели мир и спокойствие[199].

Сравнително по-сигурни данни за българо-хазарските отношения от началото на IX в. имаме за времето, когато начело на българската държава застанал хан Омуртаг (814–831)[200]. След неуспешната за българите битка при Месемврия в началото на неговото царуване[201] между България и Византия бил сключен т.нар. „30-годишен

събития също Dunlop, *Jewish Khazars*, p. 183; Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, p. 174; Golden, *Khazar Studies*, I, p. 66.

[197] Срв. за тези събития Златарски, История I, 1, с. 247–292; Ostrogorsky, *Geschichte*, с. 164; Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 201–202; *История на България*, 2, с. 132–142; Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 107–134.

[198] По-подробно това е разгледано у Артамонов, *История хазар*, с. 262–282; Dunlop, *Jewish Khazars*, p. 89–170; Dvornik, *Byzantine Missions*, p. 52–53; Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, p. 175; Golden, *Khazar Studies*, I, p. 67.

[199] Като косвено указание в тази насока е известието на един анонимен византийски автор, което се повтаря и в някои други по-късни хроники, за преселването на адрианополските жители след военната кампания през 813 г. εἰς Βουλγαρίαν εἰκῆθεν τοῦ Ἴστρου ποταμοῦ (срв. Scriptor incertus, p. 345$_{21}$–346$_{1}$) или по-точно в тази нейна част, която най-общо обхващала североизточните отвъддунавски български владения между Долни Дунав и Днепър (срв. Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 176–185). Ето защо според нас подобни действия българският владетел би могъл да си позволи, ако се е чувствал достатъчно осигурен откъм североизточната си граница по р. Днепър, т.е. откъм хазарите.

[200] Най-общо за неговата дейност виж В. Златарски, *История*, I, 1, с. 292–331; *История на България*, 2, с. 147–158; В. Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 140–154.

[201] Досега в историческата наука бе залегнало неправилното според нас становище на В. Златарски (*История*, I, 1, с. 298), че тази неблагоприятна за българите битка станала при Бурдизис, познат по-късно като Булгарофигон (срв. *История на България*, 2, с. 147). Всъщност сведенията на Продължителя на Теофан,

мирен договор"[202], който прекратил военното напрежение между двете страни и им дал възможност да уредят отношенията си с другите съседи. Българските действия в този аспект се реализирали както на северозапад – срещу Източнофранкското кралство[203], така и на североизток отвъд р. Днепър. Новите насоки във външнополитическата дейност на хан Омуртаг са засвидетелствани и в домашни паметници – в един от оставените от него мемориални надписи се съобщава, че копан Окорсис от рода Чакарар „като отиде във войската, удави се в реката Днепър"[204]. Тази информация от надписа е била обект на различни изследвания и интерпретации. Обстойна и специална работа ѝ е посветил още В. Златарски, според когото споменатият български военачалник участвал и загинал в поход срещу маджарите, които още по времето на хан Крум (по-точно към 813–814 г.) се настанили в степите между Дон и Днепър, а по времето на хан Омуртаг (около 818–820 г.) българските войски отблъснали няколко техни нападения на изток от Днепър. В последните намерил смъртта си и въпросният български военачалник[205]. Становището на Златарски бе възприето от редица учени[206]. Допреди едно десетилетие тези, които застъпваха по-различно мнение, бяха Г. Баласчев,

---

които няма защо да бъдат отхвърлени, са категорични – въпросната битка се е състояла при Месемврия (срв. БЕШЕВЛИЕВ, *Първобългари. История*, с. 136–137; HR. DIMITROV, Bulgaria against the Byzantine Empire for the Mastery of the Black Sea Coast in the First Half of Ninth Century. – *Bulgaria Pontica Medii Aevi*, III. Sofia, 1992, 44–46).

[202] По-подробно за този договор виж у ЗЛАТАРСКИ, *История*, I, 1, с. 299–304; IV. DUJČEV, A propos du traité byzantino-bulgare de 814/815, In: *Studia in honorem Veselini Beševliev*, Sofia, 1978, p. 500–503; КОЛЕДАРОВ, *Политическа география*, 1, с. 34–36; *История на България*, 2, с. 147–150; БЕШЕВЛИЕВ, *Първобългари. История*, с. 141–143.

[203] За българо-франкските отношения при хан Омуртаг виж ЗЛАТАРСКИ, *История*, I, 1, с. 311–317; *История на България*, 2, с. 152–153; В. ГЮЗЕЛЕВ, Баварският географ, с. 71–72; IDEM, Bulgarisch-frankische Beziehungen, S. 15–39; БЕШЕВЛИЕВ, *Първобългари. История*, с. 150–152.

[204] БЕШЕВЛИЕВ, *Първобългарски надписи*, №59, с. 212. Според същия автор личното име в надписа трябва да се чете Корсис (срв. БЕШЕВЛИЕВ, *Първобългари. История*, с. 149).

[205] В. ЗЛАТАРСКИ, Един от Провадийските Омуртагови надписи, В: ЗЛАТАРСКИ, *Избр. произв.*, I, с. 121–136; същият, *История*, I, 1, с. 306–307.

[206] Виж пос. лит. от BOŽILOV, Inscription, p. 73 – n. 14.

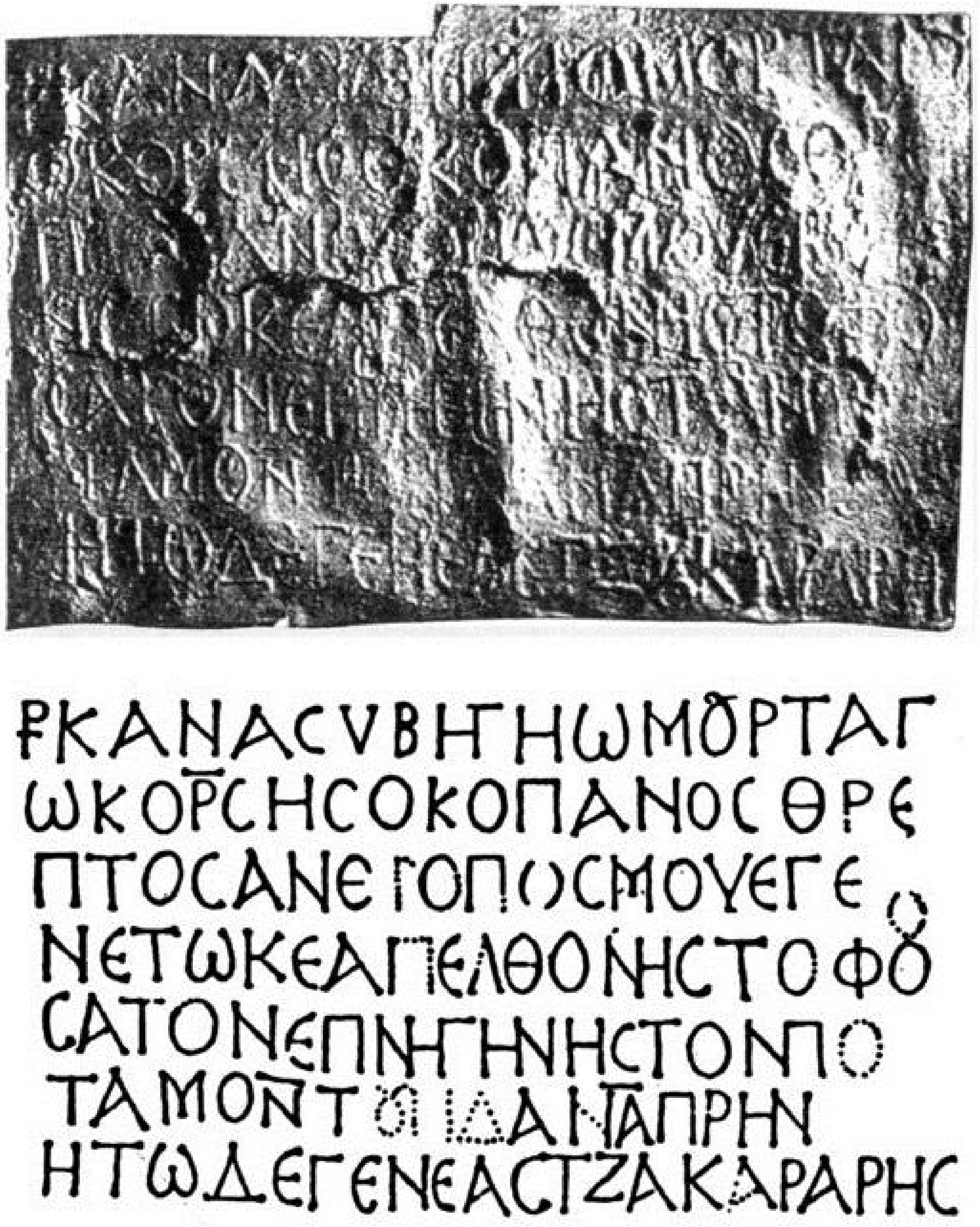

Мемориален надпис на копан Окорсис.

който подложи на остра критика становището на Златарски и прие, че походът е бил насочен вероятно срещу живеещите около р. Днепър славянски племена, но в никакъв случай срещу маждарите[207], и К. Иречек, според когото походът на Омуртаг бил срещу хазарите[208].

Мненията на двамата учени, и особено последното – на Иречек, бяха подкрепени и с други убедителни аргументи от Ив. Божилов, който доказа, че маджарите в никакъв случай не са могли да бъдат съседи на България източно от р. Днепър през 818–820 г., тъй като те се появили за първи път в степите на Северното Черноморие едва в началото на 30-те години на IX в.[209] Същият автор достига до извода, че българският поход през р. Днепър, в която се удавил копан Окорсис, бил насочен срещу разтърсвания от гражданска война Хазарски каганат, предизвикана от официалното въвеждане на юдейската религия[210]. Тезата на Ив. Божилов бе подкрепена в българската историческа наука само от П. Коледаров[211], докато останалите учени проявиха известно колебание по въпроса[212].

Според нас основания за подобни колебания няма, защото такова решение на въпроса се потвърждава както от писмените сведения и археологическите открития, така и от евентуалната мотивация на България да се включи в хазарската гражданска война. Въпреки голямото международно значение, което придобил Хазарския каганат след отстояването на арабската инвазия през VIII в., въпросът за официалното вероизповедание – решен безапелационно в полза на една чужда национална религия – юдейството, задълбочил както социалните, така и вътрешнонардностните противоречия в самия каганат, като естествено довел до избухването на гражданската война[213]. Единственият писмен извор за тези събития е съчинението на Константин Багренородни *За управлението на империята*, което обаче ги представя съвсем накратко. Според него в ожесточената междуособна борба победила „първата власт" (ἡ πρώτη ἀρχή), т.е. законната власт, вследствие на което част от въстаниците били избити. Другата част от тях успели да избягат и да се заселят „заедно с турките в земята на печенезите"[214], т.е. на маждарите, които обитавали дотогава земите на североизток от хазарите, вероятно в дн. Башкирия, но използвали безредиците в каганата, за да си пробият път на запад, като заели земите между реките Дон и Днепър, известни под името Леведия[215]. Тези сведения на Константин Багренородни отразяват крайния етап от развитието на гражданската война в Хазария, която завършила окончателно с построяването на хазарската, гранична спрямо маджарите на Дон, крепост Саркел с помощта на Византия около 834–837 г.[216] Следователно, както правилно заключава Ив. Божилов, походът на изток от р. Днепър по времето на хан Омуртаг (814–831) едва ли е бил насочен срещу по-късно появилите се нови номадски пришълци маджари. Той най-вероятно се осъществил в периода 815–823 г., като представлявал своеобразен набег в земите, контролирани от хазарите[217].

В случая обаче основателно се подвига един друг въпрос, на който досега не е обръщано достатъчно внимание, а именно – какви са били истинските цели и какво е било значението на българските действия в тези трудни за Хазарския каганат времена? На пръв поглед походът на българите на изток от Днепър едва ли означавал пряка намеса в гражданската война, която съгласно сведенията на Константин Багренородни се водела на изток от р. Дон, щом като впоследствие оцелелите въстаници кавари намерили сигурно убежище заедно с маждарите в земите западно от тази река. Дотогава тази територия се намирала в границите на Хазарския каганат, който обаче след приключването на гражданската война бил принуден да измести западната си граница по поречието на Дон, ознаменувано с построяването на пограничната крепост Саркел[218]. Следователно „победата" на официалната хазарска държавна власт над въстаниците се състояла в изтласкването им от централните области, заплатено обаче с откъсването на значителна територия от западните покрайнини на каганата, където се заселили оцелелите кавари и маджари. За това, според нас, отделянето на земите между Дон и Днепър съвсем не е станало случайно, а поради следните две причини: 1) Там вероятно се намирал един от центровете на въстанието срещу въвеждането на юдейството като официална държавна религия. В подкрепа на това твърдение могат да послужат някои от последните изводи на руски археолози, съгласно които предшестващото Саркел – Дяснобрежно Цимлянско градище било разрушено от самите хазари, понеже принадлежало на въстанал срещу тях васален на кагана княз, за когото с основание се предполага, че бил от прабългарски произход – потомък на Баяновите „черни" или „вътрешни" българи[219]. 2) В своята борба срещу официалната хазарска власт въстаналото население, което в по-голямата си част било прабългарско, намерило подкрепа в лицето на българските войски. Техният поход бил предприет именно в земите на изток от Днепър, щом при неговото преминаване намерил смъртта си копан Окорсис, съгласно данните от надписа. Мемориално-тържественият характер на извора показва, че въпросното лице загинало в хода на успешно проведени от подчинените му войски бойни действия. И наистина, макар че не успели да предотвратят разрушаването на една от крепостите на въстанието (Дяснобрежното градище) от хазарите, в крайна сметка българските войски унищожили хазарската власт между Днепър и Дон, с което улеснили спасяването и заселването на оцелелите въстаници от вътрешността на каганата, заедно с новите пришълци –

---

[207] Г. Баласчев, Старобългарски каменни надписи от времето на великия хан Омуртаг, *Минало*, I, (1909) 3, с. 232–233.

[208] К. Иричек, *Историја Срба*, I, Београд, 1911, с. 186.

[209] Božilov, Inscription, p. 74.

[210] *Ibidem*, p. 75–76. Виж също Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 182–183.

[211] Коледаров, *Политическа география*, 1, с. 41.

[212] Срв. например В. Тъпкова-Заимова в *История на България*, 2, с. 150, 152; Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 149–150.

[213] Виж тук бел. 198.

[214] *DAI*, §39, p. 174_{2-6}.

[215] Виж тук бел. 209. По-подробно за маджарските местоживелища по времето след тяхното настаняване в Леведия виж Božilov, Dimitrov, Λεβεδία, Ἀτελκούζου, 50–52.

[216] Срв. Артаманов, *История хазар*, с. 296–297, 328; Golden, *Khazar Studies*, I, p. 76–77.

[217] Božilov, Inscription, p. 75–76; idem, *Анонимът на Хазе*, с. 182–183; Коледаров, *Политическа география*, с. 41.

---

[218] Виж тук бел. 216.

[219] Срв. Артамонов, *История хазар*, с. 318–323; Плетнева, От кочевий к городам, с. 35–40; същата, Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья, В: *Плиска–Преслав*, II, с. 17.

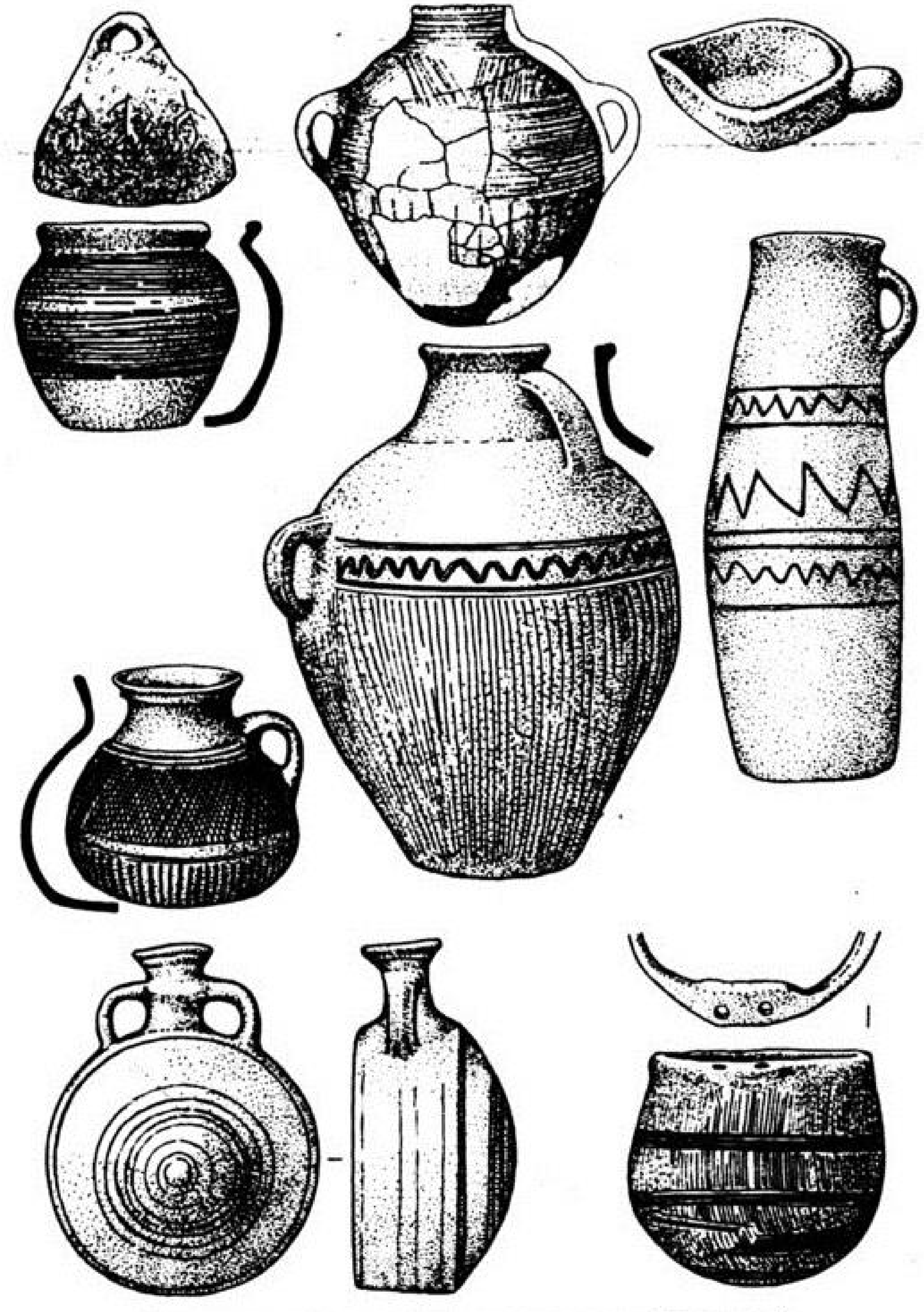

Керамика от Салтово-Маяцката култура (VIII–IX в.).

маджарите, в тази област[220].

Българо-хазарската война при хан Омуртаг по същество бележи края на преките контакти между България и Хазарския каганат, които продължили около две столетия и били изпълнени преди всичко с един непримирим антагонизъм, който заемал понякога определящо място като фактор за историческото развитие на България, и чийто последни и зловещи отблясъци избухвали върху небосклона на българската средновековна история чак до самия край на IX в.[221]

---

[220] Тези действия на българските войски, които могат да се датират най-вероятно през периода 816–822 г., едва ли са се изчерпали само с един поход на изток от р. Днепър, за който разполагаме с изричното свидетелство от надписа, посветен на копан Окорсис. За съжаление липсват всякакви други, макар и косвени податки в изворите, които да подкрепят това твърдение. Все пак сме склонни да приемем, че по същество антихазарската кампания на хан Омуртаг в подкрепа на въстанието срещу налагането на юдейството (може би като известен паралел на антихристиянските гонения в самата България по това време) заела поне неколкогодишен период от неговото управление. Ето защо не е изключено според нас за тази цел, предвид по-лесното наблюдение и управление на военните действия срещу хазарите, да е бил построен и новият „преславен аул на Дунава", останките от който се откриват на дн. остров Пъкуюл луй Соаре (срв. Димитров, Аулите на ранносредновековна България, с. 62, бел. 102).

[221] Особено показателни в тази насока са действията на княз Симеон по време на първата му война с Византия през 894 г., когато заповядал да отрежат носовете на пленените хазари, служили в императорската гвардия (срв. Артамонов, *История хазар*, с. 347; Златарски, *История*, I, 2, с. 290).

III. БЪЛГАРИЯ И МАДЖАРИТЕ (ОТ НАЧАЛОТО НА IX ДО НАЧАЛОТО НА X В.)

В началото на IX в. започнало ново раздвижване на номадските народи в степите на Северното Черноморие. Авангард на този нов поток от човешки маси, които търсели плячка и нови местоживелища били маджарите, на които било отредено да играят значителна роля в по-сетнешната история на средновековна България[1]. Първият сигурно установен контакт между българи и маджари, както свидетелстват писмените извори, се осъществил по всяка вероятност през 30-те години на същото столетие[2].

Всъщност отделни представители, главно на унгарската историческа наука, търсят първите контакти между маджарите и прабългарите (или тюрко-българите) много преди началото на IX в. – въпрос, тясно свързан с локализацията на угорската прародина. Понастоящем съществуват две основни направления при решаването на този проблем. Първото е свързано със северно-кавказката теория, изказана още от Б. Мункачи[3]. Тя е развита най-подробно и всестранно от Г. Моравчик, който свързва маджарите с оногурите, които след разпадането на Кубратовата Велика България живеели съвместно с потомците на Баяновите българи и с хазарите, обитавайки степите на Северното Черноморие през един твърде голям период от време – от V до IX в.[4] В последно време тази теория, която дава някакво обяснение на смесването между угро-фински и тюркски елементи във формиралата се по-късно унгарска народност, се поддържа от редица унгарски учени[5], чиито изводи обаче остават до голяма степен все още хипотетични.

---

[1] В българската историография липсва специално и цялостно изследване за отношенията между България и маджарите през Ранното средновековие. Отделни моменти от тях са разгледани само в работите на Мутафчиев. Маджарите и българо-византийските отношения, с. 441–447; Божилов, Към хронологията на българо-маджарската война, с. 20–33.

[2] Виж за това тук по-долу в изложението, а също и бел. 21.

[3] B. Munkachi, Die Urheimat der Ungarn, *Keleti Szemle*, 6, 1905, 185–222.

[4] Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, S. 19; idem, Zur Geschichte der Onoguren, S.

Второто направление е свързано с поволжско-приуралската хипотеза за угорската прародина[6]. Повечето от нейните привърженици считат, че именно в областта на Поволжието и Западното Предуралие били установени първите контакти между маджарите и прабългарите, заселили се около средното течение на р. Волга след разпадането на Кубратовата държава, които продължили повече от столетие, обясняващи тюркското влияние върху унгарския етногенезис[7]. Някои привърженици на това направление стигат дори дотам, че обясняват названието *угри* за маджарите и неговия произход не от оногурите българи, а от уйгурите[8].

84–118; idem, *Byzantium and the Magyars*, p. 37–38. Според Г. Моравчик маджарите са влизали още преди това и в рамките на Кубратовата Велика България. Подобно схващане застъпва и П. Мутафчиев (*История на българския народ*, I, с. 211–212), който особено много набляга на връзките на маджарите с българите оногури. Г. Вернадски (*Ancient Russia*, p. 239–240) прибавя освен оногурите като прадеди на маджарите и сарагурите. Виж също: Артамонов, *История хазар*, с. 344; Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 117–118.

[5] Bartha, *Hungarian Society*, p. 47–49; Erdélyi, Das Altungartum und die Bulgaren, p. 137–143; Fodor, Relations, p. 45–81; idem, Contacts, p. 145–152. Известна модификация представлява мнението на П. Юхас, според когото маджарите са общували с отделни тюрко-български племена още преди началото на техния самостоятелен живот (от IX до V в. пр.н.е.), когато са живеели в угро-финската общност на изток от Урал – в Западен Сибир, установявайки контакти там с огури, оногури и сарагури (теорията на Д. Неймет), като последните три племена представлявали към средата на V в. от н.е. (463 г.) своеобразно обединение между тюрко-българи и маджари (срв. Юхас, *Тюрко-българи и маджари*, с. 9–22, 36–66; Ангелов, *Образуване на българската народност*, с. 106–108).

[6] П. Хайду, К етногенезу венгерского народа, *Acta Linguistica*, II, 1–2, Budapest, 1952, p. 300–315; Э. Мольнар, *Проблемы этногенезиса и древней истории венгерского народа* (Studia historica, 5), Budapest, 1955, p. 1–137; Musset, *Les invasions*, II, p. 60. Подробен преглед на различните мнения, свързани с това направление, прави Е. А. Халикова, Ранневенгерские памятники Нежнего Прикамья и Приуралья, *СА*, 1976, 3, с. 142.

[7] *Пак там*, с. 143; същата, К вопросу о контактах, с. 78.

[8] Vásáry, The „Yugria" Problem, p. 247–257.

В последно време се появи и една нова теория, застъпена в работите на американския учен от унгарски произход И. Боба, според когото угро-финският елемент в унгарската народност се дължал на „мешчерите" от руските извори, чиято прародина се локализира около р. Ока, северно от дн. Рязан[9]. По-късно, в началото на IX в., те се смесили с част от населението на Хазарския каганат – каварите, докато в същото време по Долния Дунав и Карпатите се активизирал другият тюркски елемент от унгарската народност – угрите (оногури?), т.е. онази част от прабългарите, които към 680 г. се изселили в Аварския каганат[10]. Тези нови постановки са интересни, но имат и доста слаби страни, поради което не могат да бъдат възприети изцяло[11].

В западните извори се наблюдава известно смесване на имената *авари* и *унгари*, което дава повод на унгарския учен Ш. Садецки-Кардош да предполага съществуването на „свободни", т.е. скитащи се авари овчари, и след разгрома на тяхната държава. Те не били подчинени нито на франките, нито на българите, а по-късно се обвързали с новите завоеватели – маджарите, чрез съюз или под някаква зависимост[12]. В някои други сведения, както ще видим по-нататък, действително може да става дума за остатъци от аварско население, подпомогнало маджарите в завоюването на „новата родина" и взело участие във формирането на средновековната унгарска народност – факт, който не противоречи и на археологическите находки и аналогии[13]. Твърде е възможно отделни техни отряди да са предприемали самостоятелни набези към франкските владения през 60-те и 80-те години на IX в. Такива са засвидетелствани в някои западни хроники, но с твърде неясна представа за етническата същност на нападателите, което за съжаление дава право на някои изследователи да датират първите маджарски набези в Централна Европа порано, отколкото в действителност били[14]. От друга страна, местното (аварско, българо-аварско или тюрко-славянско) население не може да се счита за свободно – в смисъла, който му придават унгарските учени, т.е. като непринадлежащо към каквито и да било държавно-политически формации, а както свидетелстват самите извори – в по-голямата си част то било в границите на средновековната българска държава[15]. В тази връзка не можем да се съгласим и с постановките на някои съвременни румънски учени, според които през VIII–IX в. на територията на днешна Трансилвания, Банат и Влахия се осъществила своеобразна симбиоза между местното романизирано население с авари и славяни, при което в новата културно-лингвистична синтеза (?) последните две групи били асимилирани – особено

---

[9] Boba, *Nomads, Nortmen and Slavs*, p. 93–101. Това мнение се приема и от Ом. Прицак, но в малко по-друга схема за маджарските местоживелища и придвижването на маджарите. Според Боба маджарите населявали последователно 4 големи общности (*Pax*): първата – *Pax*-ът на старите унгарци се намирал в басейна на реките Об – Иртиш (Siberia), от III в. пр.н.е. до 460 г. – тогава те са известни като *сабири*; вторият *Pax* (Мешчерия/ал-Маджария) се намирал в басейна на р. Ока (теорията на И. Боба), от 460 до 830 г., тогава те се появяват с името *маджари* предимно в източните извори; третият *Pax* (Леведия) – в басейна на р. Северски Донец, от 830 до 890 г. (известни във византийските извори като *турки*, тъй като господстващо политическо положение в тяхната конфедерация заемал тюркския елемент); четвъртият *Pax* (Ателкузу) – в басейна на Днепър, след 3 години (?) се преместват в Панония, където получават наименованието *унгарци* от *оногури* (срв. Pritsak, From the Sabirs to the Hungarians p. 17–30).

[10] Boba, Ethnogenesis of the Hungarians, p. 167–171; idem, The Pannonian Onogurs, p. 73–76.

[11] Критика на възгледите на И. Боба, виж у Golden, *Khazar Studies*, I, p. 72–76.

[12] S. Szadeczky-Kardoss, Uber etliche Quellen der awarischen Geschichte des Neunten Jahrhunderts, In: *Les questions*, p. 115–123. Виж за това също и тук гл. I, §3.

---

[13] Ласло, Към историята на синовете на хан Кубрат, с. 84–90 свързва появата на „късните авари (грифиди)" с българите оногури; Шимони, Панонските българи и формирането на унгарската народност, с. 70–83 е още по-категоричен в етническата интерпретация на местното население като българско, като проследява и основните моменти от неговото историческо развитте; виж също Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 17–22; R. F. Hoddinot, Ninth Century Bulgaria between East and West and an Archeological Footnote, In: *Ancient Bulgaria*, 2, p. 273; Ar. Kollautz, Awaren, Franken und Slawen in Karanthanien und Nieder Pannonien und die frankische und byzantinische Mission, *Carinthia*, I, 1966, №136, S. 266.

[14] Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, p. 46; Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*, p. 452–453; Gy. Székely, Le declin des tribus et la naissance des peoples (L'Europe Centrale et l'Europe de l'Est après la conquete du pays pas les Magyars), In: *Hungaro-Turcica*, p. 37.

[15] Златарски, *История*, I, 1, с. 322; Цанкова-Петкова, О територи болгарского государства, с. 141; Гюзелев, Баварският географ, с. 68–81; idem, Bulgarisch-frankische Beziehungen, S. 15–39; Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав*, с. 24–25; Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 181–182; Коледаров, *Политическа география*, 1, с. 37–38 и бел. 90.

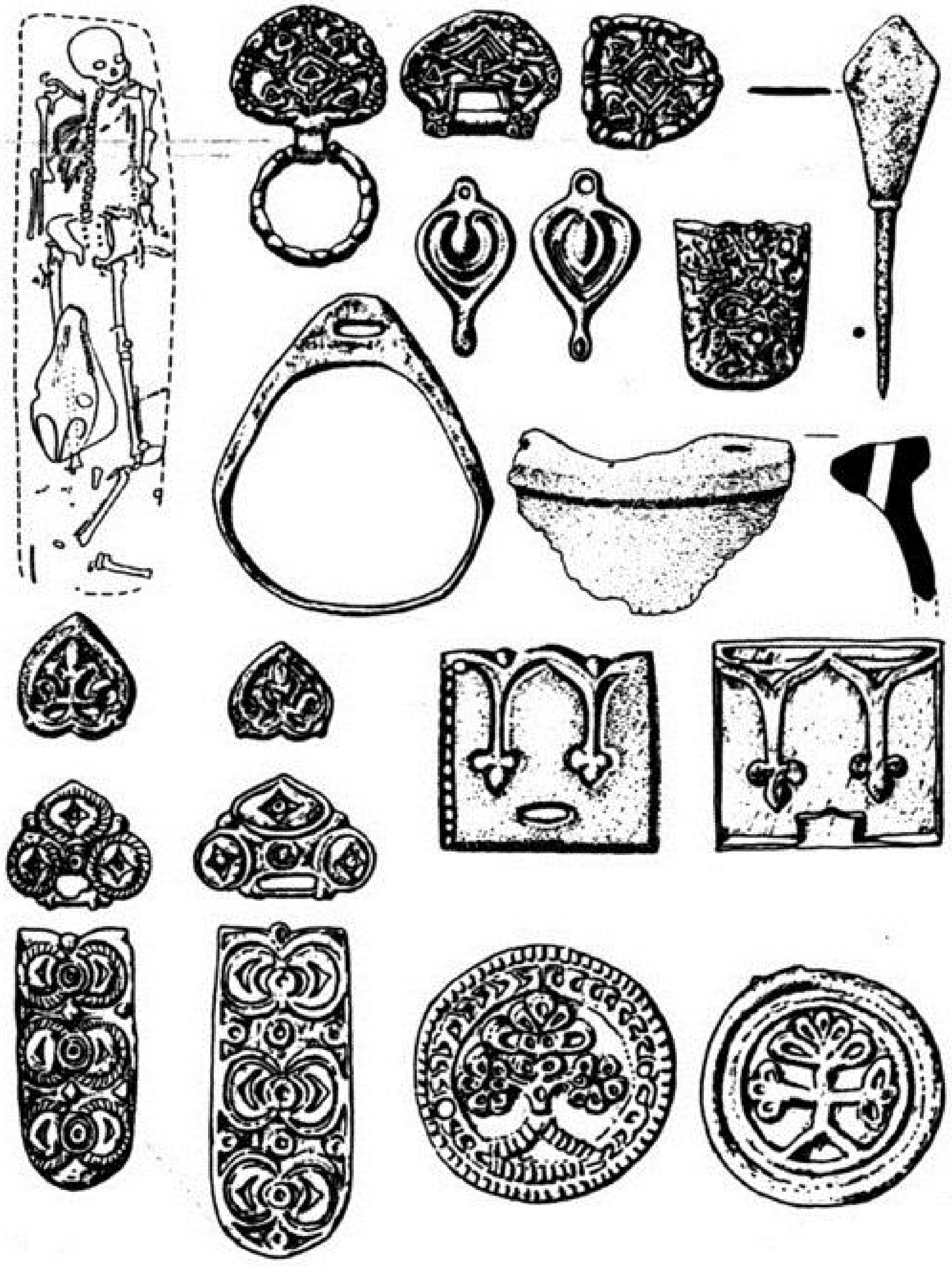

Предмети от маджарски погребения в степите на изток от Карпатите (VIII–IX в.).

след създаването на „автохтонни политически организации начело с местни вождове", макар и тясно свързани с Българското царство[16]. Подобни изводи не притежават необходимата научна стойност, тъй като за това липсват сигурни писмени и археологически сведения[17].

Поради изтъкнатите съображения ние сме склонни да разгледаме преди всичко отношенията между ранносредновековна България и същинските маджари, и то оттогава, откогато те за първи път са засвидетелствани в писмените извори, а именно – от 30-те години на IX в. Включването на въпросите за присъединилото се по време на маджарското придвижване или заварено местно население би затруднило правилното и задълбочено изясняване на основната тема, поради което те ще се засегнат съвсем накратко, главно със спомагателна цел.

1. България и маджарите през IX в.

В началото на IX в. исторически обстоятелства принудили маджарите да напуснат своята прародина в Поволжието и Приуралието – известна под името Magna Hungaria, като е възможно към тях да са се присъединили и известен брой тюрко-българи (есегел=секлери?)[18]. По въпроса за пътя, който те изминали в своето движение на запад, съществуват две мнения. Според първото те прекосили Волга там, където в нея се влива р. Ока, и оттам се спуснали към Леведия от север; според второто това станало през Средното Поволжие и р. Дон по степния път[19].

Но по който и от двата пътя да са минали маджарите, както свидетелства изворовият материал, през 30-те години на IX в. те вече се намирали в степите на Северното Черноморие, при което за намиращите се в съседство гранични български управители не било трудно да установят при необходимост и преки контакти с тях.

Маджарите се споменават за първи път във връзка с тяхното участие в българо-византийския конфликт при завръщането на пленниците, заселени от хан Крум в земите на североизток от Дунавската делта: „...Комесът [на българите], щом научил това [бягството на пленниците], преминал оттатък реката, за да воюва с тях. И тъй, македонците се отчаяли, направили свои вождове Цанц и Кордил и като завързали сражение, убили мнозина, а някои взели в плен. Българите, които не могли да преминат отсам, прибягнали при угрите, като им съобщили всичко за македонците. Дошли и корабите на императора, за да ги вземат и отведат в столицата. И тъй, хуните се появили веднага в безбройно множество. Като ги видели, македонците със сълзи на очи започнали да викат: „Боже на св. Адриан, помогни ни!" и се приготвили за сражение. А турките им казали: „Дайте ни всичко, каквото имате, и вървете, където щете". Те не приели това, а се наредили в боен ред и стояли така три дена. На четвъртия започнали да се качват на корабите. Като видели това, турките започнали сражение, което траяло от петия час на сутринта чак до вечерта. Чуждото племе било обърнато в бягство и македонците започнали да ги преследват. На следващия ден, когато те искали да тръгнат, хуните отново се явили, за да се бият с тях. Тогава се вдигнал друг македонец от рода на Гимастите, който след това станал етериарх, както и други видни македонци. Те ги обърнали в бягство и ги прогонили"[20].

Това събитие, което повечето изследователи отнасят към 837 г.[21], представлява всъщност документираното начало на отношенията между България и маджарите. В същото време информацията, с която разполагаме, повдига редица въпроси, решаването на които би подпомогнало изучаването на историята на двата народа през разглеждания период. Най-напред впечатление прави обстоятелството, че маждарите се намирали в близост до крайните североизточни отвъддунавски български предели, като при това явно били настроени приятелски към българите и враждебно спрямо византийското население. От друга страна, както свидетелствува Константин Багренородни, заселването на маджарите заедно с оцелелите от гражданската война кавари в т.нар. област Леведия било свързано със завършека на междуособиците в Хазарския каганат[22]. За враждебни отношения между маджари и хазари към края на гражданската война намираме указания и при арабския автор ибн-Русте, който съобщава, че по-рано хазарите, опасявайки се от маждарите, се ограждали с ровове[23]. Очевидно последните подкрепили каварите в бунта им срещу налагането на юдейството в Хазарския каганат[24]. При това положение може да се смята за сигурно установено, че хазарите предприели с помощта на Византия отбранителни мерки по западната си граница, минаваща по това време по р. Дон. Част от тези мерки били свързани с построяването на крепостта Саркел (в руските летописи „Белая Вежа") – събитие, което се отнася към 834–837 г.[25] Следователно маджарите тогава се намирали на запад от р. Дон или в областта Леведия, която обхващала степната зона между реките Дон и Днепър[26]. Или с други думи, маджарите станали непосредствени съседи на България, чиито владения на североизток продължавали и тогава да се простират до р. Днепър[27]. По всяка вероятност между

---

[16] Шт. Штефанеску, Румыно-болгарские связи в IX–XIV в. и становление румынской государствености, *Romanoslavica*, IX, 1963, p. 532–533; Pascu, *Voievodatul*, I, p. 19–60; Rusu, Avars, Slavs, Romanic Population, p. 123–153; Olteanu, State Formations, p. 249–253; Brezeanu, „La Bulgarie", p. 121–135.

[17] Срв. основателната и задълбочена критика на Божилов, Културата Дриду, с. 115–124; Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав*, с. 8–12.

[18] Халикова, К вопросу о контактах, с. 79, където са разгледани и конкретните причини за тяхното преселение на запад. За контактите на маджарите и тюрко-българите по това време срв. тук бел. 5.

[19] Повече подробности у Москаленко. Славяно-венгерские отношения, с. 191.

[20] L. Gramatucus, p. 231–232 (= *ГИБИ*, 5, с. 156–157); G. Mon. Cont., p. 725–726 (= *ГИБИ*, 6, с. 136–137).

[21] Златарски, Известие за българите и хрониката на Симеона Метафраста и Логотета, В: *Избр. произв.*, I, с. 406–407; същият, *История*, I, 1, с. 339–340; F. Dvornik, *La vie de Saint Gregoire le Decapolite et les Slaves macedoniens au IXe siecle*, Paris, 1926, p. 61–62; N. Adontz, L'age et l'origine de l'empereur Basile Ier (867–886), *Byz.*, VIII, 1932, p. 478; Gy. Moravcsik, Sagen und Legenden Uber Keiser Basileus I, In: Moravcsik, *Studia byzantina*, S. 158–164; Ив. Дуйчев, Нов исторически извор за българо-византийските отношения през IX в., В: Дуйчев, *Българско средновековие*, с. 134–145; Бешевлиев, *Първобългари. Ис-*

тория, с. 157–159; H. DITTEN, Herrschte 837 u.Z. Krieg oder Frieden zwischen Byzanz und Bulgarien, *EB*, 1984, 4, p. 62–79. Единствено В. Тъпкова-Заимова (*Долни Дунав*, с. 18 и бел. 4) го датира по времето на княз Маламир или при Борис-Михаил (?).

[22] *DAI*, §39, p. 174_{1-14}; §40, p. 174_{1-7}.

[23] ХВОЛЬСОН, *Известие Ибн-Даста*, с. 27.

[24] DUNLOP, *Jewish Khazars*, p. 89–170; GOLDEN, *Khazar Studies*, I, p. 69–70.

[25] АРТАМАНОВ, *История хазар*, с. 297–298; GOLDEN, *op. cit.*, p. 76–77.

[26] BOŽILOV, DIMITROV, *Λεβεδία*, *Ἀτελκούζου*, 50–52.

[27] В този смисъл виж работите на Ив. БОЖИЛОВ, Inscription, p. 72–76; същият,

двете страни е било постигнато бързо разбирателство предвид продължаващия българо-хазарски антагонизъм и евентуалното участие на български войски в хазарската гражданска война на страната на въстаналите кавари (включващи до голяма степен и потомците на Баяновите българи) и подкрепилите ги маджари[28].

Всичко това лесно би обяснило маджарската намеса на българска страна срещу плененото византийско население. Но можем да изразим и известни съмнения, дали наистина маджарите са били такова „безбройно множество", щом като поставените в по-неизгодно положение ромеи пленници са успели да ги отблъснат. В този ред на мисли основателно възникват два въпроса: дали нападателите са могли да се задоволят само с плячкосването на византийското имущество, макар че българите сигурно са им обещали това като отплата; и защо самите ромеи предпочели да воюват, вместо да преодоставят имуществото си? Ето защо ние сме склонни да допуснем, че византийските хронисти съзнателно и тенденциозно изопачават или наблягат върху различни детайли от събитието, при което не може да се добие ясна представа за маджарската подкрепа на българските интереси срещу Византия.

Все пак, макар и неуспешен, маджарският опит да се осуети завръщането на византийските пленници, допринесъл за поддържането на добри отношения между България и маджарите по това време. Може да се предполага, че тази акция не останала изолирано явление, а била част от редица антихазарски и антивизантийски съвместни действия в района, обусловени от възобновяването на дружеските отношения между Византия и хазарите след построяването на Саркел[29]. Определено антивизантийска (и, разбира се, антируска) насоченост имат според нас маджарските действия, които възпрепятствали завръщането на руското посолство от Константинопол в Киев по р. Днепър през 839 г.[30] Тези съображения ни дават достатъчно основания да считаме, че към края на 30-те и началото

Анонимът на Хазе, с. 182–183; КОЛЕДАРОВ, *Политическа география*, 1, с. 41; *История на България*, 2, с. 150.

[28] Виж тук, гл. II, §3.

[29] АРТАМОНОВ, *История хазар*, с. 328–330.

[30] *Annales Bertiniani*, p. 434.

на 40-те години на IX в. маждарите били във враждебни отношения с Хазарския каганат и ромеите, но вероятно били настроени приятелски към средновековната българска държава.

С течение на времето обаче, хазарите, а оттам по косвен начин и Византия, се постарали да привлекат маджарите на своя страна, настройвайки ги постепенно, но с методична упоритост, във враждебно чувство спрямо българите. В едно известие на Константин Багренородни съвсем сбито е представено изграждането на съюзни отношения между маждарите и хазарите: *„Συνώκησαν δὲ μετὰ τῶν Χαζάρων ἐνιαυτοὺς τρεῖς, συμμαχοῦντες τοῖς Χαζάροις, ἐνπᾶσι τοῖς αὐτῶν πολέμοις"*[31].

С изключение на отделни автори[32], останалите, които са се спирали на това съобщение, приемат, че в текста са сбъркани годините, които маджарите са прекарали в съседство с хазарите (γ′ – ἐνιαυτοὺς τρεῖς), като всеки от тях предлага свой прочит. Още Тунман е поправил цифрата γ′ (τρεῖς) на σγ′ (203)[33] конейктура, възприето от някои учени[34], но и основателно разкритикувана от други[35]. След него бяха изказани различни мнения: Маркварт е поправил γ′ на κ′ (20)[36], Вестберг е предложил друго четене – λ′ или λγ′ (30 или 33)[37], докато

---

[31] *DAI*, §38, p. 170_{13-14}.

[32] Докато А. Н. Москаленко (Славяно-венгерские отношения, с. 192) приема, че се касае за 836–838 г., то М. И. Артамонов смята, че това са 822–826 г., като дава и мненията на някои други автори (срв. Артамонов, *История хазар*, с. 343–344 и бел. 25), а Ом. Прицак приема, че става дума за техните местожителища в Ателкузу през 890–893 г. (срв. Pritsak, From the Sābirs, p. 30). Виж също и подобния преглед на различните становища по този въпрос у Dunlop, *Jewish Khazars*, p. 196–204.

[33] J. Thunmanus, *Untersuchungen über die Geschichte der osteuropäischen Völker*, Leipzig, 1774, S. 105–107.

[34] За други автори, които приемат конейктурата на Тунман срв. Грот, *Моравия и мадьяры*, с. 205, бел. 1.

[35] Критика на Тунман виж у Грот, *Моравия и мадьяры*, с. 205, който основателно отхвърля неговото мнение и приема, че цифрата γ′ (3) стои погрешно в текста, без обаче да предлага свое четене.

[36] Marquart, *Streifzüge*, S. 33.

[37] Ф. Вестберг, К анализу восточных источников о Восточной Европе, *ЖМНП*, 1908 г., ч. XIV, с. 50–51.

Моравчик е прочел вместо γ′ – σ′ (200)[38]. Редица учени се изказаха за конейктурата τ′ (300)[39] и т.н.

Преди да престъпим към разглеждането на този въпрос, искаме да припомним следното: първо, няма никакво основание да се поправя буквата γ′, изразяваща цифрата 3, с други букви, изразяващи годините 30, 200, 203 или 300; единствено конейктурата на Моравчик се основава на неговата хипотеза за ранното проникване на маджарите в степите на Южна Русия, но сигурни данни за подобно предположение липсват; второ, когато се работи с цитирания по-горе пасаж, много често не се взема предвид обстоятелството, че посочените там години (независимо дали са 3 или повече), не отразяват отношенията между хазари и маджари от момента на проникването на последните в степите на Северното Черноморие до изселването им в Ателкузу под натиска на печенезите, а времето от момента, когато враждебните отношения между двата народа са били заменени с мирни и дружелюбни. В този смисъл най-приемливата поправка на γ′ (3) не дава пълния брой на годините, през които маджарите са обитавали причерноморските степи.

Както вече казахме по-горе, към края на 30-те и началото на 40-те години на IX в. между хазари и маджари продължавали да съществуват враждебни отношения. От друга страна, първото датирано известие за съюзни отношения между двата народа (като се изключи съобщението на Константин Багренородни) се отнася към 860 г.[40] Става дума за един епизод от пространното житие на Константин-Кирил Философ, в който се описва среща на славянския първоучител по време на пребиваването му в Крим с група маджари, които го нападнали и се опитали да го убият[41]. Вероятно същите заедно с хазарите са обсаждали и един от византийските градове на полуострова по това време[42]. Следователно съюзните отношения между тях са били установени преди 860 г.[43]

---

[38] Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, S. 116; idem in *DAI*, II, Commentary, p. 148.

[39] Gregoire, Le nom et l'origine des Hongrois, p. 636; idem, L'Habitat „primitif" des Magyars, p. 269; J. Deer, Le probleme du chapitre 38 du DAI, In: *Melanges H. Gregoire*, IV, Brusseles, 1953, p. 108, n. 2; Vernadsky, Ferdinandy, *Studien zur ungarischen Fruhgeschichte*, I, Lebedia, S. 14.

[40] Dvornik, *Byzantine Missions*, p. 67.

[41] Климент Охридски, 3, с. 127.

Всичко това ни кара да мислим, че цифрата γ′ (3) в приведеното по-горе известие на Константин Багренородни е част от двуцифрено число и означава неговите единици. В такъв случай съществуват две възможности за вида на числото във въпросния текст: единият от тях е μγ′ (43) или това е времето 846–889 г., а другият λγ′ (33) – т.е. периода 856–889 г. Трудно е да бъде предпочетена някоя от тези две дати. Все пак обаче ни се струва неправдоподобно съюзническите отношения между маджари и хазари да са били установени само няколко години преди съвместните им действия на Кримския полуостров (860 г.). Тези отношения са продължили по всяка вероятност до появата на печенезите в степите на Северното Черноморие и тяхното вклиняване между хазари и маджари към края на IX в.[44]

Западните хронисти съобщават, че маджарите били прогонени от областта на р. Дон от печенезите, като повечето от тях датират това събитие в 889 г.[45] Това съобщение напълно съответства на известието на Константин Багренородни за поражението, което маджарите претърпели от печенезите, в резултат на което една част от тях напуснали Леведия и заели областта Ателкузу[46]. Като имаме предвид, че територията, обитавана до този момент от маджарите – Леведия, се намирала между реките Дон и Днепър[47], то тази част от тях била принудена да премине последната река и да се посели

---

[42] Срв. Berki, *Δύο ἐπεισόδια*, σ. 241–244; Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, p. 46; Юхас, *Тюрко-българи и маджари*, с. 305–307.

[43] Ролята на маджарите по време на хазарската мисия в Константин-Кирил дава основание на М. И. Артамонов да смята, че те са станали съюзници на кагана към средата на IX в. или малко по-рано (срв. Артамонов, *История хазар*, с. 345).

[44] За появата на печенезите и тяхната роля в степите на Северното Черноморие виж повече подробности тук гл. IV, §1 .

[45] Reginos *Chronicon*, p. 599 (= *ЛИБИ*, 2, с. 307–308); Analista Saxo, p. 567 (= *ЛИБИ*, 3, с. 143); *Annales Mettensis*, p. 156–157.

[46] *DAI*, §38, p. 170–172, 19–31; другата част, наречена Σαβάρτοι ἄσφαλοι се изтеглила към Кавказ и Персия (срв. Артамонов, *История хазар*, с. 349; *DAI*, II, Commentary, p. 147; Pritsak, From the Säbirs, p. 21).

[47] Božilov, Dimitrov, *Λεβεδία, Ἀτελκούζου*, 50–52.

в земи, намиращи се във владение на българската държава[48]. Вследствие на изтласкването на маджарите от Леведия в Ателкузу част от отвъддунавските български земи между реките Днепър и Южен Буг[49] били изгубени. Резултатът от тези събития бил назряващият конфликт между българи и маджари, които макар и не напълно откъснати от сферата на хазарската външна политика, насочили по-настойчиво своето внимание към Киевска Русия, Централна Европа и най-вече Балканския полуостров, където не закъснели да се намесят в стълкновението между двете сили, оспорващи си върховенството на югоизток – Симеонова България и Византийската империя.

Интересно е обстоятелството, че и след изтласкването на маджарите от Леведия Хазарският каганат запазил в известна степен своето върховенство над тях. Както свидетелства Константин Багренородни, хазарският каган поискал да се срещне с маджарския вожд Леведий, за да му предложи да стане княз като хазарски васал, но впоследствие по хазарски обичай за такъв бил избран Арпад, сина на Алмош[50]. Според Й. Маркварт това събитие станало след като маджарите се изселили в Ателкузу, поради което изборът на мястото за срещата станал по източната граница на областта – р. Днепър, недалеч от морето, тъй като сухопътният път през степта бил зает от враждебните печенези[51]. Подобно е обяснението и на М. И. Артамонов, който предполага, че главната тема на разговорите между хазари и маджари в началото на 90-те години, била съвместната борба срещу опасно вклинилите се между тях печенези[52]. Като имаме предвид последвалите събития, според нас твърде възможно е част от набелязаните мерки да са имали и определена антибългарска насоченост (а може би и антируска).

Преди да се отправят обаче окончателно към отвъддунавските български владения около Карпатския басейн, маджарските пълчища нападнали земите на Киевска Русия. Под 898 г. (?) руският летопис *Повесть временных лет* съобщава: „Минаха угрите покрай

---

[48] Срв. в този смисъл обясненията в *История на България*, 2, с. 150.

[49] Božilov, Dimitrov, *Λεβεδία, Ἀτελκούζου*, 52–58.

[50] *DAI*, §38, p.172_{31-55}.

[51] Marquart, *Streifzüge*, S. 35.

[52] Артамонов, *История хазар*, с. 345–346.

Киев към планината, която сега се нарича Угорска [Карпати] и като наближили Днепър [при Киев] започнали да властват: държали се така, както днес куманите. И идвайки от изток, те се устремили през големите планини, които започнали да се наричат Угорски...“[53] Малко преди това, във встъплението към хронологическия текст, летописецът отново съобщава, че след „обрите“ (аварите), „дошли печенезите, а черните угри минали покрай Киев впоследствие при Олег“[54].

Повечето изследователи днес възприемат тези сведения като достоверни, понеже те се потвърждават и от други извори – например Унгарския аноним, а също и от косвени археологически данни[55]. Съществуват обаче разногласия за датирането на събитието, като обикновено се приема, че то е станало при настаняването на маджарите в Ателкузу[56]. Други учени свързват маджарския поход към Киев с началото на техните нашествия към Централна Европа, но го датират в повечето случаи твърде рано[57], което противоречи на данните от лепописа, че походът бил извършен по времето на княз Олег, т.е. сигурен terminus post quem е 882 г. Неотдавна сравнително успешен опит за възстановяване на събитията с привличане и на данните от Унгарския аноним, но без да се обвързва с точна датировка, направи

---

[53] *ПВЛ*, 1, с. 21: „идоша угри мимо Киевь горою, еже ся зоветь ныне Угорское и пришедше к Днепре сташа вождами; беше бо ходяща аки се половце. Пришедше от востока и устремишся чересь горы великия яже прозвашася горы Угорьския...“

[54] *Пак там*, с. 14: „по сихь же придоша печенези; паки идоша угри черние мимо Киевь, послеже при Олзе“. Според Г. Моравчик под „черни угри“ руският летописец е обазначил маджарите, докато с названието „бели угри“ е имал предвид оногурите (срв. MORAVCSIK, Zur Geschichte der Onoguren, S. 115).

[55] ШУШАРИН, Русско-венгерские отношения, с. 155–157. Същият автор (на с. 162 сл.) обаче смята, че разказът за покоряването на руските земи е по-късно творчество и не съотвества на действителността. На същото мнение е и В. Т. Пащуто (Древная Русь и Венгрия, В: *Славяне и Русь*, Москва, 1968, с. 346), която също утвърждава „мирното преминаване на маджарите“.

[56] Срв. ГРОТ, *Моравия и мадьяры*, с. 260. Основателна критика на това прави М. И. Артамонов, който обаче смята, че летописът отразява смътни спомени на киевчани за отделни маджарски набези (срв. АРТАМОНОВ, *История хазар*, с. 348).

[57] Срв. напр. MARQUART, *Streifzüge*, S. 34.

руският историк А. Н. Сахаров[58]. Според него маджарите застанали пред Киев като страшна напаст, сравнявана напълно естествено с по-късната куманска опасност. Киевският княз оказал съпротива, но бил разгромен от войските на вожда Алмош, които преследвали русите чак до стените на града. Съобщението на Анонима, че маджарите „подчинили“ земите на русите, трябва да се тълкува като естествено и обичайно разграбване на областта от страна на завоевателите, а не като действително завладяване. След като русите помолили маджарите да прекратят военните действия, последните изпълнили тяхната молба и сключили мир[59].

Тъй като въпросът за датирането на това събитие стои открит, ще си позволим да изкажем и някои свои съображения. Хронологията на летописа (898 г.) е явно объркана. Безспорно е обаче, че става дума за времето след завземането на Киев от варяжския княз Олег през 882 г.[60] От текста на руския летопис може да се добие впечатлението, че маджарското нападение на Киев било част от тяхното нашествие към Карпатския басейн. Според нас този поход в Карпатите може да бъде датиран в 891–892 г., като се свърже с помощта, която маджарите оказали впоследствие на баварския крал Арнулф срещу Великоморавия[61], но не и с окончателното им изселване от Ателкузу след разгрома на техните местоживелища от българите и печенезите през 896 г.[62] Както ще видим и по-нататък, маджарите са извършвали и други отделни грабителски или разузнавателни набези в средноевропейските земи преди 896 г.

---

[58] САХАРОВ, *Дипломацията на древна Русия*, с. 89–90.

[59] Anonimus, § 9, p. 44_{34-44}; p. 45_{1-4}.

[60] Срв. *История СССР*, ч. 1, под. ред. Н. Е. АРТЕМОВА, Москва, 1982, с. 51.

[61] Harimani Angiensis *Chronicon*, p. 410 помества съобщението под 892 г., при което подчертава, че маджарите „наскоро били дошли по тия места от север“. Analista Saxo, p. 567 (= *ЛИБИ*, 3, с. 143) под 890 г. съобщава, че „унгарският народ, изгонен от съседите си печенези, напуснал отечеството си и най-напред търсел прехраната си с лов и скитане из степите на панонците и аварите, после нахлул в земите на каринтийците, марихенците (моравците?) и българите“. За същите събития под 889 г. ни съобщава и Reginos *Chronicon*, p. 599 (= *ЛИБИ*, 2, с. 308).

[62] Особено показателен в това отношение е хронологическият ред в ПВЛ (с. 23), където съобщението за маджарския поход срещу Симеонова България на юг от Дунава (неточно обаче под 906 г.) се помества след въпросното известие за тяхното нападение срещу Киев.

Във връзка с маджарските нашествия в Източна и Централна Европа би трябвало да вземем отношение и към сведението от пространното житие на славянския първоучител Методий, според което „когато угорският крал дойде в дунавските страни, пожела да го [Методий] види. Макар, че някои говореха и мислеха, че няма да се отърве така лесно, Методий отиде при него. И той [угорският крал] го прие с радост, почтено и славно, както подобава на господар..."[63]

Понастоящем в историческата наука съществуват две основни тълкувания на това известие. Първото от тях намира израз в унгарската историография и най-вече в работите на Г. Моравчик, според когото в началото на 80-те години на IX в. маджарите вече се доближили до източните граници на франките, поради което и Методий е могъл да се срещне с техния княз Арпад (?) по време на своето пътуване към Константинопол през 881 г.[64] Това мнение обаче предизвиква сериозните възражения на редица учени, които най-обобщено изразява Ф. Дворник[65]. Като се присъединяваме към тезата на последния, че Методий, заедно с великоморавския княз Светополк, е могъл да се срещне след излизането си от затвора и преди своята кончина – т.е. между 880–885 г. – само с източнофранкския крал Карл III (най-вероятно през август 882 г.)[66], бихме искали да отбележим още няколко неща. Първо, едва ли толкова рано маджарите биха могли да проникнат към Средния Дунав, и то до такава степен, че да вземат отношение спрямо дейността на славянския първоучител във Великоморавия и Панония. Второ, дейността на Методий сред славянското население в Централна Европа по същество влизала в разрез с маджарските интереси по тези места, при което едва

---

[63] Климент Охридски, 3, с. 202, гл. XVI както при Успенския препис, въпросният владетел е титулуван „король оугърски".

[64] Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, p. 46; Berki, *Δύο ἐπεισόδια*, σ. 244–248; Юхас, *Тюрко-българи и маджари*, с. 307–308 с пос. лит.

[65] Dvornik, *Byzantine Missions*, p. 390–391, n. 49.

[66] *Ibidem*, p. 183–185. Дворник допуска възможността към края на IX в. отделни маджарски вождове да са окупирали част от земите по Средния Дунав, които били под българска власт и в близост до великоморавската и източнофранкската територия, непосредствено преди окончателното им изселване в Централна Европа.

ли един езически владетел (крал?) би желал така настойчиво и би посрещнал с такова внимание един християнски мисионер (нека си спомним как се отнесли маджарите към неговия брат Константин-Кирил по време на неговата хазарска мисия). И трето, по това време нито Арпад, нито Кусан, нито който и да било от маджарските вождове не можел да бъде наречен *крал*, най-малкото от византийска гледна точка (пък макар и изразено от Климент Охридски или някои от другите ученици на Кирил и Методий като най-вероятни автори на житието)[67]. Ето защо според нас не е изключено цялото това сведение да е всъщност някаква по-късна интерполация на преписвача[68].

Дотук можем да обобщим следните събития, засягащи отношенията между България и маджарите. След изтласкването на последните в Ателкузу (областта между реките Днепър и Южен Буг) от печенезите през 889 г. бегълците застрашили сериозно българските интереси на североизток. Сблъсъкът между маджарите и България предопределил до голяма степен основните цели на подновения през 890 г. хазаро-маджарски съюз. Вероятно на следващата 891 г. те предприели своя поход към Киев – столицата на древноруската държава, откъдето решили да се насочат, главно с разузнавателна цел, към Карпатския басейн, без обаче да влизат в преки стълкновения с тамошната българска администрация. Узнал за действията им в тези близки до неговите владения области, баварският крал Арнулф повикал техни отряди на помощ срещу великоморавския княз Светополк, чиито територии опустошавали съвместно четири седмици през 892 г.[69] Две години по-късно, през лятото на 894 г., наскоро след смъртта на Светополк, маджарите отново нападнали моравските земи, но този път самостоятелно. Като преминали

---

[67] Виж по този въпрос литературата, посочена от Ив. Дуйчев, А. Кирмагова, А. Паунова, *Кирилометодиевска библиография 1940–1980 г.*, София, 1983, с. 37–42, 186–196.

[68] Особено показателен в това отношение е начинът, по който Константин Багренородни титулува маджарските князе към средата на X в. – т.напр. Леведий и Алмуш са наречени „воеводи" (срв. *DAI*, § 38, p. 170_{12}; p. $172_{34, 43}$), а Арпад – „архонт" (*ibidem*, p. $172_{45, 49, 51, 53, 55}$).

[69] *Annales Fuldenses*, p. 409; Liudprandis Antopodosis, p. 289; Harimani Angiensis *Chronicon*, p. 410 (= *ЛИБИ*, 2, с. 365).

Дунава, „ограбили и разорили Панония"[70] – явно тази нейна част, която била под сюзеренитета на баварския крал (дн. Югозападна Унгария). Тяхното нападение оказало такова голямо въздействие на Запад, че „през есента на същата година бил сключен съюз между баварци и моравци. Анастасий, пратеник на гръцкия император Лъв [VI], дошъл с дарове при краля [Арнулф] в Ратисбона. Кралят го изслушал и го освободил в същия ден."[71]

Всички сведения според нас основателно поставят въпроса за причините на този, явно студен прием, оказан на византийския посланик в баварската столица[72]. В Константинопол определено били заинтересовани отношенията с немците да не се развалят, заради драстичната поява на маджарите в непосредствена и опасна близост до германските владения – плод, както основателно се съмнявали на Запад, на интригите на византийската дипломация. Може би Византия е искала да успокои Арнулф и да осигури поне временния му неутралитет спрямо маджарските орди, които ромеите решили да насочат най-напред към отвъддунавските български земи[73]. Тези действия нямало как да не предизвикат неодобрението на баварския крал, тъй като те биха противоречали на условията на подновения две години преди тези събития българо-немски съюзен договор[74].

Вече се спряхме на онзи исторически момент в отношенията между двата народа, известен в науката като Българо-маджарска война от 894–896 г. Според нас този въоръжен конфликт, който изследователите се стремят да ограничат непременно в земите на юг от Дунава, макар и протекъл през няколко етапа и изразил се в няколко сражения, бил само част, или по-точно началото на продължителна военна кампания между двете страни. Както ще стане ясно

---

[70] Reginos *Chronicon*, p. 601.

[71] *Annales Fuldenses*, p. 410–411 (= *ЛИБИ*, 2, с. 47).

[72] Срв. T. C. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident. Depuis la fondation des états barbares jusqu' aux croisades (407–1096)*, Athènes, 1980, p. 196. Според Лунгис мястото на срещата между Анастасий и крал Арнулф не може да се посочи със сигурност.

[73] Възможно е маджарите да са ги преминали още на път за Панония или на връщане оттам. Последното се поддържа от Златарски, *История*, I, 1, с. 292–293 и бел. 24.

[74] Виж за този договор в *История на България*, 2, с. 237.

по-нататък, тази военна кампания завършила чак в първите години на следващото столетие със завладяването на част от българските отвъддунавски северозападни територии и установяването на нови маджарски местоживелища.

Понастоящем може да се смята, че датирането на въпросните събития, разграничаването на отделните етапи и определянето броя на сраженията между българи и маджари са установени сравнително точно[75]. Същото не може да се каже обаче за обхвата на областите, които са били подложени на маджарските нападения, както и за тяхното място и значение на фона на цялостните българо-маджарски отношения. Всичко това налага един нов преглед на изворовия материал, с оглед на установяването на интересуващите ни проблеми.

След разгрома на византийската армия до Адрианопол през 894 г. от българските войски начело с княз Симеон[76], „опечаленият от унижението" император Лъв VI Философ (886–912) натоварил със специална дипломатическа мисия патриций Никита Склир[77]. Ето какво съобщават за това най-отдалечените по време на описваните събития исторически съчинения – хрониките: „Той [император Лъв VI] изпратил с дромони към реката Дунав (*ἐν τῷ Δανουβίῳ ποταμοῦ*) Никита, наречен Склир, да даде дарове на турките [маджарите], за да почнат война против Симеон. Склир се срещнал с тях и ги убедил да вдигнат оръжие против Симеон, взел от тях заложници и се завърнал при императора"[78]. Почти същото се съобщава и в хрониката на Йоан Скилица – с тази разлика, че Никита Склир бил изпратен с дромони „по Истъра (*διὰ τοῦ Ἴστρου*)"[79].

По-нататък в хрониките се казва: „...турките нахлули и опустошили цялата българска земя. Като научил това, Симеон се обърнал против тях. Те минали по другия бряг на реката, завързали сражение с българите и ги победили напълно, така че Симеон едва се спасил в Дръстър...“[80] Този текст според Ив. Божилов свидетелства за двукратното преминаване на р. Дунав от маджарите и за две последователни техни нападения[81]. В този смисъл според него трябва да се разбира и разказа на Йоан Скилица: „Докато Симеон бил зает с войската на [Никифор] Фока, турките преминали реката и опустошили цяла България. Щом съобщили това на Симеон, той оставил Фока и се отправил срещу турките. А понеже и те самите искали да воюват с българите, преминали Истъра [Дунава], нападнали ги [българите] и напълно ги победили, така че Симеон едва се спасил в Доростол, наречен също и Дриста [Дръстър, дн. Силистра]“[82].

---

[75] Срв. Божилов. Към хронологията, с. 20–33, където литературата е посочена твърде изчерпателно по отделните въпроси.

[76] Виж за това събитие *История на България*, 2, с. 280; Божилов, *Цар Симеон Велики*, с. 89.

[77] За Никита Склир и неговата мисия виж W. Seibt, *Die Skleroi. Eine prosopographische-sigilografische Studie*, Wien, 1976, №6, S. 24–25.

[78] Theoph. Cont., p. 358; L. Gramaticus, p. 267 (= *ГИБИ*, 5, с. 122,158); G. Mon. Cont., p. 773 (= *ГИБИ*, 6, с. 139); Хроника Георгия Амартола, с. 27–28; Симеон Метафраста и Логотета, с. 116–117; *СБЛ*, 3, с. 151–152, 314–315 (добавка към Манасиевата хроника).

[79] I. Skylitzes, p. 176$_{97-98}$.

От съдържанието на така приведените сведения може да се добие впечатлението, че маджарските нападения срещу България са следствие от мисията на Никита Склир, тъй като в структурата на разказа те са поместени след нея. В самия текст за въпросната мисия хронистите съобщават, че Никита Склир бил изпратен с дромони „към реката Дунав“, „в реката Дунав“ или „по Дунава“ – явно не към определена точка на Подунавието, а единствено с цел да установи контакт с маджарите някъде по левия бряг на реката. Ако това действително е било така (а друго изворите не ни предлагат), излиза, че маджарите вече са кръстосвали без затруднения отвъддунавските български земи. От това излиза, че те вече били осъществили първото си нападение срещу България, ограничавайки се със земите на север от Дунав, за което става въпрос по-нататък в хрониките, и едва след това е последвала мисията на Никита Склир. Следователно остава да приемем, че хронистите са нарушили хронологическия ред на събитията, засягащи българо-маджарските отношения. Най-напред е описана мисията на Никита Склир на Дунава, където той се срещнал с маджарите, които достигнали дотам вследствие на своите разбойнически нападения – на отиване или на връщане от своята акция в Панония през 894 г.; по-нататък следва съобщението, че маджарите „нахлули и опустошили цялата българска земя“, като се има предвид вероятно само отвъддунавските български владения, и едва след това се подчертава, че маджарите „минали на другия бряг на реката [Дунав]“ и нападнали централните български области. Показателен в това отношение според нас е разказът на Скилица, който съобщава, че маджарите „преминали реката“ (без да назовава нейното име), която би могла да бъде Южен Буг или Днестър – гранични реки спрямо техните местоживелища в областта Ателкузу.

До известна степен нашите изводи се потвърждават и от сведенията, които дава Константин Багренородни за маджарското нападение срещу България. Според него те извършили само едно нападение на юг от Дунава, след което се завърнали в своята страна[83]. Заслужава внимание и едно друго описание от същия автор, чийто герой е Михаил Варкала – гребец от императорския флот: „И тъй, Симеон, князът на България, като узнал, че флотът е пристигнал при реката, и че ще прекара турките [маджарите] срещу него, направил леси, т.е. въжета – много здрави и устойчиви, за да не могат турките да преминат. Тогава споменатият Михаил Варкала заедно с двама други моряка грабнали щитовете и мечовете си и с мъжествен и силен устрем изскочили от хеландия, прерязали лесите или въжетата и открили достъп на турките“[84]. Този епизод, вмъкнат от Константин Багренородни, за да изясни заслугите, поради които Михаил Варкала е бил назначен за втори гребец в императорския дромон, разкрива незасегнат от другите извори момент от войната на Симеон срещу маджарите и Византия. Ясно е, че тук става въпрос за втория етап от българо-маджарския конфликт, при който империята решила да използва в плановете си срещу България помощта на своята флота, като прехвърлила маджарските отряди към „Вътрешната област“ – самия център на ранносредновековната българска държава.

---

[80] Theoph. Cont., p. 359 (= *ГИБИ*, 5, с. 123); L. Gramaticus, p. 268 (= *ГИБИ*, 5, с. 159); G. Mon. Cont., p. 774 (= *ГИБИ*, 6, с. 139).

[81] Божилов, Към хронологията, с. 25–26.

[82] I. Skylitzes, p. 177_{14-19}.

[83] *DAI*, §40, p. 176_{7-9}. Според Ив. Божилов (Към хронологията, с. 27) неговият разказ, съпоставен с другите извори, не служи като свидетелство, че маджарите извършили само едно нападение с преминаване на Дунава (?).

[84] *DAI*, §51, p. 250–252, 108–122. Този пасаж според Ив. Божилов (Към хронологията, с. 28) също потвърждава неговата теза за двукратно преминаване на маджарите на Дунава, като между двете събития минало известно време, което дало възможност на Симеон да предприеме укрепване по реката.

Според нас текстът е свидетелство и за това, че византийските кораби едва ли са имали за цел само да прехвърлят маджарите от единия на другия бряг на Дунава. Вероятно те са натоварили техните отряди около Дунавската делта – по левия бряг или дори от морското крайбрежие на север от него. След това се отправили срещу течението по Дунава, като тяхната цел била да стоварят своя десант колкото се може пò на юг, застрашавайки по-ефективно основните жизнени центрове на България. Този замисъл обаче бил разгадан от българския владетел, който се опитал да възпрепятства движението по реката с опъване на такива здрави въжета между двата бряга, които биха могли да изпълнят аналогична роля на землените защитни валове в Добруджа[85]. Забележителното в случая е обстоятелството, че византийските кораби с маджарите успели да се промъкнат по Дунава до места, където и двата бряга на реката са били под здрав български контрол – в противен случай, по какъв начин княз Симеон би осигурил опъването на въжета между тях, способни да попречат придвижването им. Въпросните въжета вероятно били опънати преди крепостта, защитаваща Дръстър, на днешния дунавски остров Пъкуюл луй Соаре[86], при някой по-тесен участък от коритото на реката и същевременно успоредно с някои от основните защитни старобългарски валове в Добруджа[87].

Интересни са и сведенията, които ни дават някои старобългарски извори – две от *Чудесата* на поредицата *Сказание за железния кръст*[88]. Ето какво ни съобщава първото от тях, озаглавено *Чудото с кръстта и с българина*: „И опълчи се срещу него [Симеон] угърския народ и поробиха неговите люде, и той се би с тях, и го надвиха. В тази година и аз бях в тази битка... И след това отново ни поведе на

---

[85] Виж за тези валове Рашев, *Старобългарски укрепления*, с. 77–95.

[86] Срв. за тази крепост Димитров, Аулите, с. 62 и бел. 102, където е посочена и останалата литература за нея.

[87] Мястото на Дунава, на което биха могли да бъдат опънати въпросните въжета, се намира може би там, където в десния бряг на реката се опират Големия, Малкия землен вал и Каменния вал в Добруджа – между дн. Кокирлени и Черна вода в Румъния (срв. Рашев, *Старобългарски укрепления*, с. 114–115, табл. 43).

[88] Б. Ст. Ангелов, Сказание за железния кръст, с. 121–155.

война Симеон, като узна, че идат угрите“[89]. Прави впечатление, че в този разказ липсва края на войната – авторът споменава нейното начало, като самостоятелна инициатива на маджарите, първото стълкновение – несполучливо за българите, и началото на втория етап на конфликта, който едва ли е започнал през същата година.

С по-малка историческа стойност са сведенията, които се съдържат във втория разказ *Чудото с Климент, когото св. Георги избави от войната*: „...когато бях с княза в битката с угрите, които ни преодоляха и разгониха, побягнахме... слушах от всички страни тропота на конете, и удари, чупене на кости и викове... Слушай, Клименте, ще преодолее княз Симеон своя враг със силата Христова“[90]. Става ясно, че тук се описва епизод от битка, завършила с поражение за българите, а победата на Симеон над маджарите е представена като пророчество в устата на светеца. Хронологическият ред, според който след поражението следва победа за българите, ни кара да смятаме, че се има предвид преди всичко развитието на втория етап от българо-маджарския конфликт, когато военните действия са се пренесли в земите на юг от Дунава.

Накрая бихме искали да преведем и сведенията от два съвременни на събитията извора – *Тактика* на император Лъв VI Философ и Фулденските анали. Ето какво описва първият: „...когато нашите сили бяха заети срещу сарацините [арабите], божественият промисъл вместо ромеите опълчи срещу българите турките [маджарите], след като въоръжената за зло срещу християните [ромеи] българска войска съвършено победиха в три сражения...“[91] Според нас това известие също очертава два етапа в българо-маджарския конфликт: през първия маджарите се „опълчили“, т.е. нападнали отвъддунавските български владения, но на твърде широк фронт, което създало впечатление за мащабна военна акция; през втория, поради сключения с Византия договор, маджарите преминали по Дунава към вътрешността на средновековната българска държава, застрашавайки самия ѝ център.

---

[89] *Пак там*, с. 141–142: „И въста на нихъ языкь оугорьский, и пленища ему люди, и би ся с нимь и одолеша ему в тъи год. И мне сушю в сечи тои... И потомь пакы поведащу воину князь оуслыша оугры идуща“.

[90] *Пак там*, с. 148,150: „...егде бяхомь в сечи оугорстеи с княземь и яко и ны оудолеша, и разгнаша ны, бежаша... слышах от всехь странь тъпоть коневы, и връзание и стопание члкъ и кричь... Слыши же, Клименте, по семь оуже оудолеет Семионь князь врагом своимь силою Хвою“.

[91] Leonis *Tactica*, XVIII, §42, col. 956 C–D (= *ГИБИ*, 4, с. 167).

Значително по-обстоен е разказът, който ни съобщава за тези събития във Фулденските анали:

„895 г. Аварите [маждарите] нахлули в пределите на българите, но били изпреварени от тях, и голяма част от войската им била избита.

896 г. През същата година гърците сключили мир с аварите, както се наричат унгарците. Съседите на гърците, българите, сметнали това действие за враждебно, вдигнали се на война срещу тях и като ги преследвали, опустошили цялата им земя чак до вратите на Константинопол. За да си отмъстят, гърците, със свойствената им хитрост, изпратили свои кораби на аварите и ги прекарали през Дунава в царството на българите. Прекарани там, те нападнали българското племе със силен отряд и избили твърде голяма част от него. Българите, които тогава се намирали в поход, като узнали това, с най-голяма бързина се върнали назад, за да освободят родината си от връхлетелия ги неприятел, но били победени в завързалото се там сражение. Когато отново се опитали със същия устрем да поправят положението си, те повторно били разбити. Най-сетне нещастниците, като не знаели как биха могли да се окуражат и да си помогнат, прибегнали всички до стария си владетел Михаил, който пръв ги обърнал в истината на християнската вяра, и го помолили да ги посъветва, как да излязат от надвисналата опасност. Той наредил тридневен пост, напомнил им да се покаят заради неправдата, която причинили на християните, и след това да просят помощ от бога. Като било изпълнено всичко това, те завързали жесток бой. И двете страни се сражавали яростно, докато най-сетне, по божия милост, победата, ако и с много кръв, била предоставена на християните. Кой би могъл да изчисли загубите на езичниците авари в тези толкова големи сражения, когато само у българите, на които се паднала победата, били намерени убити 20 хиляди конници. Докато сраженията ставали едно след друго в тези области, кралят [Арнулф] поверил на своя княз Братислав да закриля Панония и град Блатно. А гръцкият император Лъв изпратил един епископ на име Лазар при августейшия господар Арнулф, който го приел любезно в Ратисбона, задържал го няколко дни при себе си и после го изпратил назад, отрупан с почести."[92]

Както става ясно, и тук маджарското нападение срещу България е представено като двукратен акт. Първият път (според хрониста в 895 г. – всъщност през 894 г.), маджарите нахлули явно по собствена инициатива, но били разбити от българите. Това известие по всяка вероятност било повлияно от впечатлението, че маджарското нахлуване имало за цел само част от българските предели – отвъддунавските, при това с временен, разбойнически характер, последвано от бързото им оттегляне в техните „постоянни местоживелища".

Макар че описаният втори етап на войната (в летописа – 896 г., а всъщност през 895 г. като отделен от третия завършващ етап, представен непосредствено след него) се основава на чужда информация и вероятно отразява най-вече византийското гледище за причините и същността на събитията[93], той все пак представя случилото се по-детайлно и по-обстойно. Показателно е обстоятелството, че основната причина за българо-византийския конфликт бил едва ли не сключеният византийско-маджарски договор, а самата маджарска акция срещу българските земи на юг от Дунава едва ли би могла да бъде осъществена без инициативата и помощта на византийската флота. В текста като че ли прозира съчувствие към отчаяната защита на нападнатите в гръб българи и презрение към „гръцката хитрост" и нейните съюзници – езичниците маджари. По-общо е показан третият, завършващ с победа за българите етап, без да е указано как и къде се е състоял той. Особено интересен е краят на разказа във Фулденските анали, който има известно отношение и към положението в съседните на Панония отвъддунавски български земи. Както свидетелства самият текст, военните действия едва ли са подминали и „тези области" – иначе как биха могли да се обяснят осигурителните мерки за защита, които предприели баварският крал и неговият васал – блатненският княз. При това тези мерки, предвид на все още съществуващия българо-немски съюзен договор, едва ли са били насочени срещу българите, а по всяка вероятност са осигурявали известна защита срещу ново маджарско нападение над Панония – в случай, че тяхната военна кампания в българските предели излезе успешна[94]. В същия смисъл може да бъде обяснен и топлият прием, който баварският крал оказал на новия византийски посланик – епископ Лазар. Последният вероятно е осведомил немския двор за развитието на конфликта между България и маджарите, за техния първоначален триумф, отстъплението им и последвалия разгром – събития, описани в една или друга степен от придворния летописец в манастира Фулда. Всичко това нямало как да не предизвика радостта на застрашените от маджарите и същевременно приятелски настроени към българите западни страни, изразено по косвен начин и към императорския посланик.

---

[92] *Annales Fuldenses*, p. 412–413 (= *ЛИБИ*, с. 47–48).

[93] Срв. Г. Цанкова-Петкова, Първата война между България и Византия при цар Симеон и възстановяването на българската търговия Цариград, *ИИИ*, 20, София, 1968, с. 181.

След окончателното оттегляне на маджарските пълчища от централните български предели били набелязани генерални мерки за предотвратяване на опасността от североизток, но не по пътя на евентуалните преговори и сключването на мирен договор, а чрез пряка военна акция срещу техните местоживелища в Ателкузу. Подробности за това намираме в съчинението на Константин Багренородни: „Но тъй като Симеон бил вече в мир с императора на ромеите, той се свързал с печенезите и сключил съглашение с тях да нападнат и разгромят турките [маджарите]. И когато турките били на някаква военна експедиция, печенезите заедно със Симеон нападнали турките, напълно разрушили техните живелища и жестоко се отнесли към тези, които останали да пазят своята страна. Когато турките се върнали и намерили своята страна напълно опустошена и разорена, те се преселили в страната, в която живеят и до днес"[95]. Този текст отразява сравнително ясно съвместната българо-печенежка акция срещу маджарските местоживелища в Ателкузу[96]. Въпреки това обаче възникват някои въпроси, които все още нямат задоволително разрешение. Първият от тях е свързан с отсъствието на боеспособните маджарски сили от Ателкузу, и по-точно с установяването на обекта на тяхната „военна експедиция". Би могло да се предполага, че тя не била отправена нито към България, нито към печенезите, тъй като маджарите едва ли биха оголили своите граници, за да предприемат военни операции срещу противник, който застрашава собствените им владения. По-горе ние датирахме маджарския поход към Киев, макар и твърде условно, през 891 г.[97] Още на времето В. Златарски изказа мнение, че съвместната българо-печенежка акция в Ателкузу през пролетта на 896 г. станала в момент, когато маджарите били заети с някакъв грабителски поход в земите на съседните славяни[98]. Наистина твърде възможно е след неуспешните си походи в България и неохотата да влизат в нови стълкновения с печенези и руси, маджарите да са насочили своите усилия към подчиняване на славянското население, което не било под зависимостта на нито една от гореизброените политически сили. Същевременно с това обаче нямаме достатъчно основание и да смятаме, че те са се откъснали толкова на запад към Великоморавия и Панония от своите „постоянни местоживелища" в Ателкузу. Ето защо според нас най-вероятният обект на тяхната „военна експедиция" по това време било славянското население в Карпатския басейн, и по-точно в областта на неговата най-северна част, където то имало относително голяма самостоятелност по отношение на заобикалящите го държавно-политически формации. Тази територия впоследствие се оказала твърде примамлива със своите икономически, политически и етнически особености за търсещите „нова родина" маджари. На първо място, тя предлагала по-благоприятни условия за отсядане и развитие на земеделието, което било застрашено в степите на запад от Днестър – не само от войнствените печенези, но и от настъпилите неблагоприятни климатични условия, изразяващи се в продължително засушаване[99]. На второ място, тази област представлявала за маджарите политически и стратегически по-подходяща територия за заселване предвид естествената ѝ защитеност от войнствени номади – в случая от преследващите ги печенези. На трето място, тя била сравнително по-рядко заселена, а чуждият политически контрол над нея – по-слабо изразен. Очевидно, най-вече под тюркско влияние, маджарите можели да обосноват своите исторически права над тази територия, като свързали своя произход с потеклото на Атила. Отблъсквани от българите на юг, от печенезите – на изток, от русите – на север, и от немците и моравците – на запад, те започнали да предприемат от началото на 896 г. все по-чести грабителски походи към северните райони на Карпатския басейн[100], което оказало силно влияние върху последвалото им преселение по тези места.

---

[94] Като косвено указание за това, че немци и блатненци се опасявали най-вече от маджарите, а не от българите, според нас може да послужи и обстоятелството за разорителното маджарско нападение в техните земи след набега им срещу Великоморавия (виж тук бел. 69, 70).

[95] *DAI*, §40, p.176$_{13-19}$. Отглас от това събитие намираме и в една от добавките към старобългарския превод на хрониката на Константин Манаси: „...Симеон пак воюва с въгрите [маджарите], оплячкоса земите им, а самите тях разби. И като се върна оттам, пак започна война с гърците и ги победи"(*СБЛ*, 3, с. 314–315).

[96] Срв. Божилов, България и печенезите, с. 38–39 и пос. лит.; същият, *Цар Симеон Велики*, с. 92.

[97] Виж тук бел. 62.

[98] Златарски, *История*, I, 1, с. 311.

Вторият въпрос, който поставя известието на Константин Багренородни за съвместната българо-печенежка акция в Ателкузу, е, защо тя е била предприета предимно срещу маджарските семейства в отсъствието на боеспособното население. Без да упрекваме княз Симеон и печенежките вождове, бихме искали да отбележим, че техните действия не премахнали маджарската опасност, особено за българите. Нещо повече – разгромът на техните местоживелища в степите между Днепър и Южен Буг ускорил изселването им на запад, но по това време те вече не се задоволявали с рядко населените земи на Карпатския басейн, защото тяхната демографска структура била претърпяла сериозни изменения. Ето защо съвсем естествено те насочили своите удари към най-близките български владения между Карпатите, Тиса и Средния Дунав[101], за да търсят и отмъщение. Това не станало, разбира се, веднага след тяхното изселване от Ателкузу през 896 г. Най-напред те трябвало да овладеят плацдарма, за който стана дума по-горе (Северното Предкарпатие), осигуряващ им окончателното завоюване на „новата родина" в Централна Европа.

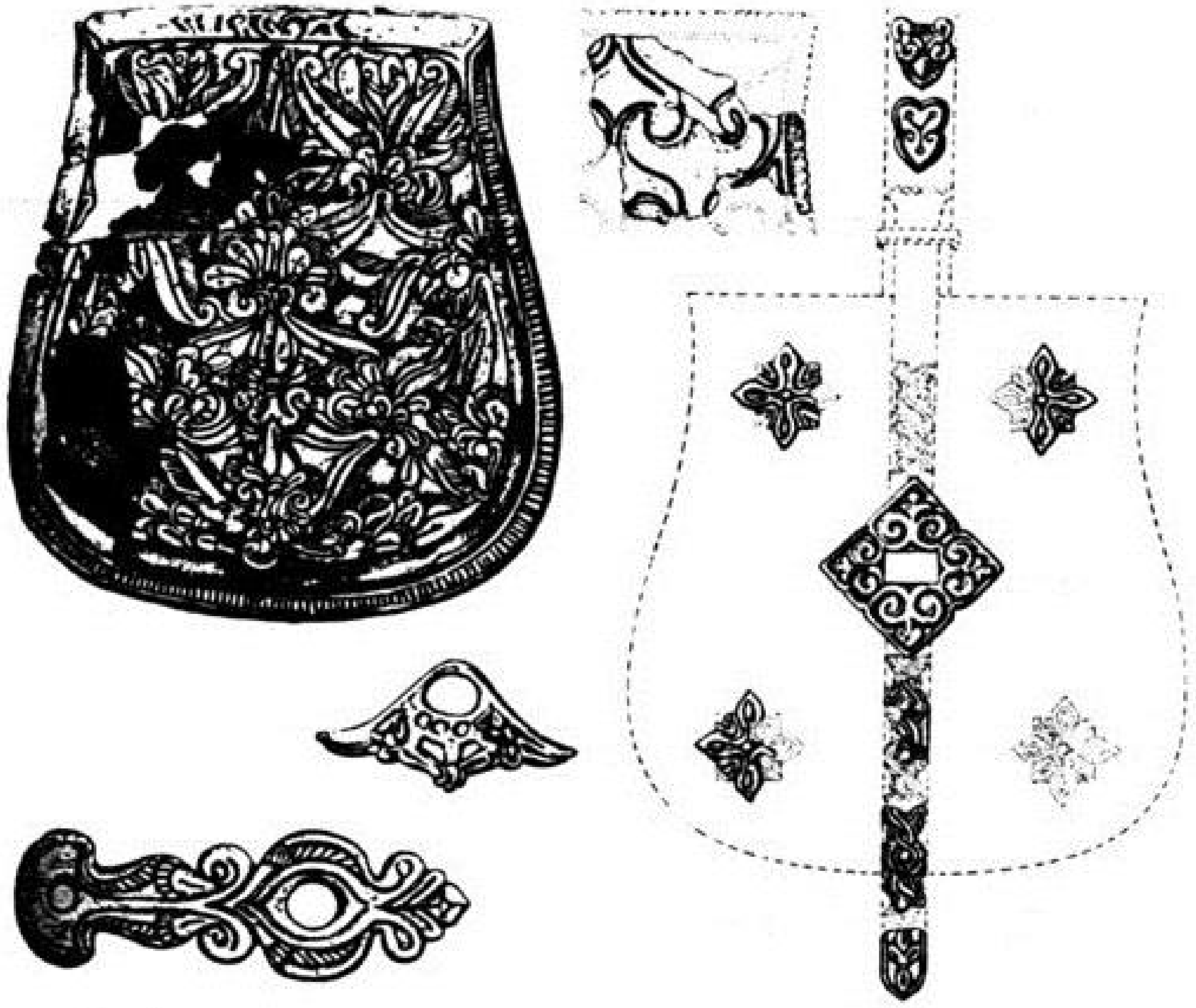

Сребърни и бронзови апликации на маджарска кавалерийска чанта от IX–X в.

От казаното дотук можем да обобщим следното. През 894 г. на път за Моравия и Панония или на връщане оттам, маджарите (преднамерено или не) нападнали и оплячкосали отвъддунавските български земи вероятно на широк фронт от Тиса до Днестър. На следващата 895 г. в резултат на мисията на Никита Склир те били привлечени като византийски съюзници и нападнали с изпратените им от Константинопол кораби по Дунава централните български области. Въпреки първоначалните си успехи обаче били принудени да се оттеглят[102]. Още през пролетта на 896 г. българи и печенези нападнали Ателкузу, което принудило маджарите да се преселят в северните райони на Карпатския басейн. След като се установили по тези места, маджарите отново ангажирали вниманието на западните хронисти, извършвайки опустошителни набези в Карпатите, Долна Панония и Северна Италия. За тяхното осъществяване те трябвало да елиминират на първо място най-близкостоящите обекти по своя път – северозападните отвъддунавски български земи по долините на реките Тиса, Кьорьош, Муреш, Темеш[103]. Следователно българо-маджарският конфликт при цар Симеон едва ли е приключил с драматичните събития в Ателкузу[104], а както ще видим по-нататък, продължил своя развой по северозападните краища на българската държава и през първите години на следващото столетие.

---

[99] Veres, Le rôle des facteurs, p. 222–226.

[100] На това обръщат внимание (в смисъл целия Карпатски басейн?) и някои унгарски изследователи (срв. Юхас, Старите маджарски хроники, с. 111; Györffy, Wirschaft und Gesellschaft der Ungarn, S. 8; Fodor, *Wanderung*, S. 285–291.

[101] Срв. Folz, Guillou, Musset, Sourdel, *De l'Antiquité au Monde médiéval*, p. 411.

[102] Трудно ни е да се съгласим с мнението на А. Барта, че силите, които се сражавали в България начело с Лиунтика (?), не се завърнали в Ателкузу, а се отправили направо за Панония, където се заселили (срв. Bartha, *Hungarian Society*, p. 83).

2. България и маждарите в началото на X в.

Темата за отношенията между България и маджарите през посочения период досега не е била обект на самостоятелно изследване в историческата наука. Едва в последно време ние се опитахме да изясним тези отношения въз основа предимно на латински извори от унгарски и немски произход[105].

Особен интерес предизвикват унгарските извори, които, както би могло да се очаква, отразяват по-подробно интересуващите ни събития, макар че не са съвременни за тях, а черпят сведения от по-стари, недостигнали до нас хроники. Сред тях важно място заема т.нар. Аноним [Магистър П.] за деянията на унгарците (Anonimi [P. Magistri] Gesta Hungarorum), известен още като Анонимния нотарий на крал Бела, или по-просто и по-удачно като Унгарския аноним (по-нататък ще го наричаме за улеснение само Аноним)[106].

---

[103] Данни за българското господство по тези земи в това време намираме и в англо-саксонската *География на Алфред Велики* (срв. Lindarsky, Alfred the Great and Ancient Geography, p. 437; Gjuzelev, Konig Alfred der Grosses, S. 91–104.

[104] Повечето изследователи предполагат, че след поражението им нанесено в Ателкузу, маджарите не посмели да нападнат българските предели, поне докато Симеон бил жив. Срв. *История на България*, 2, с. 282.

[105] Dimitrov, Bulgaria and the Magyars, 61–77.

[106] Засега ще се ограничим само с привличането на данните, засягащи пряко отношенията между България и маджарите през посочения период, като имаме намерение целият извор да бъде преведен и разгледан по-подробно в друго изследване. Преводите на откъсите, привлечени тук, са от *SRH*, I, p. 31–117, дело на моите колеги Кр. Гагова и Ил. Илиев, за което им изказвам благодарността си.

По въпроса за достоверността на този извор, характера на събитията и тяхната датировка, вече съществува много литература, поддържаща различни мнения и хипотези. Тъй като ни е практически невъзможно да отразим абсолютно всички излязло досега за него, бихме могли все пак да се спрем върху няколко основни работи на различни представители от българската, унгарската, руската и румънската исторически науки, които изразяват и основните направления относно възприемането и тълкуването на сведенията от този извор.

Първото, определено отрицателно отношение към Анонима, е изразено от руския учен К. Я. Грот в края на XIX в., според когото той ни представя баснословни разкази и всъщност тенденциозно и фантастично изопачава историята, поради което трябва да бъде изключен от категорията на заслужаващите сериозно внимание извори за древната история на маждарите[107].

Разбира се, не липсва и напълно противоположно мнение за достоверността на сведенията в Анонима, изразено като че ли за първи път по-обстойно от Г. Фехер[108]. Оттогава досега в историографията съществуват тези две ясно изразени направления, към които се присъединяват по различно време изследователи от различни страни.

В българската историческа наука първият учен, взел отношение към Анонима, и то положително, бе П. Ников. Според него маджарските нападения, описани в него, станали по времето на цар Петър, когато българските управители от северозападните краища на държавата станали по-самостоятелни и сами поели защитата на своите области[109]. Скоро след това обаче П. Мутафчиев изказа съмнения в достоверността на сведенията и решително възрази, че известията, в които се говори, как маджарите започнали своите нападения непосредствено след настаняването си в Централна Европа, биха могли да се приемат буквално, като предложи те да се свържат с обстановката в България през 30-те и 40-те години на X в.[110]

---

[107] Грот, *Моравия и мадьяры*, с. 181 и бел. 1 с литературата до него.

[108] Féher, *Bulgarisch-ungarische Beziehungen*, S. 132–140.

[109] П. Ников, Съдбата на северозападните български земи през Средните векове, *БИБ*, III, 1, с. 115–116.

Нов тласък на дискусията по отношение на въпросния извор бе даден след края на Втората световна война. Унгарският учен Е. Молнар направи твърде спорно тълкуване на сведенията. Според него описаните сражения можело да изразяват и паметта за вътрешните (?) войни между вождовете на отделните (?) унгарски племена[111].

В българската историография този извор за първи път беше подробно разгледан в работите на Стр. Лишев[112]. Той прие датировката на П. Ников, че разглежданите събития са станали към средата на X в., като обърна по-голямо внимание на социалното положение и поведение на „тримата български боляри", което твърде много напомняло на „западноевропейската политическа раздробеност през IX–XI в." (?). Въпреки тези, малко пресилени според нас изводи, същият автор за първи път публикува в български превод отделни пасажи от Анонима, като по този начин ги направи широко достояние на българската историческа наука.

В същото време обаче дискусията продължаваше. Унгарският учен Г. Гьорфи отрече историческата достоверност на сведенията в Анонима, обявявайки го, че принадлежи към романтичните *chansons de geste*, които имат повече литературен, отколкото исторически характер. Те били призвани да защитават интересите на аристокрацията, поради което голяма част от описаните в тях събития били всъщност реминисценции на по-малко отдалечени по време събития, нямали почти нищо общо с описваната реална действителност и представлявали исторически анахронизми, като една част от персонажите били измислени и не се подкрепяли от достоверните исторически източници[113]. Тези изводи, макар че се базират в по-голямата си част на логически построения, трудно могат да бъдат възприети. Не можем да се съгласим, че сведенията на Анонима спадат към литературно-фолклорната традиция на *chansons de geste*, понеже не притежават документална стойност. Отдавна е доказано, че те се базират в основата си на по-стара, недостигнала до нас унгарска историческа хроника[114]. Трудно е да повярваме, че сведенията отразявали съвременни или близки до времето на тяхното написване (в края на XII – началото на XIII в.) реминисценции, а също и това, че някои персонажи (включително и българските управители) са измислени.

Ето защо напълно естествено след тази разработка излезе публикация, при това унгарска, която опроверга поне част от неубедителните изводи на Гьорфи и застъпи противоположното мнение. Става дума за специалното изследване на Г. Моравчик посветено на Анонима, в което той признава историческата достоверност на сведенията в него и прави твърде интересни изводи, в основата на които лежи идеята, че непосредствено след първоначалното завземане на част от новата си родина, маджарите, начело с княз Арпад, се сблъскали с българския управител на земите между Дунав и Тиса – вожда Салан, който като роднина на българския цар Симеон поискал помощ от него[115]. Моравчик допуска, че е възможно византийският император Лъв VI Философ наистина да е оказал помощ на Салан и Симеон, но смята, че в сведенията на Анонима е въплътена преди всичко византийската универсална идея за върховната власт на императора на ромеите по тези земи. Тя била вложена и в думите на местните вождове, че те имали законно основание да властват, понеже получили това право от Константинопол[116]. Въпреки че хрумването на унгарския византолог съдържа редица рационални моменти, крайният му извод едва ли отразява истинското състояние на нещата, особено що се касае до „въплъщаването" на византийския икуменизъм в разказа на Анонима[117]. Възможно е наистина за по-голяма тежест българите да са обосновавали своите твърдения с идеологически мотиви, зад които не би било твърде пресилено да търсим и реална ромейска подкрепа. По-скоро обаче всичко това е служело за ефектна демонстрация на сила, която за съжаление не оказала нужното въздействие върху маджарите. По-голямо внимание заслужава обстоятелството, че Моравчик е първият учен, който датира въпросните събития по Симеоново време, между 896 и 912 г. Досега, доколкото ни е известно, единствените изследователи, които възприемат в общи линии тази хронология, са Р. Браунинг[118] и Ив. Венедиков[119].

---

[110] **Мутафчиев**, Маджарите и българо-византийските отношения, с. 445, 450–453; **същият**, *История на българския народ*, 1, с. 325.

[111] **Э. Мольнар**, *Основание венгерского государства* (Studia historica, №3), Budepest, 1951, p. 1.

[112] **Стр. Лишев**, Нови данни за феодалните отношения в България през IX в. *ИИБИ*, VI, 1956, с. 426–430; **същият**, *За генезиса на феодализма в България*, София, 1963, с. 161–162; **същият**, Някои въпроси на класовата борба през X в., *ИИИ*, 14–15, 1964, с. 562; **същият**, *Българският средновековен град*, София, 1970, с. 151–152.

[113] **Gy. Györffy**, Formation d'etat au IXe siècle suivant les "Gesta Hungarorum" du Notaire Anonyme, In: *Nouvelles études historiques publeés a l'occasion du XIIe Congres International des Sciences Historiques*, I, Budapest, 1965, p. 27–53.

[114] **I. Deer**, Quis fuerit fons primigenus Gestorum Chronicorumque Hungaricorum medii aevi ex saeculo XI-o oriundus at post deperditus, *SHR*, I, p. 3–11. Виж също и обясненията на **Юхас**, *Тюрко-българи и маджари*, с. 251–252 (и бел. 4), с. 372–373 (и бел. 5).

[115] **Gy. Moravcsik**, Die ungarische Anonymus uber die Bulgaren und Griechen, *RESEE*, VII, 1969, 1, p. 168–171.

[116] *Ibidem*, p. 172–173.

Отношение към сведенията на Анонима взеха и някои представители на съветската историческа наука. В. П. Шушарин счита, че Анонимът, който безусловно се опирал на народното предание, преправил разказа за мирното заселване (?) на маджарите в история за военно завоевание. Поради тази причина според въпросния автор описанието на бойните подвизи на маджарските вождове всъщност би следвало да се възприема като фалшив панегирик, базиран на литературна измислица[120]. Ако това действително е било така, излиза, че българската власт, българското и славянското население, което маджарите заварили, са отстъпили пред тяхното нашествие доброволно, без бой, като се примирили твърде лесно със значителна териториална и военнополитическа загуба.

Още по-спорни изводи прави съветският изследовател В. Д. Королюк, според когото Анонимът всъщност съобщавал за съществуването на три влахо-славянски (?) княжества в Панония и Трансилвания, макар че имената на техните управители едва ли били автентични и подробностите за техните стълкновения с маджарите – твърде легендарни[121].

За съжаление подобни изводи, лишени от необходимите за това основания, не останаха изолирани, а освен това намериха поддръжка най-вече у някои представители на румънската историография. Така например се приема, че вождът Глад управлявал автохтонно румънско княжество, а неговият наследник Ахтум отстоявал независимостта на местното влашко (?) население срещу маджарската експанзия[122]. На същото мнение са и други румънски историци, според които сведенията на Анонима доказвали, че романизованото население в Трансилвания било много добре организирано и управлявано от три политически формации, начело с трима вождове (Гелу, Менуморут и Глад), като маджарската атака срещу тях била предприета около 934 или 943 г., а не по времето на Симеон и Арпад[123]. Всичко това обаче противоречи на останалите исторически извори, които не установяват наличието на компактно романизирано, влашко население. Споменаването му от Анонима вероятно отразява съвременни на него демографски и етнически изменения, както например в събитията анахронично са засвидетелствани куманите, може би вместо печенезите.

Някои от тези въпроси са засегнати от В. Тъпкова-Заимова, която използва сведенията на „полулегендарната Арпадска хроника" за изясняване на административното устройство на отвъддунавските български земи. Въз основа на тях тя стига до извода, че тяхната икономическа и политическа самостоятелност имала за основа развитието на феодалните отношения и териториалната отдалеченост до времето на Симеон и Петър, а управителите им притежавали извънредно големи права, без да са демонстрирали някакъв стремеж към самостоятелно обособяване[124].

---

[117] За политическата идеология, свързана с възстановяването на Юстиниановия универсализъм и положила началото на византийския *експанзионизъм* или *Реконкиста* виж H. Ahrweiler, *L'ideologie politique de l'empire byzantin*, Paris, 1975, p. 37sq.; Iv. Dujčev, *La crise idelogique de 1203–1204 et ses répercussion sur la civilization Byzantine*, Paris, 1976, p. 6 sq; Божилов, *Цар Симеон Велики*, с. 22–24.

[118] Browning, *Byzantium and Bulgaria*, p. 68.

[119] Ив. Венедиков, Първият брак на Гаврил-Радомир, В: *Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов*, София, 1973, с. 150.

[120] В. П. Шушарин, Размещение венгерских племен в Среднем Подунавье и образование раннефеодального венгерского государства (Конец IX – начало X в.), В: *История Венгрии*, I, Москва, 1971, с. 106–107.

[121] В. Д. Королюк, Славяне, влахи, римляне и римские пастухи венгерского „Анонима", В: *Юго-Восточная Европа в средние века*, Кишинев, 1972, с. 148–149. Същият автор неоснователно смята, че под „римляни" в този извор се е имало предвид остатъците от романизована население в Панония, което оцеляло (?), а „римски пастири" – власи (?), като допуска дори, че названието „българи" може да е липсвало в първоизвора на Анонима (?).

[122] Baco, Relations of the Principaty of Banath, p. 241–243.

[123] Pascu, *Voievodatul*, I, p. 28–31; Rusu, The Autochtononus Population, p. 203; Olteanu, State Formations, p. 252; Brezeanu, „La Bulgarie", p. 124–125, 128.

Накратко се спира на този въпрос и Ив. Божилов, който отбелязва, че данните от хрониката на т.нар. Анонимен нотарий на крал Бела III свидетелстват за българското господство в тези земи (Банат и Трансилвания) до края на X в., и едва след падането на Видин (1003 г.), откъснати от другите български територии, били изложени на маджарски нападения и окупация[125].

Сведенията от Анонима се разглеждат и в историко-географския труд на П. Коледаров, който обаче е склонен да приеме, че завладяването на тези територии е станало по времето на цар Петър, и поточно след поражението на маджарите в Лехското поле от немците в 955 г.[126]

Наскоро след това унгарският учен П. Юхас публикува някои откъси от Анонима, засягащи българо-маджарските стълкновения в Панония, последвали според автора пристигането на маджарите там, вследствие на поражението им в Ателкузу, нанесено от българи и печенези[127]. За съжаление публикуваните откъси не засягат всички сведения, съдържащи се в Анонима, като са изпуснати редица важни моменти, без които картината на интересуващите ни събития би била доста непълна[128].

Съвсем накратко, предимно с информативна цел, данните от Анонима бяха представени и от Г. Цанкова-Петкова[129]. А сравнително неотдавна унгарската историческа наука издаде специален сборник, посветен на българо-маджарските отношения, където във въвеждащата статия Г. Секели се спира на сведения от Анонима, описващи според него начина, по който маджарите завзели българските области между Дунав и Тиса в началото на X в.[130] Същият извор е използван и в една друга разработка от същия сборник, която се занимава с локализацията на владенията на българския управител Глад[131].

Определени данни от Анонима се използват и в работите на американския учен от унгарски произход И. Боба[132] като доказателство на неговата теза за участието на оногурите (угри) и мешчерите (маджарите?) в образуването на средновековната унгарска народност[133].

Доколкото ни е известно, последният български автор, занимаващ се с Анонима, е В. Бешевлиев, който използва някои данни, за да обоснове българското господство през IX в. над днешна Източна Унгария и Трансилвания, по долините на реките Тиса и Дунав и по устието на Сава[134].

Този историографски преглед ни дава възможност да направим следните изводи. Първо, поради несигурността на сведенията липсва задълбочена и убедителна интерпретация на Анонима, с някои изключения, които могат по-скоро да се определят като опити в тази насока. Второ, повечето автори, които приемат данните от Анонима за исторически достоверни, са склонни да ги датират към 30-те и 40-те, дори 50-те години на X в. – по времето на цар Петър, като само отделни учени ги отнасят към времето на цар Симеон от началото на X в. Трето, почти всички изследователи изключват възможността за реалното участие на византийски войски на страната на българите срещу маджарското настъпление в земите на север от

---

[124] Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав*, с. 26–28. Тя прави и основателна критика на изводите на В. Д. Королюк и на румънските историци.

[125] Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 116 и бел. 95, където дава сравнително пълен преглед на историографията, имаща отношение към Анонима.

[126] Коледаров, *Политическа география*, 1, с. 18, 38, 52.

[127] Юхас, Старите маджарски хроники, с. 111–114.

[128] Нищо ново не дава П. Юхас и в последната си книга с изключение на някои по-общи бележки върху Анонима (виж тук бел. 114) и краткия коментар върху личността на Менрот (Менуморут?), чието „многоженство" (?) се свързва с евентуален хазарски или тюрко-български (от средата на тези, които били под хазарска зависимост) произход (срв. Юхас, *Тюрко-българи и маджари*, с. 384).

[129] Г. Цанкова-Петкова, Страници от българо-унгарските отношения през Ранното средновековие, В: *Българо-унгарски културни взаимоотношения*, с. 91–92.

[130] Szekely, La conquete turcobulgare, p. 25.

[131] Halasi-Kun, The Realm of Glad/Gilad, p. 116–117.

[132] Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, p. 93–101; idem, Ethnogenesis of the Hungarians, p. 167–171; idem, The Pannoian Onogurs, p. 73–76.

[133] Критика на тези схващания виж у Golden, *Khazar Studies*, I, p. 72–76.

[134] Бешевлиев, *Първобългари. История*, с. 106–107, 187 и бел. 5.

Дунав и Сава. Всичко това налага необходимостта от преразглеждане на сведенията в Анонима по повод отношенията на нашествениците маджари към българската власт и местното население в начало на десетото столетие.

Преди да пристъпи към конкретното разглеждане на събитията, засягащи пряко тези отношения, анонимният хронист е сметнал за нужно да разкрие политическата обстановка в среднодунавските земи, непосредствено преди идването на маджарите. Той обяснява наличието на българска власт там по следния начин: „Впрочем земята, която лежи между Тиса и Дунав отново завладя за себе си великият кан (Keanus Magnus), вожд на България, дядо на вожда Салан (Salani ducis) чак до границите на рутените [руситe?] и полящите и направи така, че там да живеят славяни и българи. Впрочем земята, която е между Тиса и планината Игфон [Карпатите], която принадлежи към Ердеулу [Трансилвания] от река Морус [Марош]до река Зомус [Самош] отново завладя за себе си вождът Морут, чийто внук бе наречен от унгарците Менуморут, защото имал много приятелки [наложници?]. Тази земя обитавали племена, които се наричали козари [хазари? или може би авари?]. Впрочем земята, която е от реката Морус до Урсиа [Оршова] бе отново завладяна от някои си Глад от Бундин [Видин], влязъл в крепостта с помощта на куманите [печенезите?], прародител на Охтум [Айтъни], който след много дълго време бил убит от Сунад, син на Добука, братовчед на краля св. Стефан в неговата крепост Моризиум [Марошвар], която той заграбил след това заедно с жена му и дъщеря му"[135].

Днес може да се смята за сигурно установено, че в началото на IX в. българската държава поставила под свой контрол описаните земи[136], населявани предимно от аварско, българско и славянско население[137]. Не е ясно все още обаче на какъв етап от своето историческо развитие маджарите се сблъскали с това население и управляващата го българска администрация[138].

---

[135] Anonimus, §11, p. 48$_{10-13}$; p. 49$_{1-7}$; p. 50$_{1-4}$.

[136] Виж тук бел. 15.

[137] Виж тук бел. 13.

[138] Трудно ни е да се съгласим, че маджарите воювали не срещу българите, а найвече срещу Великоморавия, която обхващала и голяма част от земите между Ду-

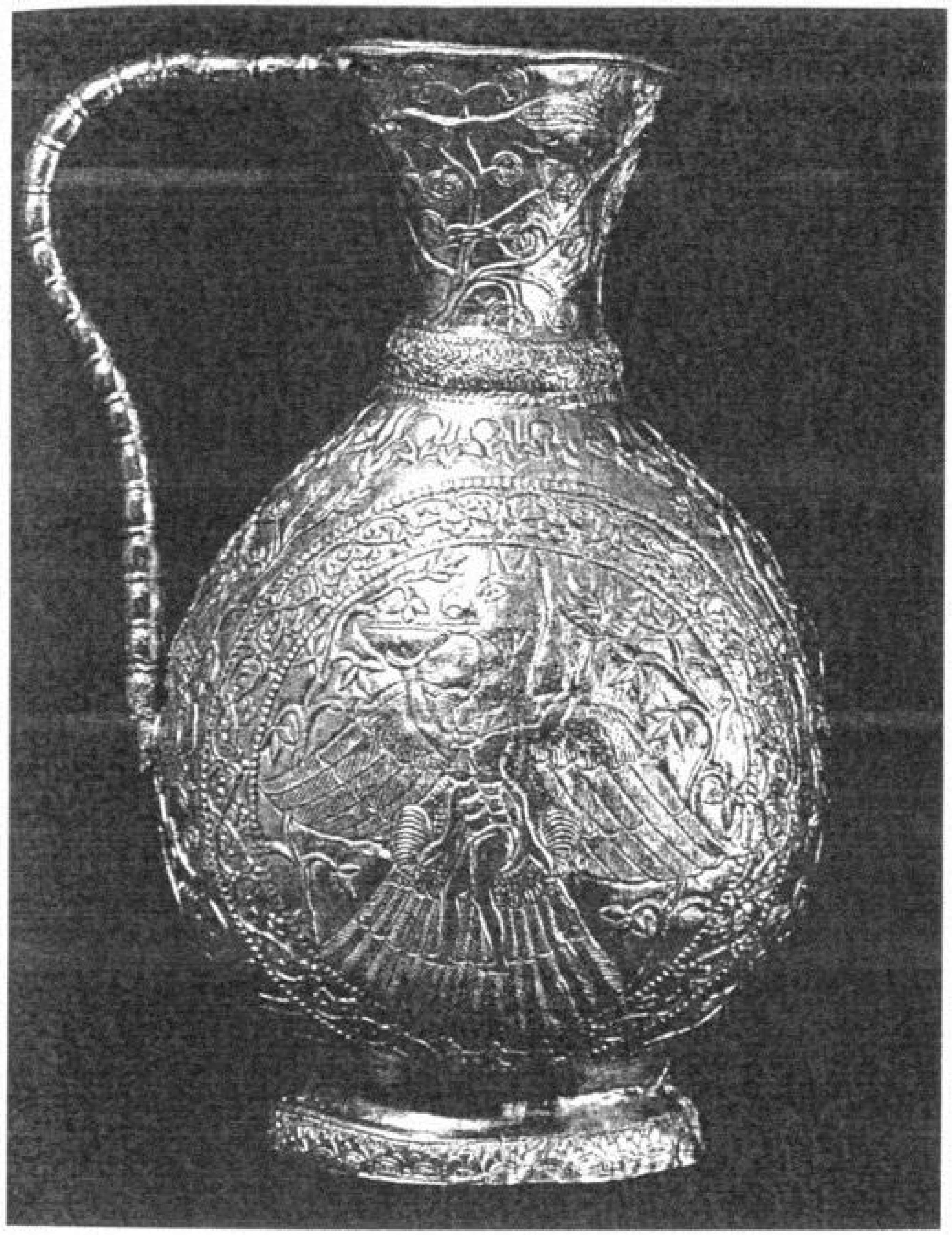

Златна кана от съкровището от Надьсентмиклош, Трансилвания.

По-горе в настоящата глава ние стигнахме до извода, че по всяка вероятност българо-маджарският конфликт при цар Симеон продължил и след 896 г., като само се изместил към северозападните краища на средновековната българска държава. Ето защо ние сме склонни да приемем, че горепривeдените сведения от Анонима отразяват ситуация, при която тези земи в момента на маджарската поява там са били под властта на трима български управители. Първият от тях – Салан[139], произхождал от българската управляваща династия. Той вероятно бил внук или по-скоро правнук на хан Крум, т.е. брат или братовчед на Борис I и чичо (както е наречен по-нататък) на управляващия тогава владетел Симеон. Той владеел областта между Тиса и Средния Дунав с центрове крепостите Олпар (дн. Тисаалпар) или Тетел (в дн. Югославия). Вторият от тях – Менуморут, владеел областта на север от р. Марош, на изток от Тиса и на юг от р. Самош, с център крепостта Бихор (дн. Бихария в Румъния). Третият български управител – Глад, владеел областта южно от него до днешна Оршова, като неговите земи вероятно пострадали по-малко от маджарското нашествие и били окончателно присъединени към унгарската корона при наследника му Охтум в началото на XI в.

За да предотвратят евентуалното обединяване на тримата български комити, маджарите решили да забият своеобразен „клин" между тях, настъпвайки по долината на Тиса, което неминуемо ги изправило пред войските на Салан. Анонимът разказва, че през 903 г. (?) маджарският княз Арпад изпратил своите войски да подчинят най-напред земята между горното течение на Тиса и р. Бодрог, при което била завзета крепостта Борсова, а войниците на Салан били пленени и оковани във вериги[140]. При последвалите преговори пратениците на Салан предали неговото предупреждение към Арпад в крепостта Земплин (в дн. Чехословакия) маждарите да не пресичат р. Бодрог, но вероятно от позициите на по-силния маджарският княз не само че не се съобразил с предупреждението, но и предявил претенции към земите на юг до р. Сую (Шайо)[141]. След размяната на пратеничества и подаръци Салан, който вероятно целял печеленето на време, се съгласил да отстъпи[142], което за съжаление не допринесло с нищо за заздравяването на българските позиции.

Междувременно маджарите насочили своята експанзия и към областта на Менуморут. Анонимът съобщава, че Арпад изпратил пратеници и до него в крепостта Бихор с претенции за територията от р. Самош до земите на Нир[143]. За разлика от Салан обаче, Менуморут категорично отказал да отстъпва каквито и да било територии на маджарите, което скоро предизвикало въоръженото нападение срещу него[144].

Анонимът разказва, че маджарите нападнали Менуморут в момент, когато той подготвял „своите войски", да потеглят срещу Гърция, но когато те поискали да преминат р. Кьорьош, идващите насреща негови войници попречили на тяхното преминаване[145]. В този смисъл българският управител вероятно не успял да изпрати определения военен контингент от неговата област в задължение към централната власт за евентуалните предстоящи военни действия срещу Византия, поради необходимостта от спиране на маджарското настъпление. С течение на времето обаче те успели да сломят неговата съпротива. Според Анонима решителният момент настъпил след като маджарите завзели днешния остров Чепел на Дунава и срещу Менуморут била изпратена голяма войска, в която взели участие и сикули (секлери?)[146]. След 14-дневна, изпълнена с ожесточени битки обсада на крепостта Бихор, маджарите успели да преодолеят защитата, което принудило българският управител да се признае за победен, като помолил Арпад да го признае за негов васал и да при-

---

нав и Тиса (?) – изводи, които се поддържат напоследък от японския медиевист С. Тору, но не намират сериозни потвърждения в изворовия материал (срв. S. Toru, Morávia bukása és a honfoglaló magyarok, Különlenyomat a századok, 1983, evi 2, számábál, Budapest, 1983, p. 307–343).

[139] За тюркския произход на името *Салан*, което по смисъл би могло да отговаря на съвременното *Жилязко* виж Цв. Тафарджийска, Към въпроса за етногенезиса на прабългарите, В: *Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест 70-год. на Ив. Дуйчев*, София, 1980, с. 46.

[140] Anonimus, § 14, p. 53_{1-7}.

[141] *Ibidem*, p. 53_{7-28}; p. 54_{1-20}.

[142] *Ibidem*, §16, p. 56_{20-26}; p. 57_{1-8}.

[143] *Ibidem*, §19, p. 59_{7-12}.

[144] *Ibidem*, §20, p. 60_{5-21}; p. 61_{1-15}; p. 62_{1-19}.

[145] *Ibidem*, §28, p. 70_{1-10}.

[146] *Ibidem*, §50, p. 101_{12-19}; p. 102_{1-5}; p. 103_{1-2}.

еме дъщеря му за съпруга на престолонаследника Жолт – условия, с които маджарите се съгласили[147].

След като съпротивата и на този български управител била сломена, а самият той чрез споразумение успял да запази само номиналната власт над главната си крепост, маждарите отново насочили своите удари към областта, управлявана от Салан. Пратениците на Арпад пристигнали в крепостта Олпар, където му изложили исканията на своя вожд, да им бъдат отстъпени земите на юг от р. Загва – условие, с което Салан се съгласил[148]. Може да се предположи, че в този момент българският управител все още не бил в състояние да противопостави достатъчно сили на маджарския натиск. По-нататък обаче Анонимът съобщава: „Тогава, като се посъветвал със своите, вождът Салан изпратил свои пратеници при императора на гърците и при вожда на българите, за да дадат помощ за бой срещу вожда на унгарците Арпад. Императорът на гърците и вождът на българите изпратили голяма войска на вожда Салан. Когато тя пристигнала при вожда Салан на онова място, което се нарича Тител, настанала голяма радост в събранието на вожда."[149] Почувствал се по-силен, Салан предложил на Арпад да се изтегли от всички отстъпени му досега земи, на което последният не само отказал, но и застанал начело на огромна войска, която се отправила към Олпар[150]. „А пък вождът Салан с помощните войски на гърци и българи потеглил от Тител и, обезумял от подбуждането на своите, препуснал срещу вожда Арпад. И когато и двете войски почти едновременно спрели да нощуват, никой от тях не посмял да спи през цялата нощ, а прекарали времето като държали в ръце оседланите си коне. Когато настъпило утрото, подир зората и двете войски се приготвили за бой"[151].

Тази битка завършила с поражение за българите, в резултат на което Салан бил принуден с оцелелите войски да намери убежище в Белградската крепост[152]. След като подчинили цялата област между Тиса и Дунав, маджарите решили да преминат Дунав при мястото, където р. Сава се влива в нея, и да атакуват самия Белград[153]. Анонимът още съобщава: „Тогава вождът на българите, който бил роднина на вожда Салан, се изпречил на пътя им заедно с гръцка войска, за да може с тази многочислена армия да се пребори с тях. На следващия ден двете противни страни се строили в боен ред на разположеното край Дунав поле"[154].

И тази битка обаче завършила с поражение за българите и участващите на тяхна страна византийски войски. Според извора, след като се оттеглил в Белградската крепост, българският владетел поискал сключването на мир и заявил, че няма да подкрепя своя чичо – вожда Салан[155], отказвайки се от българските претенции върху земите между Дунав и Тиса. „Те [маджарите] от своя страна приели мира, взели в залог сина на вожда, напуснали България с много плячка, но не сторили нищо на вожда. После, продължавайки да вървят, стигнали до Василските порти, след това отново тръгнали на път и покорили земите на Рац [Рашка, Сърбия], пленили вожда и го държали дълго време в окови. По-късно напуснали това място, отишли чак до морето [Адриатическо] и всички народи от тези области се покорили на вожда Арпад по принуда или доброволно. Превзели и града Спалато [Сплит], нещо повече – и цялата хърватска земя, и вземайки със себи си синовете на знатните, те се върнали назад при своя вожд Арпад."[156]

По-нататък Анонимът съобщава, че маджарите решили да подчинят и областите на Глад, като настъпили по долините на реките Бегей и Темеш (на изток от Тител в дн. Югославия)[157]. При преминаването на последната река те нападнали в гръб войската на Глад, в която може би имало и помощни отряди от печенези, и им нанесли поражение, като ги принудили да се оттеглят в крепостта Ковин (в дн. Югославия), която не след дълго също се предала[158].

---

[147] *Ibidem*, §51, p. 103_{17}; p. 104_{1-9}; p. 105_{1-15}.

[148] *Ibidem*, §30, p. 71_{12-23}.

[149] *Ibidem*, §38, p. 80_{13-20}.

[150] *Ibidem*, p. 80_{21}; p. 81_{1-19}.

[151] *Ibidem*, §39, p. 81_{21-27}.

[152] *Ibidem*, p. 81_{27-29}; p. 82_{1-12};p. 83_{1-9}.

[153] *Ibidem*, §41, p. 84_{8-10}; p. 85_{1-5}; p. 86_{1-8}.

[154] *Ibidem*, §41, p. 86_{8-11}.

[155] *Ibidem*, §41, p. 86_{11-20}; §42, p. 86_{22-26}.

[156] *Ibidem*, §42, p. 86_{26-29}; p. 87_{1-7}.

[157] *Ibidem*, §44, p. 89_{6-17}; p. 90_{1-11}.

Анонимът описва и другите „подвизи" на маджарите, последвали битката при Белград[159], което ни дава основание да предположим, че маджарската офанзива срещу областите на Глад била по същото време и съставлявала част от цялата настъпателна кампания срещу България. Тя се ограничила обаче на юг само до Белград, а на изток и югоизток – до подножието на Карпатите (в най-лошия случай до Оршова). В резултат на това маджарите завзели българските области, управлявани от Салан, Менуморут и Глад, при което е възможно последните двама да са запазили поне част от привилегиите си като маджарски васали, докато областта на Салан била напълно присъединена към новообразувалата се маджарска държава. След победата си при Белград и последвалото примирие маджарите се отказали да нападат повече българските земи (подчертано изрично от Анонима), като насочили своите удари срещу сърби, хървати и градовете по Адриатическото крайбрежие. Ето защо известието за „Василските порти" би могло да не се тълкува в смисъл, че веднага след Белград маджарите предприели рейд на югоизток по диагоналния път през София и прохода Траянови врата към Пловдив, както са склонни да приемат някои автори[160]. В този случай Анонимът допуска или някакво хронологическо объркване, или въпросното известие трябва да се свърже с някои от проходите на Динарските планини. Последното е по-вероятно, като се има предвид посоката на маджарския удар и липсата на упоменавания на други важни обекти по диагоналния път, като например София.

Маджарската офанзива срещу българските владения на северозапад в началото на X в. намерила отглас и по страниците на други хроники. Ето какво ни съобщава за времето около 901 г. Симон де Кеза (Шимон Кезаи)[161]: „Като чул за разнебитването на своя народ, император Конрад [?] напуснал Италия и влязъл в швабския град

---

[158] *Ibidem*, p. 90_{12-22}; p. 91_{1-13}.

[159] *Ibidem*, p. 91_{13-26}; p. 92_{1-3}; §45, p. 92_{5-17}; p. 93_{1-4}.

[160] П. Мутафчиев, Старият друм през „Траянови врата", В: Мутафчиев, *Избр. произв.*, 2, с. 499–500, Коледаров, *Политическа география*, 1 с. 51–52.

[161] Виж за този автор и неговото историческо наследство – Юхас, *Тюрко-българи и маджари*, с. 151 и сл.

Аугуста с намерение оттук да навлезе в Унгария и да нападне унгарците. Но в това време в Рим избухнала междуособна война и императорът се завърнал в Рим. Тогава унгарците излезли на поход и нахлули в България, откъдето откарали безбройно множество стада и пленници. Най-сетне те се завърнали победоносно в Панония."[162]

Подобна информация с почти същата хронология се съдържа и в една маджарска хроника от XIV в.: „А на четвъртата година [900/901 г.] унгарците нападнали България и откарали от нея съкровища, оръжия и оръдия безброй, а техните крепости завзели и техните селища разорили, които по божията милост и сега имат и владеят."[163] Разбира се, най-подробно тези събития са описани от разгледания вече Аноним, чиито сведения, при наличието на други потвърждаващи ги в една или друга степен известия, могат да се считат за сравнително достоверни.

И все пак има някои моменти от Анонима, които на пръв поглед предизвикват известно недоумение. В по-малка степен това се отнася за възможното печенежко участие на страната на българите във войската на Глад – факт, който би могъл да бъде обяснен с добрите съюзни отношения между България и печенезите по това време[164]. По-големи възражения биха могли да предизвикат сведенията на Анонима за участието на византийски отряди във войската на Салан и в битката при Белград съвместно с българите срещу маджарите. Като евентуален отглас на такова събитие би могло да послужи сведението, което ни дава Лиудпранд: „И тъй, след няколко години, когато на изток и на юг никой не бил в състояние да се противопостави на унгарците, заставени били да им плащат данък дори българите и гърците, те пожелали да видят какви народи живеят на юг и на запад, та да не остане нищо непознато за тях. И тъй, като събрали огромна и безбройна войска, нападнали нещастната Италия"[165]. Това съобщение се повтаря буквално под 907 г. и от други, по-късни западни хронисти[166], макар че в повечето случаи тази датировка се подлага от изследователите на корекции[167]. Според нас обаче основания за такива няма – особено, ако тези сведения визират конфликта от 894–896 г., когато маджарите успели да заставят българите (пък и ромеите, с които били съюзници) да им плащат данък след претърпяното разгромяващо поражение в Ателкузу. От друга страна, трудно можем да се съгласим, че сведението на Лиудпранд било датирано от останалите хронисти произволно, като при това те едва ли са ползвали само неговото съчинение за свой основен първоизвор. Тяхната датировка вероятно не отразява точната година, която обаче едва ли трябва да се търси след посоченото време – понеже хронистите обикновено допускат подобни грешки, но най-често помествайки дадено събитие по-късно от времето, когато то реално се е случило. В този смисъл сведенията на Лиудпранд и другите хронисти не биха могли да отразят обстановка, случила се тридесетина години по-рано, а съвсем основателно могат да се отнесат към началото на X в. – така, както ги датират самите им автори.

---

[162] Simones de Keza, p. 167_{22}–168_{8} (= *ЛИБИ*, 4, с. 271–272).

[163] Chronica Hungarica, p. 305_{12-19}; Cronicon Dubnicence, § 56, p. 38.

[164] Срв. Божилов, България и печенезите, с. 41–45; Виж също и тук гл. IV, §1.

[165] Liudprandis, p. 290 (= *ЛИБИ*, 2 с. 319).

[166] Sigebertus, p. 345_{44} (= *ЛИБИ*, 3 с. 145); Chronica Alberici, p. 753_{46-49} (= *ЛИБИ*,

Преки сведения за военни стълкновения между маджарите и Византия липсват в гръцките извори. При все това враждебните отношения между двете страни са засвидетелствани в един съвременен на интересуващите ни събития източник – *Тактика* на византийския император Лъв VI Философ[168], за която се знае със сигурност, че е писана след 904 г.[169] Тя е ценен извор за конфликта между българи и маджари, когато ромеите „имали за съюзници" последните

4, с. 181).

[167] В коментара си към българския превод в *ЛИБИ*, 2, с. 319, бел. 5, 11, 17 Стр. Лишев и М. Войнов смятат, че те отразявали събитията от 894–896 г. П. Мутафчиев (Маджарите и българо-византийските отношения, с. 455, бел. 31), от друга страна, счита, че Лиудпранд допуснал хронологическа грешка, като свързал събитието с маджарския поход към Италия през 898 г., понеже неправилно сметнал, че Византия и България плащали данък на маджарите преди това. Според същия тези сведения той бил могъл да е получил едва (?) при първото си пребиваване в Константинопол (949–950 г.), десетина години след което написал и своята книга. Ето защо П. Мутафчиев смята, че въпросното известие може да отразява само събития от 30-те или 40-те години на X в.

[168] Общо за *Тактиката* виж работа на В. В. Кучма, „Тактика Льва" как исторический источник, *ВВ*, т. 33.

[169] *Пак там*, с. бел. Виж също Г. Цанкова-Петкова, Предговор към българския превод на „Тактиката" в *ГИБИ*, 4, с. 166.

през 894–896 г.[170] Пишейки *Тактика*, авторът обаче заявява: „ние [ромеите] вече не мислим да се въоръжаваме срещу тях [българите], тъй като против бога бихме предприели вече военни действия срещу тях. Затова сега не желаем да описваме нито техния строй срещу нас, нито нашия срещу тях, понеже те са наши братя поради еднаквата вяра, и обещават да слушат нашите съвети"[171]. Веднага след това летописецът пояснява: „Сега ще говорим за уредбата и строя на турките [маджарите], които малко или никак не се различава от [този на] българите"[172]. Тези пасажи от Лъв VI ни навеждат на мисълта, че щом излага пред своите военачалници начините на воденето на война, вероятно са предстоели евентуални военни сблъсъци между маджарите и ромеите, за разлика от „мирните" българо-византийски отношения. По-нататък той пак споменава за „враждебните нам турки"[173], за това, че „голяма вреда им се причинява, когато някои от тях прибягнат при ромеите" и „понякога малцина от тях започнат да преминават на наше страна, а след като бъдат облагодетелствани от нас, мнозина ги последват и затова са много недоволни, когато някои се отделят от тях."[174]

Приведените места от текста на *Тактиката* свидетелстват за настъпилия обрат в отношенията между маджарите и Византия след събитията през 894–896 г.[175], който бил свързан с обтегнатост, недоброжелателност и враждебност, породени от възможните военни сблъсъци между двете страни. Затова твърде неискрено звучи оправданието на автора, че поводът за написаното не е евентуална война с маджарите – това било недопустимо, защото те не заемали съседни на Византия територии и не били врагове, а по-скоро поданици на империята[176]. Още Г. Моравчик обърна внимание, че зад тези по дипломатически хитри думи се криели най-малкото тайни планове и намерения. Ако маджарите били толкова безопасни за Византия, защо императорът не поднесъл своя авторски текст за тях като съвет с общ характер, както например направил това за персите?[177] Ако все пак между ромеи и маджари е имало някакви военни стълкновения между 896–904 г., породили необходимостта от написването на този специален раздел, то остава неясно, къде и при какви обстоятелства са се случили, тъй като и самият автор признава, че ромеи и маджари не са съседи, а между тях се намирали значителни български владения, както и земите на сърби и хървати.

---

[170] Leonis Tactica, XVIII, §42, col. 956 (= *ГИБИ*, 4, с. 167).

[171] *Ibidem*, §44, col. 957 A–B (= *ГИБИ*, 4, с. 168).

[172] *Ibidem*, §45, col. 957 C (= *ГИБИ*, 4, с. 168).

[173] *Ibidem*, §62, col. 962 A (= ГИБИ, 4, с. 170).

[174] *Ibidem*, §66–67, col. 962 B–C (= *ГИБИ*, 4, с. 171).

[175] Твърде е възможно инициативата за този обрат да е произлязла от самите маджари още в 896 г., вследствие на пасивната византийска позиция спрямо българо-печенежката акция срещу техните местоживелища в Ателкузу. Особено показателни в това отношение са думите на Георги Амартол, които според старобългарски превод на неговата хроника гласят следното: „Той [Симеон] води боеве срещу угрите и изпосече всички, тъй като не можаха да получат помощ от гърците" (срв. *СБЛ*, 3, с. 152). Виж в този смисъл и интересните разсъждения на Л. Мюсе (Musset, *Les invasions*, II, p. 61).

Единствените възможни места, откъдето ромеите биха могли да организират някакви военни експедиции срещу маджарите в началото на X в., могат да се свържат с градовете по Далматинското крайбрежие. Указания за подобна хипотеза намираме в описанието, което Константин Багренородни прави в своето съчинение *За управлението на империята* и по-точно в главата *За Далмация и племената, живеещи в нея*: „Император Диоклетиан много обичал Далмация, затова извел от Рим хора със семействата им и ги настанил в същата тази Далмация. Понеже се изселили от Рим, те се нарекли ромеи (Ῥομᾶνοι) и до ден днешен това название... Когато ромейската държава насмалко щяла съвсем да издъхне поради леностга и нехайството на тогавашните владетели и най-вече на Михаил Травъл от Амория [т.е. император Михаил II, царувал между 820–829 г.], ония, които населявали градовете на Далмация, станали независими и не се подчинявали нито на ромейския император, нито на някой друг."[178] По-нататък обаче авторът съобщава, че по времето на император Василий I Македонец (867–886), когато арабите нападнали далматинските градове и обсадили Рагуза (дн. Дубровник)[179],

---

[176] Leonis Tactica, XVIII, § 76–77, col. 964 C.

[177] Срв. GY. MORAVCSIK, La Tactique de Leon le Sage comme hource historique hongrois, In: MORAVCSIK, *Studia byzantina*, p. 232.

[178] *DAI*, §29, p. 122_{3-7}; p. 124_{58-63}.

[179] Виж за тези събития A. A. VASILIEV, *Byzance et les Arabs*, t. II, Ier partie. La dynastie macedonienne (867–959). Edition francaise preparee par M. CANARD, Bruxelles, 1968, p. 10–21.

неговите жители „направиха декларация към Василий, незабравимия император на ромеите, като му казаха: „Имай милост към нас и не ни изоставяй да бъдем унищожени от тези, които се отрекоха от Христос!" (става дума за ромеите ренегати, които предвождали арабските отряди)[180]. Това означавало, че далматинците признавали зависимостта си от Константинопол, а императорът побързал да им изпрати на помощ своята бойна флота, която принудила арабите да се прехвърлят в Ломбардия, където обсадили града Бари и го превзели[181]. Впоследствие, в организираната от византийците кампания за неговото освобождаване, участвали „Всички мъже на Рагуза и на всичките градове на Далмация (като за всичко това те получили императорско разрешение)"[182]. Положението, при което за участие в подобни операции се изисквало съгласието на Константинопол, се запазило вероятно и при наследника на Василий – император Лъв VI. Почувствали се застрашени от засилващата се маджарска експанзия, и то на юг, към земи, които не били толкова далеч от техните области, жителите на Далматинските градове[183] биха могли да се съгласят да помогнат на българския управител Салан срещу маджарите, а по-късно и на самия български владетел в битката при Белград. За това, както показват приведените сведения, вероятно е било нужно разрешението на византийския император, което би могло да се получи предвид отношенията между България и Византия в този момент, и не на последно място, и с цената на някаква българска отстъпка[184]. Тъй като далматинците се водели поне формално поданици на империята, маджарите – без да се замислят над истинската им етническа същност – са могли по-лесно да ги определят като „гърци" (особеност, която съществува и при други подобни случаи, и в други, предимно западни хроники).

---

[180] *DAI*, §29, p. 126_{88-98}.

[181] *Ibidem*, p. $126_{98-128, 102}$.

[182] *Ibidem*, p. $128_{110-111}$.

[183] Повече подробности за историята и състоянието на тези градове по това време виж TOYNBEE, *Constantine Porphyrogenitus*, p. 275–276. За същността и ролята на византийската тема Далмация в края на IX и началото на X в. виж също J. FERLUGA, *L'amministrazione byzantine in Dalmatia* (= Deputazione di storia patria per le Venezie, Miscelania di studi e memorie, vol. XVII), Venezia, 1978, p. 165–189; OIKONOMIDES, Les listes de préséance, p. 353.

[184] Тук бихме могли да поставим основателно въпроса, дали думите на византийския дипломат Лъв Хиросфакт по повод успеха на втората му мисия в България не намират по-задоволително обяснение в обстоятелството, че през 901–902 г. той успял да върне на империята около 30 крепости в Драчката област. При сключването на това ново споразумение с Византия Симеон едва ли би сто-

Не може да не направи впечатление обстоятелството, че след победата си при Белград маджарите се отправили през земите на сърби и хървати към градовете на Адриатическото крайбрежие, между които в Анонима изрично е отбелязано превземането на Сплит. На други места, където отново става дума за тези събития, анонимният автор отбелязва накратко, че маджарите нападнали и опустошили „Гръцка земя". Всичко това намерило отглас, макар и недостатъчно ясен, в *Тактиката* на император Лъв VI. Може да се предположи, че точно този момент отбелязал началото на все по-задълбочаващото се влошаване на отношенията между Византия и маджарите[185].

Съгласно сведенията на Анонима и на другите извори би могло да се приеме, че след поражението при Белград българският цар Симеон предпочел да прекрати военните действия с маджарите и да сключи с тях мирен договор. Българите би трябвало да отстъпят земите между Дунав, Тиса и Карпатите и вероятно да плащат някакъв символичен военен трибут на княз Арпад. В замяна на това маджарите се отказвали от по-нататъшни военни действия срещу България, а може би и със задължението да окажат военна помощ на българите, ако това се наложело. Така в началото на Х в. бил установен българо-маджарски мир с цената на едно значително коригиране на границата между двете страни, както я описал Константин Багренородни към средата на същото столетие[186]. Според него границата е минавала по Дунава, от моста на император Траян (при дн. Дробета-Турну-Северин в Румъния) през Белград и по долното течение на р. Сава до Сирмиум (дн. Сремска Митровица в Югославия), като в маджарските предели оставали областите, пресичани от реките Темеш, Бегей, Марош, Кьорьош и Тиса[187]. Това сведение отразява в резултативна форма загубата на част от отвъддунавските северозападни български земи в началото на Х в.[188]

Би могло да се приеме, че от този момент нататък, поне до смъртта на цар Симеон в 927 г., мирните отношения между българи и маджари не били нарушавани, нещо повече – има основания да се смята, че последните участвали на българска страна в разгорелия се отново след 913 г. конфликт с империята.

Византийските хронисти съобщават, че императрица Зоя, майката на малолетния Константин VII Багренородни, разтревожена от „дързостта" на цар Симеон, потърсила начин да възпре нахлуванията на българите[189]. На императорския съвет през пролетта на 917 г. в Константинопол било решено, след като бъде сключен мир с арабите и византийските войски бъдат прехвърлени на Балканския полуостров, срещу България да бъде организирана коалиция, в която най-напред да бъдат привлечени печенезите[190]. Византийската дипломация обаче предприела същите мерки и на северозапад спрямо сърби и маджари. Ето какво ни съобщава Константин Багренородни: „След царуването на този господар Лъв [VI] тогавашният стратег на Дирахий [Драч, дн. Дуръси в Албания] протоспатарий Лъв Равдух, който след това бил почетен с титлата магистър и логотет на

рил жеста да й върне завоюваните от него земи, без да получи за това някаква компенсация. За мисията на Лъв Хиросфакт и събитията свързани с нея виж по-подробно Божилов, *Цар Симеон Велики*, с. 94–95 и пос. лит.

[185] В тази връзка особено показателно е обстоятелството, че със своите походи към Далмация и Италия в началото на Х в. маджарите застрашили до голяма степен и византийските интереси на Апенинския полуостров (срв. M. Arbagi, Byzantium, Germany, the Regnum Italicum and the Magyars in the Tenth Century, *BS*, 6, 1979, p. 37–38).

[186] За времето, когато този автор е писал своето съчинение виж Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, p. 277 et n. 36.

[187] *DAI*, §40, p. 176_{25}–178_{44}, като изрично се подчертава, че маджари и българи „ги отделя Истъра, наречен още Дунав".

[188] Разглежданите от нас събития не довели до пълната загуба на всички отвъддунавски български земи в северозападно направление, както се опитват да твърдят напоследък някои румънски историци (срв. напр. Brezeanu, „La Bulgarie", p. 130–135). Това станало едва след около 100 г., в самото начало на XI в., когато византийци и маджари завзели съвместно земите на Глад, обхващащи областите на Банат и Югозападна Трансилвания, и управлявани тогава от неговия потомък Охтум (Ахтум или Айтъни) – срв. *История на България*, 2, с. 412–413.

[189] Theoph. Cont., p. 386_{23}–387_{7} (= *ГИБИ*, 5, с. 127), L. Gramaticus, p. 293_{5-13}; p. 294_{10-15} (= *ГИБИ*, 5, с. 160–161); G. Mon. Cont., p. 804_{20}; p. 806_{8} (= *ГИБИ*, 6, с. 142).

[190] Срв. Божилов, България и печенезите, с. 41–45; същият, *Цар Симеон Велики*, с. 122.

дрома, отишъл в Пагания, която тогава се намирала под властта на сръбския княз, за да се срещне и посъветва с този княз Петър за някаква работа и предложение. Захълмският княз Михаил, завиждайки за това, съобщил на българския владетел Симеон, че ромейският василевс обсипва в подаръци княз Петър, за да повдигне турките [маджарите] и да нахлуят в България."[191] Същият автор пояснява, че тези събития станали по време, предхождащо битката при Ахелой между българи и ромеи. Следователно привличането на маджарите може да се смята като част от мерките, които Византия предприела, за да разгроми българската държава[192]. В подкрепа на този извод е и едно сведение, което се съдържа в писмата на патриарх Николай Мистик до паракимомена Константин, датирано 915/916 г.: „ние [ромеите] често надаряваме печенези, турки [маджари] и други, защото се нуждаем от техния съюз"[193]. При това, както изглежда, мисията на Лъв Равдух едва ли е била единственото усилие в тази насока.

Интригите на византийската дипломация обаче не успели – маджарите или държали на своите мирни и съюзни отношения с България, или след предупреждението на захълмския княз били отново привлечени от цар Симеон, и дори се намесили на негова страна в българо-византийското стълкновение през 917 г. Този факт е намерил отражение в няколко книжовни паметника от западен и източен произход.

Първият от тези извори е т.нар. *Разказ за необикновеното чудо на светия и всеславен великомъченик Георги с плененото и неочаквано спасено момче*[194]. В центъра на събитията, описвани от него, стои младежът Георги, син на стратиота Лъв Пафлагонски, който попаднал в плен у българите след едно злополучно за византийците сражение, съвсем основателно идентифицирано с битката при Ахелой (20 август 917 г.)[195]. Особен интерес предизвиква един пасаж от разказа, в който са изброени участниците на противниковата страна: „българи, угри, скити, миди и турки"[196]. Въз основа на това известие някои български учени напълно основателно приемат, че в битката при Ахелой на страната на българите са участвали и маджарите[197].

За обосноваването на подобно твърдение могат да се използват и данните от съчиненията на арабския историк, географ и пътешественик ал-Масуди – *Мурадж аз-Захаб* и *Китаб-ат Танбих*, които напълно основателно се свързват с военните действия между България и Византия през 917 г.[198] И тук, подобно на *Чудото*, се изброява почти същия състав на коалицията, която воювала срещу империята. И двамата автори сочат маджарите (Bağjard, Nūkarda – Οὔγγροι, Τοῦρκοι) като участници в нея, наред с българи и печенези[199]. Както византийските хронисти[200] и житиеписецът[201], така и Масуди говорят за настъпление на коалицията срещу Константинопол, под чиито стени според арабския историк те прекарали 40 дни[202], което ознаменувало края на кампанията след описаната битка (според византийските хронисти – при Ахелой, според Масуди – при Валандар)[203].

---

[191] *DAI*, §32, p. 156$_{81-91}$.

[192] Повече подробности за това виж у Божилов, България и печенезите, с. 44 бел. 38, където се прави критичен преглед на мненията предлагащи друга, неприемлива датировка.

[193] Nicolas, Letters, №183, p. 514$_{22-23}$.

[194] Повече подробности за този извор виж у Божилов, България и печенезите, с. 46, и бел. 46, 47, 48.

[195] Дуйчев, Разказ за „чудото", с. 514. Същото се приема и от Божилов, България и печенезите, с. 47.

[196] Miracula S. Georgii, p. 20$_{20-21}$.

[197] Докато Ив. Дуйчев, (Разказ за „чудото", с. 515) счита, че маджарите са представени под етнонимите *угри*, *турки* и *скити*, то Ив. Божилов допуска, че под името „скити" (а може би и „миди") житиеписецът е имал предвид печенезите (срв. Божилов, България и печенезите, с. 48, бел. 54).

[198] Срв. Божилов, България и печенезите, с. 48–51. За ал-Масуди и неговите произведения виж пак там, бел. 55 и 56.

[199] Bagjard, Nukarda – маджари и Bagna, Bagnak – печенези виж Macartney, The Attack on Valandar, p. 159–170; В. М. Бейлис, Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххаря Ал-Макдиси (Хв.), В: *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*, II, Москва, 1969, с. 307, бел. 23.

[200] Theoph. Cont., p. 390 (= *ГИБИ*, 5, с. 128–129); L. Gramaticus, p. 296 (= *ГИБИ*, 5, с. 161–162); G. Mon. Cont., p. 808–809 (= *ГИБИ*, 6, с. 142); I. Skylitzes, p. 203$_{49-57}$.

[201] Виж за това обясненията на Ив. Дуйчев (Разказ за „чудото", с. 516–517) и на Ив. Божилов (България и печенезите, с. 50).

[202] Marquart, *Streifzüge*, S. 62.

[203] Повече подробности за интерпретацията на името *Валандар*, както и за поточната локализация на описаните от Масуди подробности за битката на това

трябвало да завърши в областите на север от Дунав и Сава, от които българската държава била принудена да се лиши. Проявявайки забележителна политическа далновидност, българският цар Симеон Велики преодолял противоречията с княз Арпад, след което между двата народа били установени мирни и съюзни отношения. Това било една правилна стъпка, която съдействала не само за нормалното съжителство между българи и маджари, но и оказала своето положително въздействие върху борбата на България срещу Византия за военно-политическо надмощие на Балканския полуостров.

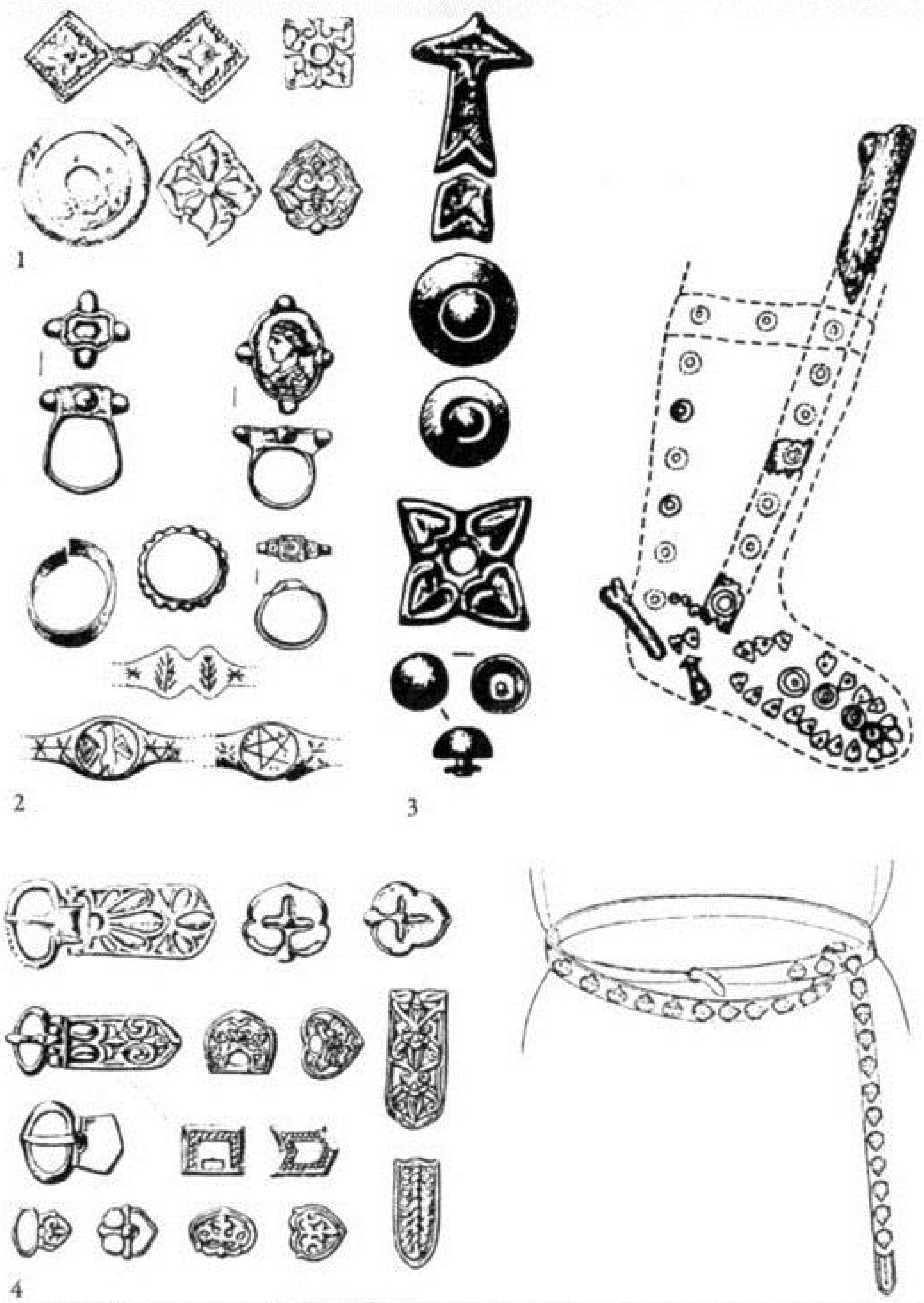

1. Маджарски сребърни и бронзови закопчалки, токи и украшения на връхни дрехи от IX–X в.; 2. Сребърни и златни пръстени от IX–X в.; 3. Сребърни, частично позлатени, ботушни апликации и шпори от IX–X в. 4. Коланни закопчалки и апликации от IX–X в. с реконструкция.

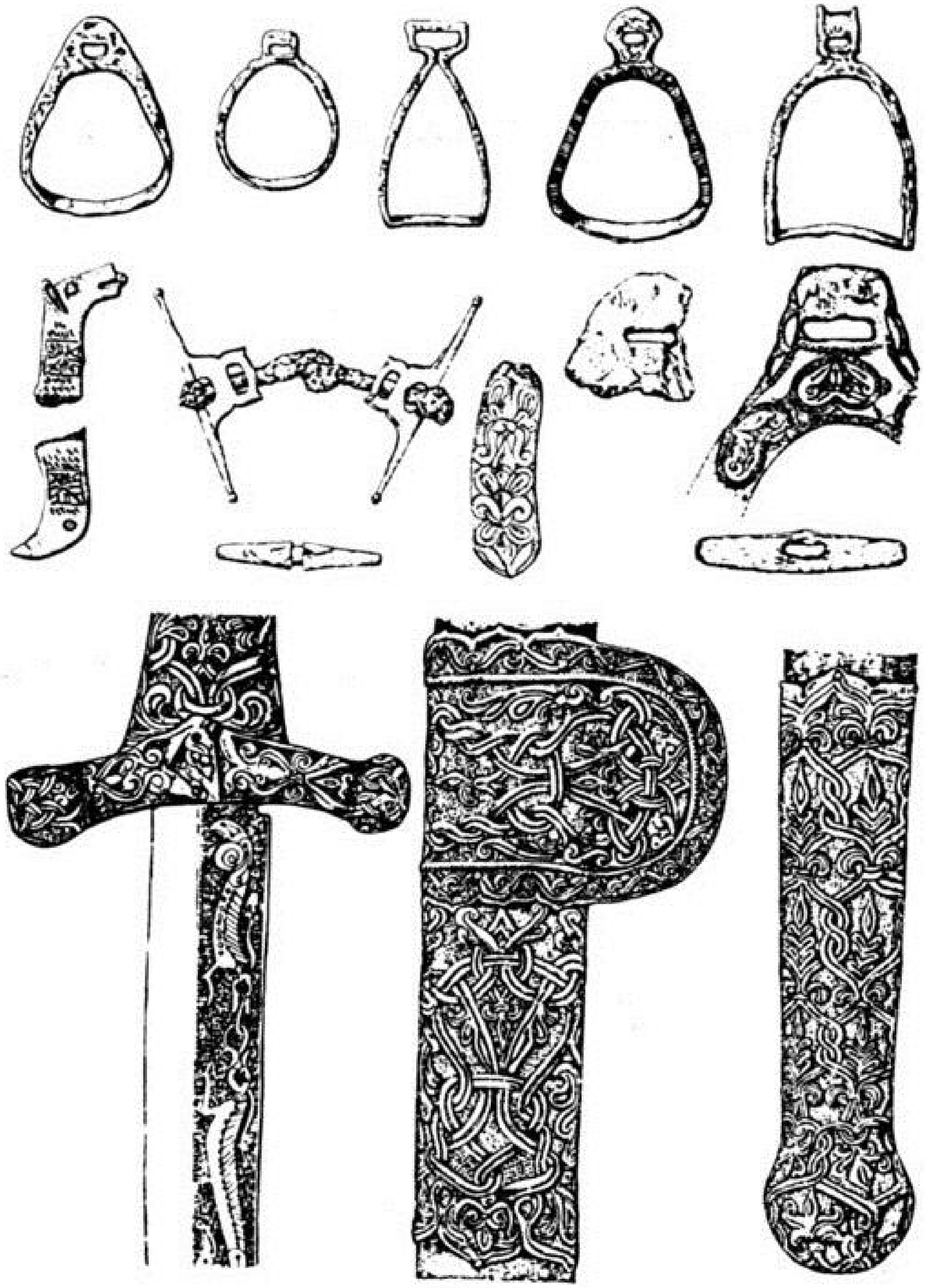

Маджарски сребърни и бронзови апликации и украшения на конна амуниция и сабя с позлатени сребърни накрайници на дръжката и ножницата от IX–X в.

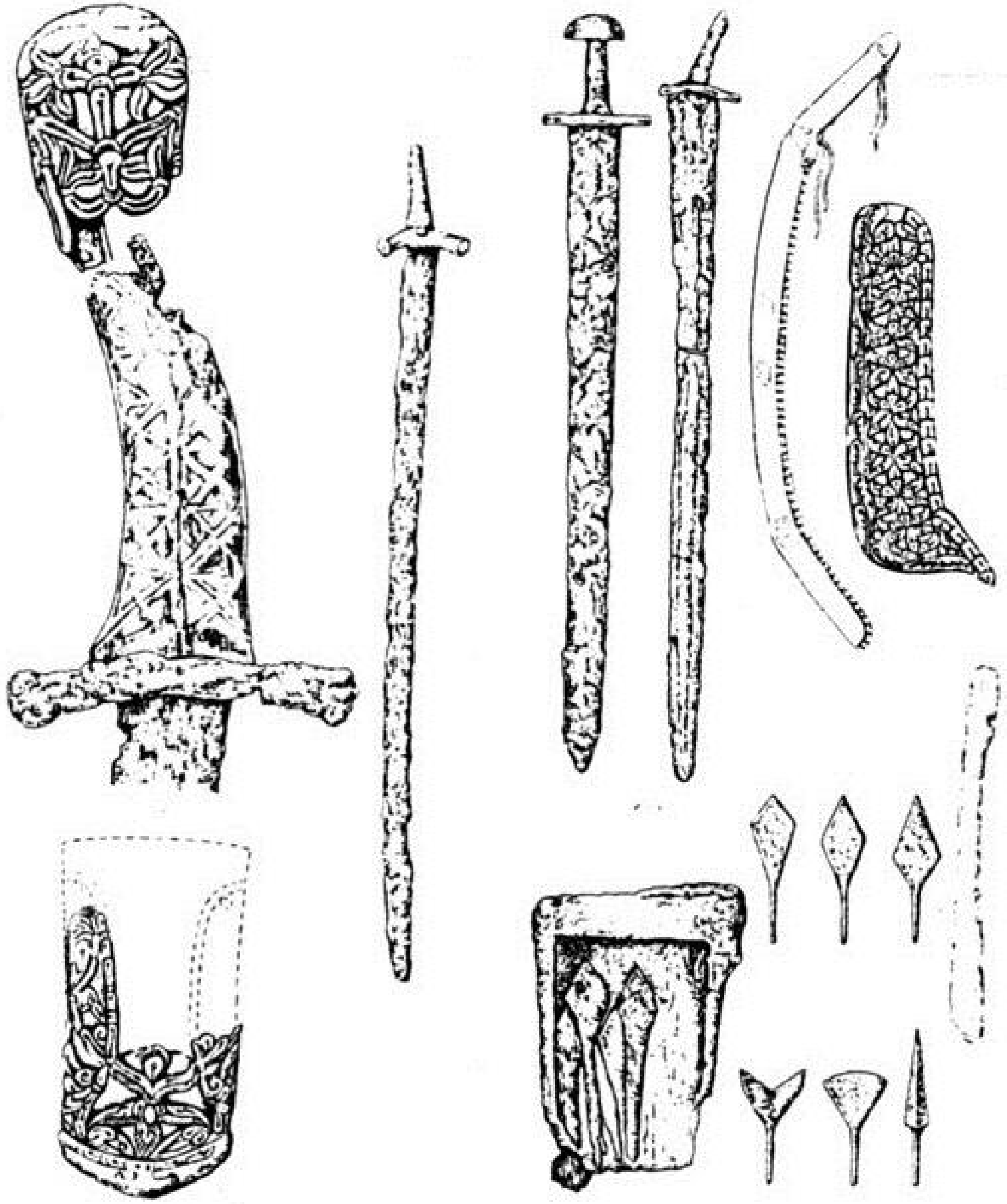

Части от т.нар. „Виенска сабя" или „Меча на Карл Велики" с богата позлатена сребърна украса (частично добавена в по-ново време), но основно с аналогии от маджарски прототипове от IX–X в. и маджарско оръжие от IX–X в.: меч, сабя, части от рефлексен лък и върхове на стрели.

IV. БЪЛГАРИЯ И ПЕЧЕНЕЗИТЕ (ОТ КРАЯ НА IX ДО НАЧАЛОТО НА XI В.)

Сблъсъкът на България с маджарите от края на IX в. довел до нейните североизточни отвъддунавски граници нови номадски маси – този път на печенезите[1]. Те принадлежали към западните тюркско-огузки племена, чиито най-стари местоживелища в Източна Европа се намирали между средното течение на Волга и южното Приуралие[2]. Към 889 г.[3] част от тях успели да се преселят на запад през Хазарския каганат и да изтласкат маджарите от Леведия[4]. Обстоятелствата, при които е станало това преместване, са твърде неясни. Едва ли обаче можем да приемем безрезервно обяснението на Константин Багренородни, че печенезите били разбити и прогонени от собствената си страна от хазарите в съюз с узите. Всъщност, както показват повечето източни извори, по-голямата част от печенежкия народ и през X век се намирала в старите си местоживелища, като на запад успели да се преселят сравнително по-малки групи[5]. Те били принудени да напуснат земите си вероятно поради ограничаване на пасбищните земи и влошените условия на живот, отежнени от настъплението на узите срещу тях.

Вероятно първата източноевропейска страна, която установила връзки с печенезите, била Симеонова България[6]. Този контакт започнал с военен съюз, който впоследствие бил разширен, и въпреки превратностите на историческото развитие положил основите на дружески отношения между българи и печенези до самия край на Първото българско царство.

---

[1] Най-общо за печенезите и по-старата литература (до 1958 г.), свързана с тях виж у Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, S. 87–90.

[2] Баскаков, *Введение в изучение тюркских языков*, с. 254.

[3] Срв. сведенията на Reginonis Chronicon, p. 599; Analista Saxo, p. 567; Annales Mettensis, p. 156–157.

[4] *DAI*, §37, p. 166_{1-14}.

[5] Хвольсон, Известния Ибн-Даста, с. 48; Заходер, *Каспийский свод*, II, с. 70–76.

[6] Сведения за това в *DAI*, §40, p. 176_{7-19}; Срв. Божилов, Към хронологията, с. 33; същият, България и печенезите, с. 39 и бел. 14 и 15; същият, *Цар Симе-*

Дълго време историческата наука бе длъжник на печенезите и особено на българо-печенежките връзки. Едва преди малко повече от десетилетие у нас бе направено първото значително изследване за тях, предвид и на някои спекулации по проблема в чуждата историопис[7]. През това време досега излязоха и други, предимно чужди работи, които в една или друга степен разшириха кръга от въпроси, свързани с по-ранната история на печенезите, които ще бъдат засегнати и в настоящата работа.

Накратко и хронологически твърде объркано е представено придвижването на печенезите от И. Боба[8]. Кратък, но изчерпателен очерк за тях, прави френският учен Л. Мюсе[9]. Твърде интересно е мнението на Д. Оболенски за ролята им по време балканските походи на киевския княз Светослав[10]. Заслужават внимание и изводите на унгарския учен Г. Гьорфи, направени през призмата най-вече на печенежко-маджарските отношения[11]. Печенезите намират своето място, макар и не в оригинален план, и в книгата на А. Тойнби[12]. Подробно е изложението на полския учен Ед. Триярски за тях[13]. Този номадски народ продължава да бъде една от основните теми и за някои румънски изследователи[14]. От българските историци, освен посочените работи на Ив. Божилов[15], повече внимание им бе

он Велики, с. 92.

[7] Божилов, България и печенезите, с. 37–62 и пос. лит. до него с. 38, бел. 6–11.

[8] Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, p. 127.

[9] Musset, *Les invasions*, II, p. 72.

[10] Obolensky, *Byzantine Commonwealth*, p. 129–130.

[11] Györffy, Petchénègues, p. 283–292.

[12] Toynbee, *Constantine Porphyrogenite*, p. 457–460.

[13] Tryjarski, *Pieczyngowie*, p. 506–508; 512–518.

[14] В този смисъл виж работите на Diaconu, *Les Petchénègues*, p. 11–21, 34–40; idem, The Pechenegs, p. 235–240; Bakó, The Relations of the Principality of the Banat, p. 241–248; Olteanu, State Formations, p. 253–254; Spinei, Relations, p. 267; Donat, The Romanians, p. 277–282.

[15] Виж тук бел. 7, а също и Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 119; същият, *Цар*

отделено от В. Тъпкова-Заимова[16] и П. Коледаров[17]. Най-новите археологически открития, свързани с материалната култура на печенезите, са отразени от Св. Плетньова в първата книга от новата поредица за Археологията на СССР[18].

1. Българо-печенежкият съюз по времето на цар Симеон (896–927)

Като описва края на българо-маджарския конфликт през 896 г., византийският император Константин Багренородни съобщава следното: „След като Симеон отново сключил мир с василевса на ромеите и се почувствал в безопасност, проводил пратеничество при печенезите и се споразумял с тях да воюват с турките [маджарите] и да ги унищожи. И когато турките отишли на поход, печенезите със Симеон настъпили срещу турките, унищожили съвършено техните семейства и безмилостно прогонили от там тези турки, които охранявали страната."[19]

Написаното от Константин Багренородни ни представя, макар и твърде сбито, първия контакт на българската държава с наскоро появилите се в Северното Черноморие печенези[20]. За втори път, но вече като участници в събития, засягащи пряко съдбините на Балканския полуостров, печенезите се споменават от някои тогавашни автори във връзка със знаменитата битка при Ахелой (20 август 917 г.).

На императорския съвет през април 917 г. било взето решение за създаването на коалиция с участието на печенезите като основни съюзници на империята във войната срещу България[21], като с тази

Симеон Велики, с. 122–124.

[16] Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав*, с. 21, 23, 35.

[17] Коледаров, Историческата география на Северозападното Черноморие, с. 50–64.

[18] *Археология СССР: Степи Евразии в эпоху Средневековья*, с. 214–218.

[19] *DAI*, §40, p. 176_{13-19}.

[20] Срв. Божилов, *Цар Симеон Велики*, с. 123–124; същият, България и печенезите, с. 40–41.

[21] Срв. Божилов, България и печенезите, с. 41–45.

деликатна мисия бил натоварен херсонският стратег Йоан Вогас[22]. Според хронистите обаче намесата на печенезите в българо-византийския конфликт се изразила само в тяхната поява на Дунава, а неучастието им във военните действия се обяснява с възникналия конфликт между Йоан Вогас и друнгария на флота Роман (бъдещия император Роман I Лакапин)[23]. Това обяснение на византийските автори не изяснява напълно причините за бързото оттегляне на печенезите, и както бе доказано вече, основните причини за техния отказ да воюват на страната на Византия се състоял в обстоятелството, че по това време България успяла да привлече на своя страна повечето от техните сънародници за участие в решителната битка[24].

За обосноваването на подобно гледище още навремето Ив. Божилов използва данните от съчиненията на арабския историк, географ и пътешественик ал-Масуди – *Мурадж аз-Захаб* и *Китаб-ат Танбих*, които са свързани основно с военните действия между България и Византия през 917 г., и то като описания на самото сражение при Ахелой, както и последвалото настъпление към Константинопол[25]. Като се присъединяваме напълно към това мнение на автора, бихме искали да посочим, че тези данни съдържат допълнителни подробности за сраженията, незасвидетелствани за съжаление в други извори. Те са твърде възможни, предвид обстановката в района, пък и някои косвени сведения за българо-византийската граница по това време, за които може да се съди и от археологическите данни. Всичко това налага сведенията на Масуди, както и някои оценки за тяхното локализиране, да бъдат разгледани отново и по-критично.

Според съчинението на Масуди четири (всъщност три) варварски народа (българи, печенези и маджари) „на брой общо 60 хиляди конници обсадили ромейския град Валандар, който лежал в непосредствено съседство със земите им, бил отдалечен от Константинопол на 9 дни път, разположен между планините и морето, и поради това достъпът до него бил твърде труден"[26]. Византийският император изпратил 62-хилядна армия, която се разположила зад стените на града и в началото отбила варварските атаки, но впоследствие била напълно разбита. Варварите влезли в града, покатервайки се на стените му по грамадите на труповете, като избивали и пленявали населението[27]. След като разорили града и неговата околност, те се запътили към Константинопол, като опустошавали всичко наоколо, и останали там 40 дни, изпращайки отряди за грабеж в съседните на византийската столица области[28].

С изключение на учените, които напълно отричат достоверността на тези сведения[29], останалите локализират събитията по най-различни места, свързвайки *Валандар* с различни византийски гранични пунктове и дори с градове и области, неотговарящи на сведенията в извора. Така например Ф. Брун идентифицира Валандар с Велики Преслав[30], а Ст. Рънсиман отначало го свързва с Валона на Адриатическото крайбрежие[31]. Американският учен Дънпол дори прие, че Валандар бил разположен по източните граници на Византия в Мала Азия[32], а Зеки-Валиди Тоган свърза неговото име с термина *в-н-н-т-р* от писмата на хазарския каганат Йосиф, като го локализира в Кавказ – Абхазия. Грегуар пък го свързва с Адрианопол, превзет от българите в 923 г.[33]

Най-голямо внимание може би заслужава мнението, изказано от германския ориенталист Й. Маркварт, че ромейското гранично укрепление Валандар се намирало в близост до североизточните граници на балканските имперски провинции, по пътя от Константинопол към Дунавската делта, и трябва да се свърже с града Δεβέλτος, като самото наименование *Валандар* (رنتلو>رلنلو) вероятно означава на арабски 'Festung (D)welt' т.е. 'крепостта Девелт'[34].

---

[22] Г. Моравчик допуска, че Йоан Вогас бил от печенежки произход (Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, S. 92).

[23] Theoph. Cont., p. 389_{23}–390_{7} (= *ГИБИ*, 5, с. 129); L. Gramaticus, p. 295_{18}–296_{2} (= *ГИБИ*, 5, с. 162); G. Mon. Cont., p. 807_{19}–808_{3} (= *ГИБИ*, 6, с. 143); I. Skylitzes, p. 204_{18-25}; I. Zonaras, p. 464_{10}–465_{2} (= *ГИБИ*, 7, с. 175). Симеон Метафраст и Логотет, с. 126–128; Хроника Георгия Анартола, I, с. 547–548.

[24] Срв. Божилов, България и печенезите, с. 46–48.

[25] *Пак там*, с. 48–51. За ал-Масуди и неговите съчинения виж бел. 55, 56.

[26] Marquart, *Streifzüge*, S. 61.

[27] *Ibidem*, S. 62.

[28] *Ibidem*, S. 63.

[29] Мутафчиев, Маджарите и българо-византийските отношения, с. 454–455, бел. 29. Малко по-умерен е Златарски, *История*, I, с. 518–519, бел. 2, който отнася това събитие към 896 г. За неоснователността на едно пълно отричане на сведенията на арабския извор виж Божилов, България и печенезите, с. 49.

[30] Ф. Брун, *Черноморье*, II, Одесса, 1890, с. 330.

[31] St. Runciman, *The Emperor Romanus Lacapenus and his Reign*, Cambridge, 1929, p. 107.

[32] Dunlop, *Jewish Khazars*, p. 213.

[33] *Ibidem*, p. 214.

Това мнение на изтъкнатия немски учен впоследсвие бе подкрепено от Рънсиман[35] и от К. А. Макартни, който сметна обаче, че името *Валандар*, дадено на града Девелт, има печенежки произход[36]. Твърде интересен е коментарът за това наименование на В. Минорски, който също го свързва с термина *в-н-н-т-р*, обозначаващ българите оногундури или някаква тяхна колония, с която гърците били в контакт, или са воювали директно срещу нея[37]. Същият автор допуска възможността това название да е било употребено в смисъл на „коалиция настъпваща по Vulundur front", при което тази коалиция да е била образувана на територията на Онгъла-Буджак[38].

Всички разсъждения дотук говорят в полза на идентификацията на Валандар с Дебелт, като гранична крепост между българи и гърци. В тази връзка бихме искали да обърнем внимание на следното: Първо, описанието за разположението на града в арабския извор действително съответства на местоположението на средновековния Девелт[39]. Прави впечатление, че той се намирал „в съседство със земите им" (на нападащите ги преди всичко българи), бил „разположен между планините [Балкана и Странджа – д.м., Х.Д.] и морето, и поради това [разливанията на Средецката и Русокастренската река към морето в блата около Мандренското и Бургаското езеро – д.м., Х.Д.] достъпът до него бил труден"[40]. Второ, твърде интересен е старобългарският превод на името на въпросния град в известието на византийската териториална отстъпка от Сидера до Девелт: ...Желѣзнеуъе даже до велта дарова симь. велть же уı близь одрнѥе града...[41] Както се вижда, в старобългарския текст Девелт е назован *Велт*, което е по-близко до *Валандар* в арабския извор, като не изключваме възможността Масуди да се е ползвал от печенежкия първоизточник на разказа, който от своя страна е предавал българско название, преосмислено и коригирано от арабския автор след съответната справка и с гръцкото наименование. Накрая Валандар може да бъде арабското наименование на трансформираното от печенезите старобългарско название на гръцкия Δεβέλτος.

Тези изводи обаче повдигат основателно въпроса, възможно ли е към 917 г. Девелт да е бил погранинчен византийски град, и то във владение на империята? Данните от сфрагистиката и археологическите изследвания, проведени досега, както и някои косвени указания в писмените извори, могат да се тълкуват като положителен отговор в тази насока, въпреки че в историческата наука е залегнало мнението, че българо-византийската граница по това време е минавала на север от Мидия[42]. Това становище, което се възприема и досега, има твърде слаби страни и се основава само на едно известие с географски характер и несъобразена при това датировка[43].

Но нека започнем най-напред с данните на археологията и сфрагистиката.

Преди едно столетие Г. Шлюмберже публикува 5 печата на византийски комеркиарии, произхождащи от Дебелт, при което те са определени като принадлежащи „на Девелт“, „на Девелт и Романия“ или само „на Романия“ (т.е. на Византия), като се датират най-общо за времето на управление на Македонската династия (867–1056)[44]. Някои от изследователите обаче са склонни да ги датират за периода IX – началото на X в.[45], а други въобще се въздържат от датировка[46]. Преди повече от десетина години бе публикуван още един печат на комеркиарий на Дебелт, който точно се датира след 832/833 г. по времето на император Теофил (829–842)[47]. Византийското присъствие при Дебелт през IX в. намира потвърждение и в разкритите останки на средновековна митница, сред които се намериха печати на комеркиарии, датирани с монети на император Теофил[48]. Особено ценни в това отношение са откритият оловен печат на патриарх Йоан VII Граматик (837–843)[49], безименният печат от времето непосредствено след възстановяването на иконопочитането в 843 г.[50], печатът на Теоктист, патриций и логотет на дрома до 855/856 г.[51], а също и на Константин (Маниак?), изпълнявал същата длъжност от 866/867 г.[52] Тези находки, показват непрекъснатото развитие на Дебелт като важен граничен и комуникативен възел между България и Византия през IX в.[53]

---

[34] Marquart, *Streifzüge*, S. 69–70.

[35] Runciman, *A History*, p. 185; Diaconu, *Les Pétchènegues*, p. 18 n. 27; Browning, *Byzantium and Bulgaria*, p. 69.

[36] Macartney, The Attack on „Valandar", p. 165, 170.

[37] Hudud al-Alam, p. 469.

[38] *Ibidem*, p. 470.

[39] Виж описанията на Бр. Шкорпил, Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България, *СБНУНК*, IV, 1981, с. 26–28, 90–95, 138.

[40] Marquart, *Streifzüge*, S. 61.

[41] А. И. Яцимирский, Мелкие тексты и заметки по старинной русской и славянской литературе, *ИОРЯС*, VII, 1, 1903, с. 112.

[42] Златарски, *История*, I, 2, с. 320; П. Коледаров, Климент Охридски – епископ на Драговития и Великия, В: *Климент Охридски*, С., 1961, с. 156; същият, *Политическа география*, 1 с. 47.

[43] Vita S. Euthimii, p. 117 (= *ГИБИ*, 4, с. 319). В това житие при разказа за Никита Пафлагонски се казва, че стратегът на тема Тракия го заловил в „Мидия, съседна на България" по обвинение, че се готви да бяга при българите. От това на пръв поглед може да се допусне, че в периода 907–912 г., към който се отнася събитието, Мидия е пограничен град между България и Византия. Самото житие обаче е писано в края на 20-те или през 30-те години на X в. и отразява тогавашното положение, така че е твърде вероятно авторът механично да е отнесъл това географско известие към по-ранния период, за да подсили вината на Никита Пафлагонски и възхвали правилността на отправените срещу него упреци от героя на житието – тогавашния константинополски патриарх Евтимий.

---

[44] G. SCHLUMBERGER, *Sigilographie de l'empire Byzantine*, Paris, 1884, p. 112–113. За длъжността на комеркиариите виж L. BRÉHIER, *Les institutions de l'empire Byzantine* (Le monde byzantin, II), Paris, 1970, p. 54–66.

[45] Н. П. ЛИХАЧЕВ, Датированные византийские печати, *ИРАИМК*, III, 1924, с. 220–221.

[46] H. ANTONIADIS-BIBICOU, *Recherches sur les douanes a Byzance*, Paris, 1963 №145–149, p. 237–238.

[47] ZACOS, VEGLERY, *Byzantine Lead Seals*, I, 1, №285, p. 362–363.

[48] Срв. Ст. ДАМЯНОВ, Таможенный центр IX в. в районе Дебелта (предварительное сообщение). – *Bulgaria Pontica Medii Aevi*, III, 247–251.

[49] За годините на неговото управление срв. V. GRUMEL, *La chronologie* (Traite d'etudes Byzantines, I), Paris, 1958, p. 436.

[50] Срв. V. LAURENT, *Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantine*, t. V: L'Eglise, part 1: L'Eglise de Constantinople, A. La Hierarchie, Paris, 1963, p. XX.

[51] За тази личност срв. R. GUILLAND, Les logothétes. Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantine, *REB*, XXIX, 1971, p. 48–49.

[52] *Ibidem*, p. 50–51.

[53] Повече подробности и аргументи за обосноваването на тази идея срв. HR. DIMITROV, Bulgaria against the Byzantine Empire for the Mastery of the Western

Малко преди това в близост до комплекса бяха открити и основите на църква, построена най-рано по времето на император Василий I Македонец (867–886). Тя е с християнски некропол от погребения, при разкопаването на който бяха открити оловни печати, принадлежали на видни византийски сановници от IX–X в. Най-многобройните принадлежат на протоспатарий Теодор, логотет на геника, т.е. византийския финансов министър[54], като най-голямото откритие бяха два оловни печата на българския княз Борис-Михаил I (852–889)[55], подобни и на други открити досега в България[56]. Наличието печати в такова количество на сравнително малко място около тази църква ни дава основание да смятаме, че именно там е ставало предаването на ежегодния данък от империята на България. Със сигурност може да се твърди, че това положение съществувало както при Борис, така и при Симеон след 896 г. до към 913 г., когато в своето шесто писмо до него патриарх Николай Мистик настоява възстановяване на статуквото, при което „...да ти се изпраща това, което ти се изпращаше по обичая от Ромейската империя до Девелт, и оттам чрез вашите хора се донася до твое господство, и ти да се задоволяваш от тия неща, и да не искаш нищо повече, нито да пристигат при тебе императорски хора и да ти се покланят“[57]. Следователно може да се приеме, че и след подновяването на военните действия между България и Византия през 913 г., Девелт е останал пограничен град, щом Николай Мистик настоявал той да продължи

Black Sea Coast in the first half of the Ninth Century, *Bulgaria Pontica Medii Aevi*, III, 46–47.

[54] Тази личност липсва сред логотетите на геника, познати от изворовия материал за това време (срв. R. GUILLAND, Les logothétes, p.11–24). За значението на неговата титла виж L. BRÉHIER, *Les institutions de l'Empire Byzantine*, p. 209.

[55] Съвсем наскоро малко по надолу от църквата, в посока към митницата, беше намерен още един печат на княз Борис I, но от друга по-малка матрица, като под него се откри монета на император Теофил. Използвам случая да благодаря на гл. ръководител н.с. к.и.н. Стефан Дамянов от НИМ, както и на целия колектив на археологическа база „Деултум–Дебелт“ за представената информация при разработването на проблема.

[56] Й. ЮРУКОВА, Моливдовули на княз Борис I (852–889). *Нумизматика*, 1981, 2, с. 6–7; Iv. JORDANOV, Molybdobulles de Boris-Mihail (865–889) et de Simeon (893–913), *EB*, 1984, 4, p. 89–93.

[57] Nicolas, Letters, №6, p. 41_{30-34}.

да изпълнява функциите на място, където ромеите биха имали възможност да се срещат безпрепятствено с българите. Вероятността Симеон да е присъединил Девелт до 917 г. към българската държава изглежда незначителна, като се има предвид, че за това липсват каквито и да било сведения, а самият български владетел тогава бил готов да жертва за своите цели всякакви териториални придобивки, какъвто е например случаят с Адрианопол през 914 г.[58] Едва след победата при Ахелой българските войски, съвместно с печенежки и маджарски отряди, предприели значително настъпление към империята на югоизток, което завършило до Катасирти, в подножието на византийската столица[59]. Този път обаче Симеон наложил българска администрация в районите, близки до мястото на победата при Ахелой. В своето девето писмо до българския цар, писано непосредствено след злополучното за ромеите сражение, патриарх Николай Мистик отправя призива: „...да не излизате повече от земята си, да не нанасяте нито вреда, нито оскърбление, нито пленяване на ония страни и народи, управлението и властта над които и до днес се държат от християнски скиптри оттогава, откакто за българите стана възможно чрез всесветото кръщение да познават Христос и бога на всички, и сключения още тогава договор определи пограничните владения между ромеи и българи"[60].

Така през лятото на 917 г. цар Симеон успял да привлече като съюзници към своите войски както маджарски, така и печенежки отряди, които участвали в битката при Ахелой на 20 август с.г., а след последвалия разгром на византийската армия обсадили и превзели пограничната тогава ромейска крепост Девелт (араб. Валандар – старобълг. Велт), откъдето се насочили към Константинопол.

Всичко това отдавна е наложило извода, че дипломатическият двубой за привличането на печенезите между Византия и България е бил спечелен от българите[61]. Наистина в едно свое писмо от 915 г.

---

[58] Theoph. Cont., p. 387_{14-18} (= *ГИБИ*, 5, с. 127); L. Gramaticus, p. 294_{10-15} (= *ГИБИ*, 5, с. 161); G. Mon. Cont., p. 806_{8} (= *ГИБИ*, 6, с. 142); I. Skylitzes, p. 202_{71-77}.

[59] Виж за това Божилов, *Цар Симеон Велики*, с. 129, 210 и бел. 29.

[60] Nicolas, Letters, №9, p. 66_{33-39}.

[61] Божилов, България и печенезите, с. 51–52; същият, *Цар Симеон Велики*, с. 123–124.

до паракимомена Константин патриарх Николай Мистик заявява: „ние често надаряваме печенези и турки, и други, защото се нуждаем от техния съюз"[62]. Две години по-късно обаче той е принуден да признае: „Освен това идваха от печенезите около 16 апокрисиарии с такива известия, че при тях били изпращани от България пратеници не веднъж, не дваж, а много пъти им предлагали да бъдат в съюз с тях. Това нещо представлява постоянна грижа за българите, тъй че те се стараят да свържат децата си с бракове и по този начин да сключат съюз с печенезите"[63]. Това свидетелство на константинополския патриарх е твърде любопитно и още повече – едва ли е случайно. Осъществяването на подобни бракове, и то не като единично, а масово явление, е било възможно и на базата на общотюркския произход между печенези и прабългари[64]. Няма съмнение, че цар Симеон е познавал способите на византийската дипломация и е използвал злато и различни други подаръци, но неговото сближаване с печенезите е било на съвсем друга основа – установяване на трайни, продължителни връзки между двата народа чрез сключване на многобройни бракове между тях[65].

Като имаме предвид горепосоченото сведение, че съюзът с печенезите представлявал „постоянна грижа за българите", можем да допуснем, че той е съществувал без прекъсване за целия период от 896 до 917 г. Известни указания в тази насока ни дават данните от Унгарския аноним, където под името "Cumani"[66] могат да се крият именно печенезите като съюзници на България срещу маджарската експанзия в северозападните отвъддунавски български земи от началото на X в.[67] В този смисъл не е изключено българският цар да е изпратил свои съюзници – печенези, да подпомагат провинциалния управител Глад при защита на подвластната му област от маджарите[68].

---

[62] Nicolas, Letters, №183, p. 514_{22-23}.

[63] *Ibidem*, №9, p. $58_{109-112}$.

[64] Интересни данни в това отношение ни предлага лингвистиката. Установено е, че печенежкият език се характеризира с българо-хазарски субстрат. Наистина той е запазил своята огузка основа, но наред с нея е възприел и някои особености на прабългарския език. Срв. Баскаков, *Введение в изучение тюркских языков*, с. 254.

[65] Божилов, България и печенезите, с. 52.

[66] Anonimus, § 10, p. 46–47; § 44, p. 89_{3}; p. 90_{11}; p. 91_{3}.

[67] Виж тук, гл. III, §2.

До смъртта на цар Симеон (927 г.) съществува още едно споменаване на печенезите, засягащо отношенията им с България. В поредното си писмо до българския владетел от 922 г. патриарх Николай Мистик пише: „Защото, доколкото мога да разбера, поради императорското старание да се противопоставя срещу вашата власт и твоя народ, подготвя се или ще се подготви твърде силно раздвижване на русите и заедно с тях на печенезите, пък още и на аланите и на западните турки [маджарите], които всички са се споразумели и са започнали война срещу тебе"[69], а малко по-нататък: „...те [императорите] няма да престанат да подбуждат за вашето погубване всеки народ – нито турките, нито аланите, нито печенезите, нито русите и другите скитски племена – дотогава, докато последните не изтребят българския народ съвършено"[70]. Както бе отбелязано вече[71], липсата на други изворови данни за създаването на подобна антибългарска коалиция с участието на печенезите ни принуждава да приемем това твърдение на константинополския патриарх с твърде големи резерви. Ето защо сме склонни да мислим, че това било или идея, която не могла да получи практическа реализация, или един блъф на Николай Мистик, който целял да сплаши непокорния български цар[72]. В крайна сметка твърде вероятно е мирните, дори съюзнически отношения между българи и печенези, да са се запазили до края на неговото царуване.

2. България и печенезите през втората четвърт на X в.

За разлика от царуването на Симеон, когато се установили първите връзки на българската държава с печенезите, по времето на неговия наследник отношенията между двата народа остават до голяма

---

[68] BACO, The Relations of the Principality of the Banat, p. 241–248; OLTEANU, State Formations, p. 252.

[69] Nicolas, Letters №23, p. 158_{18-21}.

[70] *Ibidem*, p. 160_{68-70}.

[71] Виж тук гл. III, §2.

[72] Срв. Божилов, *Цар Симеон Велики*, с. 139.

степен непознати. Трябва обаче да отбележим, че този извод почива преди всичко на липсата на достатъчно, при това сигурни изворови данни, за взаимоотношенията между българи и печенези, и по всяка вероятност не отразява действителното състояние на нещата.

Единственият източник, към който сме принудени да се обърнем най-напред, е съчинението на Константин Багренородни *За управлението на империята*. В един малък раздел под наслов *За печенезите и българите* византийският император е обобщил отношенията между двата народа след смъртта на цар Симеон до средата на X век, когато е съставил съчинението си[73]. Като изтъква, че печенезите са постоянна заплаха за българската държава, той заключава: „Заради това и българите полагат непрестанни усилия и старания да живеят в мир и съгласие с печенезите, понеже от честите им нападения и опустошения от опит са се научили, че е добре и полезно да са винаги в мир с тях."[74]

Константин Багренородни описва българо-печенежките отношения през втората четвърт на X в. твърде накратко, без да посочва някаква хронология или мястото на събития, свързани с тях. Вероятно те са били сравнително отдалечени от земите на империята, поради което са убягнали от вниманието на хронистите, или казано с други думи, честите нападения на печенезите, за които говори Константин Багренородни, могат да бъдат отнесени към българските земи, разположени на североизток от Долни Дунав[75]. Особено важна обаче в този случай е констатацията на византийския император за непрестанните усилия на България след смъртта на цар Симеон и по времето на неговия наследник цар Петър (927–969) да поддържа мирни и дори съюзнически отношения с печенезите.

Един от основните проблеми в отношенията между двата народа през този период е въпросът за придвижването на печенезите към Балканския полуостров и тяхното разположение по североизточните отвъддунавски български земи. Обикновено при локализирането на печенежките местоживелища се използват сведенията на Константин Багренородни. На няколко места в своето съчинение *За управлението на империята* той дава интересни сведения за земите, които са обитавали печенезите към средата на десетото столетие. Някои от тях са съвсем лаконични, докато в други сравнително подробно е описана Печенегия (ἡ Πατζινακία). Така например Константин Багренородни отбелязва, че тя обхващала земите отвъд Дунав, срещу Дръстър (Силистра) до хазарската крепост Саркел[76]. След това обаче много по-обстойно представя местоположението на печенезите, описвайки осемте области (теми), обитавани от различните печенежки родове, между които и темата Гиазихопон (Γιαζιχοπόν), намираща се на „половин ден път" от България[77].

---

[73] За времето, когато този автор е писал своето съчинение виж LEMERLE, *Le premier humanisme byzantin*, p. 277 et n. 36.

[74] *DAI*, §5, p. 52_{11-13}.

[75] Божилов, България и печенезите, с. 53.

Константин Багренородни е още по-конкретен, когато съобщава, че през мястото (τόπος), което населявали печенезите, текат реките Βαρούχ, Κουβοῦ, Βροῦτος, Τροῦλλος, Σέρετος[78].

Обикновено при локализирането на печенежките местоживелища се използва и едно известие на византийския автор, в което той отбелязва, че русите, пътуващи за Константинопол, били нападани от печенезите край Селина (един от ръкавите на дунавската делта)[79]. Малко преди това обаче отбелязва друго: „От този остров [Св. Григорий – дн. остров Хортица на р. Днепър] нататък русите не се страхуват от печенезите, докато достигнат река Селина."[80]

В §37 намираме и следния интересен пасаж: „Отсам реката Днестър, в областта обърната към България, край бродовете на същата река има запустели крепости. Първа крепост, наречена от печенезите Аспрон, понеже камъните ѝ изглеждат белезникави; втората крепост – Тункатай; трета крепост – Каракатай; четвърта крепост – Салмакатай; пета крепост Сакакатай; шеста крепост – Йайукатай"[81].

---

[76] *DAI*, §5, p. 182_{20-22}.

[77] *Ibidem*, §37, p. 168_{34-39}. Към това съобщение може да бъде отнесен и пасажът от §42, p. 184_{62-64}.

[78] *Ibidem*, §38, p. 174_{66-71}. Виж коментара на Божилов, България и печенезите, с. 54, бел. 88.

[79] *DAI*, §9, p. 62_{93-94}.

[80] *Ibidem*, § 9, p. 60_{78-79}.

[81] *Ibidem*, § 37, p. 16_{58-64}.

От източните извори най-голям интерес предизвиква известието на Ибрахим ибн-Йакуб, запазено в географията на ал-Бекри[82]: „Разказва Ибрахим: Константинопол се намира на юг от Блакадин [Блкарин = България] и с тях граничи на изток и на север ал-Баджанакия [Печенегия]"[83]. Въз основа на използваните свидетелства почти всички учени приемат, че печенезите са господствали по лявото крайбрежие на Долни Дунав и р. Серет, като именно дотам е достигала и българската власт[84]. Всички тези известия, а така също и някои данни, добити по археологически път, бяха отново задълбочено анализирани от Ив. Божилов, който правилно заключава, че към средата на X в. южната степна зона на Прутско-Днестровското междуречие все още била в български ръце, а „границата" между българи и печенези вървяла по долното течение на р. Днестър, като след това е тръгвала на запад по естествената линия, разделяща степната от гористо-степната зона[85]. Така за печенезите е било възможно да владеят земи по средните течения на реките Днестър, Прут и Серет, което обяснява сведенията на Константин Багренородни[86]. Всъщност между територията, населена с печенези, и Отвъддунавска България, нямало строго определена граница (в съвременния смисъл на този термин), тъй като дори Константин Багренородни посочва, че между тях имало половин ден път и запустели крепости[87]. Въз основа на изводите на Гьорфи, П. Коледаров смята, че печенезите били допускани от българската власт да използват пасбищата на нейната територия, като именно на тази основа било осъществено търсенето с тях разбирателство[88]. П. Коледаров предлага текстът на Константин Багренородни „отсам реката Днестър в областта, обърната към България, при брегове на същата река има запустели крепости"[89] да се тълкува от гледна точка на византийските владения на Кримския полуостров, като областта „отсам р. Днестър" и „изоставените крепости" се намирали всъщност на изток от въпросната река, а „областта, обърната към България" представлявала степната зона на Прутско-Днестровското междуречие[90]. Същият автор подкрепя и доразвива изводите на Ив. Божилов, а именно, че когато Константин Багренородни споменава: „Печенегия се простира от областта на долното течение на река Дунав срещу Дристра и обитателите ѝ печенези контролират територията ѝ чак до Саркел"[91], той всъщност е имал предвид не самия град Дръстър, а военно-административната област или „комитата Дръстър", включващ и отвъддунавската степна зона между реките Днестър и Серет с център град Дръстър (Силистра)[92], който след 971 г. бил обособен като византийска провинция „Месопотамия на Запад"[93]. Всичко това намира потвърждение и в последните проучвания на т.нар. Северен бесарабски вал с дължина 106 км, обърнат на север, на границата между степната и гористо-степната зона, който функционирал като защита на отвъддунавските територии на Първото българско царство през IX–X в.[94] Тези съображения, както и сравнително рядкото присъствие на печенезите в политическия живот на Балканския полуостров, за което говорят и оскъдните сведения за българо-печенежките отношения след смъртта на цар Симеон (927 г.), за сетен път ни убеждават, че те все още се намирали по северния бряг на Черно море, на изток от р. Днестър, или че поне там се е намирала тяхната основна маса[95].

---

[82] Срв. Крачковский, Арабская географическия литература, с. 190–192.

[83] Куник, Розен. *Известия ал-Бекри*, с. 52–53; Златарски, Известието на Ибрахим ибн-Якуба, с. 72, §3.1 (с. 82 коментар).

[84] Виж литературата, посочена от Божилов, България и печенезите, с. 39, бел. 17. По-новите работи, които застъпват подобно гледище са на Györffy, Pétchènegues, p. 290–291 (за него виж П. Коледаров, Историческата география на Северозападното Черноморие, с. 56); Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*, p. 457; Tryjarski, *Pieczyngowie*, p. 518; Diaconu, *Les Pétchènegues*, p. 34–36; idem, The Pechenegs, p. 236; Spinei, Relations, p. 267.

[85] Божилов, България и печенезите, с. 55–59.

[86] *Пак там*, с. 58, бел. 109; Същият (*Анонимът на Хазе*, с. 119) допуска българската власт доброволно да се е изтеглила от териториите на изток от р. Днестър в полза на печенезите в името на добросъседските мирни отношения с тях.

[87] За спецификата на тези гранични зони между номадското и уседналото население виж Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*, p. 413–414; Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав*, с. 21. Не може да се съгласим обаче с последната, че българската власт по крайбрежието не отивала по-далече от Дунавската делта.

Но ако за българското държавно-политическо присъствие през X в. на североизток от Долни Дунав и Прутско-Днестровското междуречие не може да има повече съмнения, не така стои въпросът за етническата принадлежност на населението в разглежданата област, от гледна точка на възможното печенежко присъствие там. В тази връзка най-големи основания има тезата на Ив. Божилов, според когото, въз основа на различни данни от писмените извори и археологическите открития, разглежданите земи се свързвали с трайно присъствие на български етнически елементи още от втората половина на V в.[96] И докато за времето до края на IX в. това може да се смята за сигурно установено, десетото столетие е изпълнено с данни за събития, някои от които с твърде противоречив характер, което от своя страна дава възможност за спекулативни и будещи недоумение констатации, свързани с печенежкото присъствие. От всички тях най-много въпроси поставят сведенията за събитията през 943 г., предизвикани от втория поход на киевския княз Игор (911–945) към Константинопол[97], и ролята в тези събития на Първото българско царство, печенезите, черните българи, племената тиверци и уличи, Киевска Русия и Византия.

Най-напред ще се спрем на въпроса за етническата принадлежност на двете племена – тиверци и уличи, обитавали през X в. Поднестровието. Сигурни данни[98] за тях намираме в руския летопис *Повесть временных лет*: „а улучи и тиверьци седяху по Днестру, присядяху к Дунаеви. Бе множество их; седяху по Днестру оли до моря, и суть гради их и до сего дне, да то ся звяха от Грек Великая скуфь [Скития]"[99]. Същият летопис съобщава, че през 885 г. киевският княз Олег „с улучи и тиверьци имяше рать"[100]. През 907 г. той наел в своя поход към Константинопол „и тиверьци, яже суть толковины"[101]. Същите участвали и във втория поход на княз Игор към Константинопол през 943 г.[102] Малко преди това обаче, според един друг руски летопис, борбата на киевския княз с уличите придобила твърде драматична насока: „Игорь же седяше в Киеве княжа, и воюя на Древяны и на Угличе. И бе у него воевода, именемь Свенделдъ; и примучи Углече, възложи на ня данъ и вдасть Свеньделду. И не вдадешется единъ град, именемъ Пересеченъ; и сиде около него три лета, и едва взя. И беша седяще Углице по Днепру вънизъ, и посемъ придоща межи Бъгъ и Днестръ, и седоша тамо"[103]. Понататък летописецът уточнява под 940 г.: „В се лето яшася Уличи по данъ Игорю, и Пересеченъ взят бысть. В се же лето дасть дань на них Свенделду"[104]. Според Б. А. Рибаков след прогонването на уличите от печенезите, техният главен град Пересечен се намирал на р. Стугна, на 30–40 км южно от Киев, а след поражението през 940 г. уличите навярно създали нов град със същото наименование, но някъде в новите си местоживелища – между средните течения на реките Южен Буг и Днестър[105]. В ранния етап от тяхното историческо развитие, когато според писмените извори живеели в Поднепровието, се смята, че някои селища по р. Тясмина могат да се свържат с тях, а за втория период – по средното течение на р. Южен Буг[106]. Макар че повечето изследователи ги определят като източнославянско племе[107], не липсват и други мнения[108], най-важното от които е, че названието *уличи* има тюркска етимология[109]. Археологическите изследвания върху културата, която се смята за оставена от тях, показват, че наред с типичните източнославянски характеристики в нея се откриват и значителен брой черти, присъщи на Салтовската култура[110]. Твърде отдавна бяха изказвани мнения, че уличите имат тюрко-български произход[111] и върху тяхното развитие голямо влияние е оказало Първото българско царство[112]. В тази връзка Ив. Божилов правилно обърна внимание на имената на два от Днепърските прагове при Константин Багренородни (Ὀστροβουνίπραχ, Βουλνήπραχ)[113], които имат български произход и свидетелстват за наличието на български етнически групи по Долни Днепър[114]. Следователно с основание би могло да се предположи, че това българско население би следвало да се свърже с племето на уличите.

---

[88] Коледаров, Историческа география на Северозападното Черноморие, с. 56; същият, *Политическа география*, с. 49.

[89] *DAI*, §37, p. 168$_{58-64}$.

[90] Коледаров, Историческата география на Северозападното Черноморие, с. 57; същият, *Политическа география*, с. 49.

[91] *DAI*, §42, p. 182$_{20-22}$.

[92] Коледаров, Историческата география на Северозападното Черноморие, с. 54, 58–59.

[93] Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 185–196.

[94] Рашев, *Старобългарски укрепления на Долния Дунав*, с. 74, 77.

[95] Божилов, България и печенезите, с. 59, бел. 116.

[96] Божилов, *Ананонимът на Хазе*, с. 83–102.

[97] За датата на този поход срв. Н. Я. Половой, О дате похода Игоря на греков и похода русских на Бердаа, *ВВ*, XIV, 1958, с. 138–147.

[98] Според Б. А. Рыбаков, Уличи, *КСИИМК*, XXXV, 1950, с. 3–17 това племе било засвидетелствано и от Константин Багренородни като „ултина", подвластни на „Руската земя"; а според Г. Б. Федоров, Тиверцы, *ВДИ*, 1952, 2 (40), с. 250–259, баварският географ отбелязал, че докато многочисленият народ на уличите имал 318 града, тиверците – 148 града, нещо, което според нас не може да бъде сигурно, поради трудността в идентифицирането на етническите названия в този извор. Виж неговия пълен превод у Гюзелев, *Средновековна България в светлината на нови извори*, с. 80–81.

Още по-сложен и объркан е въпросът за тиверците и тяхната етническа принадлежност. Повечето изследователи са на мнение, че те били източнославянско племе[115]. Едва в последно време се появи

---

[99] *ПВЛ*, I, с. 14.

[100] *Пак там*, с. 21.

[101] *Пак там*, с. 23.

[102] *Пак там*, с. 33.

[103] *Новгородская первая летопись*, с. 109.

[104] *Пак там*, с. 110.

[105] Б. А. Рыбаков, Уличи, с. 3–17.

[106] Д. Т. Березовец, Поселения уличей на р. Тясмине, В: *Славяне накануне образования Киевской Руси* (МИА, №108), М., 1963, с. 145–147, 200–201.

[107] Б. А. Рыбаков, Уличи, с. 3–17; същият, Киевская Русь и русские княжества; Михайлов, За руско-българската етническа граница, с. 201; Хынку, Балкано-Дунайская культьтура, с. 174; същият, К вопросу о расселении тиверцев и уличей; Николаев, К истории болгаро-русских отношении. Според В. Д. Николаев княз Игор воювал с уличите през 914–917 г. (?), а тяхното настаняване между реките Буг и Днестър завършило окончателно през 30-те години на X в.

[108] За едно от тях на Бодлер (уличи = тиверци = траки?) виж Хынку, К вопроссу от расселении тиверцев и уличей, с. 167.

[109] О. Н. Трубачев, О племенном названии „уличи". *Вопросы славянского языкознания*, 5, 1961, с. 186–190; И. Г. Добродомов, Два булгаризма в древнерусской этнонимии, В: *Этнонимы*, М., 1970, с. 160.

[110] Д. Т. Березовец, Поселения уличей, с. 189–190; В. П. Петров, Стецовка – поселение третьей четверти I-го тысачелетии н.э., *пак там*, с. 109–133.

[111] Д. Иловайский, Болгаре и Русь на Азовском поморье, В: Д. Иловайский, *Разыскания от начале Руси*, М., 1982, с. 185.

[112] В. А. Пархоменко, *У истоков русской государственности*, Л., 1924, с. 14–16.

[113] *DAI*, §9, p. 58$_{40}$; p. 60$_{58}$.

[114] Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 101, бел. 149.

[115] П. В. Голубовский, *Печенеги, тюрки и половцы до нашествия татар*, Киев, 1884, с. 30–32, 74; Г. Б. Федоров, Тиверцы, с. 250–252; същият, Итоги и задачи, с. 26; Михайлов (За руско-българската етническа граница, с. 207–208) от-

една нова теза, намерила място в изследванията на съветския археолог И. Г. Хинку[116]. Според него на териториите на днешна Молдова и Бесарабия през X–XIV век е съществувала т.нар. „Балканско-Дунавска култура" – синкретична по характер, в която влизали три основни етно-културни елемента: славянски, тюрко-български и влашки. Носители на тази култура според същия автор били тиверците, за които не е трудно да се стигне до извода, че представлявали едно смесено славяно-българо-влашко население. Присъствието на влашкия елемент беше основателно подложен на критика от други археолози[117].

Най-голямо внимание обаче заслужава тезата, изказана още преди век от руския учен Д. Иловайски, за българската етническа същност на тиверците, които живеели между Долни Дунав и Долни Днестър през IX–X в.[118] Съветският лингвист И. Г. Добродомов изказа интересното и добре обосновано мнение, че произходът на етнонима *тиверци* трябва да се търси в тюркския етноним *türk* (*tüürik* = тивъръцъ)[119]. Наред с това той обясни сполучливо термина тлъковинꙑ (понятие, с което са охарактеризирани тиверците в *ПВЛ*) като 'преводачи' (с помощта на печен. *tolmatz* – тюрк. *тылмач*), достигайки по този начин до заключението, че тиверците-тълмачи вероятно били номадски езически народ от тюркски произход, който разбирал и можел да борави със славянски език[120].

Малко след това от някои публикации на съветски археолози, работили в Молдавска ССР, станаха известни редица нови факти, които наложиха извода, че културата, определяна дотогава предимно като славянска или „балкано-дунавска", била всъщност култура на Първото българско царство в Прутско-Днестровското междуречие, където наред със славяните живеели значителен брой прабългари, оставили салтовска керамика и характерен тип жилища в неукрепени[121] и укрепени селища[122]. Всичко това беше внимателно анализирано от Ив. Божилов, който наблегна на обстоятелството, че въпросният материал сериозно подкрепя твърдението за тюркския, и по-точно за българския произход както на уличите, така и на тиверците[123]. Това намира потвърждение и в по-нататъшните съветски

белязва, че те започнали да играят ролята на съединително звено в Бесарабия между българите и източните славяни, като запазили своята самостоятелност към Киев и България през X в.; Сахаров, (*Дипломацията на древна Русия*, с. 206) ги причислява просто към коалицията от сродни славяно-руски племена в похода на княз Игор през 943 г.; Николаев (К истории болгари-руских отношений) смята, че тиверците били покорени вече от Киев и участвали като съставна част от руската войска, а техните земи между реките Прут и Днестър били присъединени към Русия – извод, който според нас не отговаря на данните от изворовия материал. Особени възражения предизвиква тезата на Рибаков (*Киевская Русь*, с. 353–365), според когото тиверците и уличите били изтласкани от маджарите в края на IX в., преминали Дунава и заели дн. Добружда, където създали своеобразен „руски остров" върху територия, принадлежаща формално на България, но фактически били независими и настроени приятелски към Киевска Русия. Според нас едно такова категорично утвърждаване е най-малкото неуместно, заради това, че не намира никакви потвърждения, както в писмените извори, така и в археологическите изследвания.

[116] Хынку, Балкано-дунайская культура, с. 177–178; същият, К вопросу о расселении тиверцов и уличей, с. 171–172; Рафаилович, Славяне и тюрко-болгары, с. 175–177.

[117] Федоров, Негруша, Славяне и Балкано-Дунайская археологическая культьтура, с. 48–56. Виж също задълбочената и основателна критика на Ив. Божилов (*Анонимът на Хазе*, с. 92–97 с пос. подробно лит.).

[118] Д. Иловайский, *цит. съч.*, с. 539.

[119] И. Г. Добродомов, *цит. съч.*, с. 161.

[120] *Пак там*, с. 162. Против подобно обяснение се изказа още Д. А. Рассовский, Тлъковины, *Sem. Kond.*, VI, 1936, p.311–312, според когото в този израз се влагало преди всичко значението „помощници, наемници, съюзници". Последното се възприема от Николаев (К истории русикой-болгарский отношений, с. 51), докато Федоров (Итоги и задачи, с. 25) смята по начало, че терминът *тиверци* имал чисто славянско звучене и произхождал от древноруската дума твърдъ – укрепление. Без да обяснява названието *тиверци* Рибаков, (*Киевская Русь*, с. 355) отбелязва, че след 943 г. те заедно с уличите изчезнали от изворите, като продължили своето по-нататъшно съществуване под името *дунайци* (?). Значението на *тлъковины* като 'тълмачи' се възприема и от Хынку, К вопросу от расселении тиверцев и уличей, с. 167.

[121] И. А. Рафаилович, *Славяне VI–XI веков в Молдавии*, Кишинев, 1972, с. 36–37, където отбелязва наличието на салтовска керамика в „славянските" (?) поселения Ханска и Селиште; И. Г. Хынку, Некоторые болгарские черты в материальной культуре раннесредневесовной Молдавии, *EB*, 1975, 4, с. 96–102 обръща внимание, че при разкопките на Ханска са открити остатъци от юрти и прабългарски тип керамика.

[122] Г. Ф. Чеботаренко, *Калфа – юродище VIII–X в. на Днестре*, Кишинев, 1973; виж за него Iv. Božilov, Une ouvrage interesant sur l'habitat de Kalfa sur le Dniester, *EB*, 1973, 4, p. 122–124.

[123] Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 101. Малко по-резервиран е Коледаров (Историческата география на Северозападното Черноморие, с. 57) който приема това с известна уговорка. Същият по-сетне (*Политическа география*, с. 49) не

изследвания за същността на интересуващата ни материална култура, като ние ще си позволим да приведем последното от тях, на известната изследователка С. А. Плетньова: „Културните паметници в степната зона на днешна Молдова (т.нар. Балкано-Дунавска култура) се явяват като български локален вариант на Салтово-Маяцката култура. Най-съществено отличие от Донско-Приазовския вариант на тази култура е по-късната датировка (края на IX–X в.), наличието на силна християнизация на погребалния обряд, по-силното славянско влияние. Тази култура представлява симбиоза между номадизъм и уседналост и е всъщност провинциално разклонение на културата на Първото българско царство."[124]

Датировката на тази култура не може да бъде ограничена само в рамките на предложеното досега. Беше установено по някои новооткрити материали от Бесарабия например, че те са аналогични на подобни прабългарски предмети, характерни за Салтово-Маяцката култура, които се датират през V–IX в.[125] Следователно българското етническо присъствие в степите между Долни Дунав, Долни Днестър и към Долни Днепър не се изчерпвало само в края на IX и през X в., а водело своето начало още от втората половина на V в., както бе доказано още от Ив. Божилов[126]. Вероятно през втората четвърт на X в. българското население – племената уличи и тиверци, предвид на възникналите исторически обстоятелства се е оказало на границата с печенези и руси, което предопределило и неговото особено място в събитията от това време.

Един друг проблем, който поставят събитията от 943 г., е свързан с „черните българи", локализирането на техните местоживелища и евентуалната политическа тежест, която те имали. Сведенията за

споменава вече дори и за такава възможност. Според нас, както показват различните изворови данни и изследвания, не трябва да има място за подобни съмнения.

[124] *Археология СССР: Степи Евразии в эпоху Средновековья*, с. 75–77.

[125] Субботин, Черняков, Бронзовые амулеты Салтово-Маяцкой культуры, с. 160–168 и бел. 30, 32 и 33, където е посочена по-нова литература по въпроса, която за съжаление ни беше недостъпна.

[126] Срв. Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 83–102. Виж също Бончев, Начало Дунайской Болгарии в свете нетокорых археологических данных и монетных находок, *ЕВ*, 1985, 2, р. 62–76.

тях, колкото и да са оскъдни, хвърлят известна светлина, особено по отношение на последния въпрос. Един-единствен път „черните българи" се споменават в руския летопис *Повесть временных лет*, когато се говори за договора, сключен през 944 г. между Киевска Русия и Византия: „А о сихъ, же то, приходять черниии болгаре и воют в стране Корсуньстей, и велим князю рускому, да ихъ не пушает: пакостять стране его."[127] Почти по същото време за Черна България съобщава и Константин Багренородни: „И така наречената Черна България може да воюва с хазарите"[128], както и: „В същото това Меотийско море се вливат много и големи реки, а до северната му страна тече реката Днепър, от която русите преминават за Черна България, Хазария и Сирия"[129]. Прави впечатление, че известието на византийския император намира аналогии и в сведенията на някои източни извори. В своята *Книга на климатите* арабският географ ал-Истахри, писал също около средата на X в.[130], дава описание на различни страни в посока от север на юг, при което отбелязва: „... от по-горните части на Славония се пресичат земите на вътрешните българи и Славония, и към страната Рум до Сирия"[131], и по-нататък: „Вътрешните българи са също християни по подобие на великите [дунавските – д.м., Х.Д.] българи"[132]. От своя страна арабският географ ибн-Хаукал в своята *Книга за пътищата и държавите*, съставена около 976/977 г., пише[133]: „Между вътрешните българи се намират християни и мюсюлмани. Понастоящем не е останала следа нито от българите, нито от буртасите, нито от хазарите, понеже русите ги изтребили, отнели им областите и ги присъединили към своите владения"[134].

При решаването на този въпрос могат да се привлекат и сведенията на персийския географ Гардизи[135], който описва границите на маджарите по времето, когато те са населявали степите на Северното Причерноморие през IX век, така: „На брега на тази река, която се намира наляво от тях в страната към славяните, живее народ от румийците, всички те са християни; тях ги наричат нендери (N.n.nd.r.), те са по-многочислени от маджарите, но по-слаби от тях. От тези две реки [между които живеят маджарите – д.м., Х.Д.] едната е Итил, а другата – Дуба. Когато маджарите живеят на брега на реката, те виждат тези нендери над областта на нендерите, от брега на реката се издига висока планина, по склоновете на която тече река. Зад планината живее народ от християни, когото наричат мардати; между тяхната област и областта на нендерите е 10 дни път. Те са многочислен народ; техните дрехи приличат на арабските – чалма, рубаха и джубе. Те имат ливади и лозя, водата при тях тече само по повърхността на земята, нямат подземни канали. Говорят, че са по-многочислени от румийците. Те представляват особен народ, търгуват предимно с арабите"[136].

---

[127] *ПВЛ*, I, с. 37.

[128] *DAI*, §12, р. 64.

[129] *Ibidem*, §42, р. 186$_{75-78}$.

[130] Крачковский, Арабская географическая литература, с. 196–197.

[131] Гаркави, *Сказания мюсюльманских писателей*, с. 192.

[132] *Пак там*, с. 193.

[133] Крачковский, Арабская географическая литература, с. 198–199.

[134] Гаркави, *Сказания мюсюльманских писателей*, с. 218.

Сведенията на Гардизи се допълват в значителна степен от данните на персийското анонимно съчинение *Худуд ал-Алам* (Районите на света)[137]: „Слово за областта м.р.ват: на изток от нея има някои планини и известна част хазарски печенези, на юг от нея – известна част хазарски печенези и морето К.р.з., на запад от нея – част от морето К.р.з. и вътрешните българи, а на север от нея – известна част от вътрешните българи и планината В.н.н.д.р. Това са хора християни, говорят на два езика: на арабски и на румски. Техните дрехи са като дрехите на арабите. Те дружат с румите и турките, и имат палатки и шатри... Слово за областта В.н.н.д.р.: това е областта, на изток от която са буртасите, на юг – хазарите, на запад – планина, на север – маджарите. Това са хора коравосърдечни, слаби, бедни и недостойни"[138]. Когато се говори за маджарите, подобно на Гардизи и тук става ясно, че „от маджарите на изток има планина, на юг – народ, който се нарича в.н.н.д.р. по вяра християни, на запад и север областта на русите"[139]. Подобно е описанието и на географското разположение на славяните: „Това е област, на изток от която се намират вътрешните българи и част от русите, а на юг – част от морето К.р.з. и Румското море"[140]. Особено важно е обстоятелството, че според него реката Рос се влива в реката Итил[141], следователно под „Итил" персийските автори разбират Днепър. Или, под „реката наляво от маджарите"[142], съгласно тюркския и въобще източния обичай, гледано от север[143], Гардизи вероятно е имал предвид реката Итил, с която означавал Днепър подобно на *Худуд ал-Алам*.

В такъв случай реката, която се намирала „отдясно", т.е. на запад от маджарите, е Дуба (най-вероятно р. Южен Буг)[144]. По-нататък обаче Гардизи пояснява, че по-голяма река се намирала отдясно на маджарите[145]. От това излиза, че „отдясно" означава на изток, тъй като същата тази река течала към славяните и хазарите. Следователно трябва да приемем или че нендерите са тъждествени с дунавските българи, или че Гардизи е допуснал объркване на понятията „отдясно" и „отляво". Но ако нендерите са идентични с дунавските българи, то съседният на тях християнски народ, наречен мардати, би могъл да бъде най-вероятно този на моравците. Описанието и отличителните белези, които им дават обаче както Гардизи, така и Худуд-ал-Алам, не подхождат на моравците: особен християнски народ, който се обличал като арабите и извършвал търговия предимно с тях, говорел на гръцки и арабски, отглеждал лозя и обработвал ливади, дружал с тюрките, живеел в палатки и шатри[146]. Тези характеристики според нас се отнасят най-точно за севернокавказките алани[147]. Но тъй като те не са могли да бъдат съседи на дунавските българи, остава да приемем, че между аланите и маджарите, или най-общо между реките Днепър и Кубан живеел народ от християни, който се отличавал от гръцкото християнско население на бившите имперски колонии в района и който на югоизток граничел с един друг християнски народ – този на аланите, намиращи се в по-тесни контакти с арабите.

---

[135] Виж за него Крачковский, Арабская географическая литература, с. 262–263.

[136] Бартольд, Гардизи, с. 58–59; V. Minorsky, *Une nouvelle source persane sur les Hongrois au Xe siecle*, Budapest, 1937, p. 4–5.

[137] Виж за него Крачковский, Арабская географическая литература, с. 224–226.

[138] Hudud al-Alam, p. 160–162, Заходер, *Каспийския свод сведений*, II 53–54.

[139] Hudud al-Alam, p. 160–162, Заходер, *Каспийския свод сведений*, II, с. 58.

[140] Hudud al-Alam, p. 160–162, Заходер, *Каспийския свод сведений*, II, с. 126.

[141] Hudud al-Alam, p. 160–162, Заходер, *Каспийския свод сведений*, II, с. 105.

[142] Бартольд, Гардизи, с. 58, V. Minorsky, *op. cit.*, p. 4.

[143] За този обичай, който бил характерен и за прабългарите, виж по-подробно у Бешевлиев, *Първобългарите. Бит и култура*, с. 75–76.

[144] Бартольд, Гардизи, с. 58 я превежда направо като Дунав (Дуба/Дуна), но името *Дуба* може да идва също и от *Куба* (печенежкото наименование на р. Буг).

[145] Бартольд, Гардизи, с. 59, V. Minorsky, *op. cit.*, p. 5.

[146] Срв. Заходер, *Каспийский свод*, II, с. 53–54.

Накрая бихме искали да приведем и сведенията на арабския автор ал-Бекри[148], който дава едно описание, доближаващо се до гореприведените, но за разлика от тях използва други етнически названия: „Една от нейните граници [на маджарите през IX в. – д.м., Х.Д.] се допира със страната на Рум [византийските владения на Кримския полуостров – д.м., Х.Д.], а в края на тази граница, по направление към пустинята, се намира планина, на която живее народът а.йн, който владее коне, добитък и пасбища. Надолу от тези, живее по брега на морето народ, който се нарича агван. Това са християни; те граничат с мюсюлманските страни, причислени към страните на Тифлис, където започва границата на Армения. И тази планина [вероятно Кавказ] продължава до страната Баб-ал Абваб [дн. Азербайджан] и достига до страната на хазарите [дн. Дагестан]"[149].

Според нас тези сведения могат да указват местоживелищата през IX–X в. на една значителна тюрко-българска етническа и политическа общност, която живеела предимно в степите източно от р. Днепър, в югозападните и източни части на Кримския полуостров, Приазовието и Предкавказието докъм р. Кубан (от където започвали аланските земи), изповядвала в по-голямата си част християнска религия, и макар в състава на Хазарския каганат, тя успяла да извоюва значителна политическа самостоятелност особено през първата половина на X в. От средата на същото столетие обаче това българско население започнало вероятно да търпи значителни удари едновременно от византийци, руси и печенези, като с течение на времето една част от него била унищожена, а друга намерила убежище като християнска най-вече в Дунавска България. В изворите тези българи са назовавани най-често „черни", „вътрешни" и „в.н.н.т.р." или „н.н.нд.р." (българи уногундури)[150]. Може да се предполага, че техни потомци са днешното тюрко-християнско население – гагузи, съсредоточено главно в Североизточна България, Добруджа и Бесарабия[151].

Поначало по въпроса за местоположението на черните българи са съществували различни хипотези[152]. От тях най-сериозни аргументи е имало твърдението, че те са били преки потомци на прабългарите, начело с Батбаян, като определението „черни" се обяснява с подчиненото им положение в хазарската държава[153]. Съветският археолог Н. Я. Мерперт идентифицира черните българи с т.нар. „вътрешни българи" от съчиненията на арабските автори и приема, че като преки наследници на Кубратовата Велика България те са обитавали обширната територия между реките Днепър и Кубан, включително и Източен Крим. В резултат на пребиваването им по тези земи на тях преписва и т.нар. Зливкински вариант на Салтово-Маяцката култура[154]. Съветският учен А. В. Гадло се опита да ревизира всички дотогавашни становища, свързвайки черните българи с остатъците от българите кутригури в степното междуречие на Прут и Днестър, което до 40-те години на X в. било част от Отвъддунавска България, а след това влязло в сферата на влияние на Киевска Русия[155]. Тази хипотеза обаче не издържа основателна критика[156] и затова на нея няма да отделяме повече внимание. Бихме искали да приведем някои допълнителни резултати от археологическите изследвания, както и някои собствени съображения, подкрепящи тезата на Н. Я. Мерперт[157].

---

[147] За аланите и околните им сродни племена виж В. Б. Деопик, Северокавказие аланы и адыгские племена. В: *Очерки истории СССР III–IX вв.* М., 1958, с. 616–642; Гадло, *Этническая история*, с. 200–203; В. Б. Ковалевская, *Кавказ и аланы. Века и народы*, Москва, 1934, с. 140–164.

[148] Виж за него Крачковский, Арабская географическая литература, с. 275–280.

[149] Куник, Розен, *Известния ал-Бекри*, с. 63_{10-18}.

[150] За „в.н.н.т.р." и „н.н.нд.р." – българите уногундури, виж Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 97–110 с посочени различни мнения и литература. Трудно ни е да приемем буквално сведенията в писмото на хазарския цар Йосиф от X в., че в своето настъпление на запад в края на VII в. хазарите изтласкали цялата прабългарска маса (в.н.н.т.р.) чак до Дунава (срв. Коковцов, *Еврейско-хазарская переписка*, с. 92).

[151] Е. Боев, За потеклото на гагаузите, В: *Чиракман – Каварна – Карвуна*, С., 1982 г., с. 113–117.

[152] Кратък преглед на всички хипотези у Gy. Moravcsik, *DAI*, II, Commentary, p. 62; Гадло, О черних и внутренних болгарах, *Доклады по этнографии*, 6, Л., 1968, с. 4–8; Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 163.

[153] Артамонов, *История хазар*, с. 172. Във връзка с определението „черни" твърде интересно е известието на един тибетски географски документ от VIII в., според който на запад от уйгурите наред с печенезите се разполагали т.нар. „черни конници" – „тюркско племе, многочислено и процъфтяващо, от което могат да се вземат най-хубавите тюркски коне". Срв. Гумилев, *Древние тюрки*, с. 381 и бел. 41, който смята, че това могат да бъдат само черните тюргеши. Според нас, тъй като липсва ясно указание за подобно твърдение, не по-малко вероятно е да се предположи, че става дума за черните българи.

Днес може да се смята почти за сигурно, че черните или вътрешните българи са живели и извън ареала, описан от този учен. Съветският археолог А. Л. Якобсон убедително доказва, че през VIII–X в. в югозападните области на Крим се заселила и съществувала значителна маса от прабългарско население, която дошла от Хазария и определила облика на материалната култура в Таврика през този период[158]. Съгласно последните археологически изследвания тази култура се явява като кримски вариант на Салтово-Маяцката култура, твърде близък до Приазовския вариант, за който се смята, че е оставен от потомците на прабългарите, подчинени на Батбаян[159]. Би могло да се допусне, че именно на тях дължим и останките от т.нар. Хумаринско градище, съществувало през VIII–X в. на едно възвишение по десния бряг на р. Кубан[160].

Що се касае до въпроса за политическата роля на черните българи и техните взаимоотношения с Хазарския каганат, Византия и Киевска Русия през 30–40-те години на X в., той бе разгледан в една нова и интересна светлина още от М. И. Артамонов[161]. През 30-те години на десетото столетие империята започнала да комбинира различни системи от съюзи срещу хазарите, като най-напред се опитала да настрои срещу тях аланите, и след като това начинание завършило с неуспех, била въвлечена и Киевска Русия. Съгласно сведенията на еврейско-хазарската преписка русите нападнали хазарския град Самкерц[162], който се намирал вероятно на Таманския полуостров, при потока между Черно и Азовско море[163]. След като го завзели с хитрост, русите разграбили града и побързали да се оттеглят[164]. Хазарският наместник (архонт на Боспора), който носел титлата *булшица*, на име Песах, и всъщност вожд на черните българи, след като не открил русите, организирал нападение срещу кримските владения на Византия[165].

Вероятно оттогава черните българи се превърнали в значителна опасност за византийските интереси на Кримския полуостров. Присъединяваме се към мнението на Ф. Е. Вожняк, че явната (ако не и основната) цел на Византия според договора от 944 г. била да накара русите да спрат черните българи в техните нападения срещу имперските владения в Крим, като по този начин и самите руси трябвало да престанат да бъдат заплаха за империята[166]. А както вече бе показано, съгласно сведенията на Константин Багренородни[167] и някои източни извори[168], русите наистина са имали възможност да поддържат връзки със земите на черните българи.

---

[154] Н. Я. **Мерперт**, Древнейшие болгарские племена Причерноморья, В: *Очерки истории СССР III–IX вв.*, с. 605–615.

[155] **Гадло**, О черних и внутренних болгарах, с. 10–22. След него към подобно гледище бе склонен да се присъедини и М. И. **Артамонов**, Тюрко-болгары и славяне в Западном Причерноморье, В: *Славяните и средиземноморския свят*, с. 269.

[156] Срв. **Божилов**, *Анонимът на Хазе*, с. 164–167.

[157] Виж и полезните изводи в тази насока на Д. Т. **Березовец**, Славяне и племена Салтовской культуры, В: *Славяните и средиземноморски свят*, с. 272–273.

[158] **Якобсон**, *Раннесредневековые сельские поселения*, с. 189–195; И. А. **Баранов**, Некоторые итоги изучения тюрко-болгарских памятников Крыма, В: *Плиска–Преслав*, II, с. 57–71.

[159] *Археология СССР: Степи Евразии в эпоху Средневековья*, с. 64–65. На археологическата карта на Салтово-Маяцката култура (с. 152) авторката С. А. Плетньова е представила двата ѝ варианта като един.

[160] Х. Х. **Биджиев**, Хумаринское городище (VIII–X в.), В: *Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов*, С., 1984, с. 115–124.

[161] **Артамонов**, *История хазар*, с. 373–374, 378.

[162] **Коковцов**, *Еврейско-хазарская переписка*, с. 118.

[163] **Артамонов**, *История хазар*, с. 374.

[164] **Коковцов**, *Еврейско-хазарская переписка*, с. 118–119.

[165] *Пак там*, с. 119; V. **Mošin**, Les Khazares et les Byzantines d'apres l'Anonyme de Cambridge, *Byz.*, VI, 1931, p. 313 (текст и превод на френски език). За титлата и името на въпросната личност виж A. **Zajaskowski**, *Ze stydiow nad zagadaniem chazarskim*, Kraków, 1947, p. 36–38.

[166] **Wozniak**, Black Bulgarians, p. 115.

[167] *DAI*, §42, p. 186_{75-78}.

Единствените сведения за събитията от 943 г., засягащи пряко отношенията на България с печенезите, ни дава руският летопис *Повесть временных лет*, в който под 944 г. (всъщност 943)[169] е записано: „Игорь же совкупивъ вои многи, варяги, Русь и поляни, словени и кривичи, и тиверьци и печенеги наа и тали у нихъ поя, поиде на Греки в лодъях и на кониxъ хотя мьстития себе. Се слышевше корьсуньци послаша к Роману, глаголюще: „Се идуть Русь безчисла кораблъ, покрыли суть море корабли“. Тако же и болгаре послаша весть глаголюще: Идутъ Русь и наяли суть к собе печенеги“. Се слышавъ царь посла к Игорю лучее боляре, моля и глаголя: „Не ходи, но возьми дань, иже ималь Олегъ придамь и еще к той дани“. Тако же и к печенегамъ посла поволоки и злато много. Игорь же дошедъ Дуная, созва дружину, и нача думати и поведа имь речь цареву. Реша же дружина Игорева: „Да аще сице глаголетъ царъ, то что хочемъ боле того не бившеся имети злато, и сребро и поволоки? Егда кто весть; кто одолеет, ми ли, они ли? Ли с моремъ кто светенъ? Се бе не по земли ходимъ, но по глубине морстей: обча смерть всемъ“. Послуша ихъ Игорь, и повеле печенегамъ воевати Болгарьску землю, а сам вземъ у грек злато и поволоки и на вся воя, и възвратися въспять и приде в Киеву во свояси“[170].

За да отмъсти за своето поражение под стените на Константинопол през 941 г., киевският княз Игор организирал значителна морско-сухопътна военна експедиция, в която влизали варяго-нормани (вероятно най-вече като екипаж на плавателните съдове), славяни от околните племена (съставящи може би пехотата), тиверци, т.е. тюрко-българи от Прутско-Днестровското междуречие, и печенези, които образували конницата. Възможно е да се създаде впечатлението, че в текста последните две етнически групи са отделени от славяните и от варягите. Може също да се допусне, че княз Игор е взел заложници не само от печенезите, но и от тиверците. След като походът започнал, херсонците схванали неговата цел – Константинопол, и съобщили на византийците онова, което успели да разузнаят: числото на корабите, които излезли вече от устието на Днепър и поели курс покрай крайбрежието към византийската столица. Особено интересно е известието за дейността на българите. Вероятно след като установили настъплението на сухопътните части към отвъддунавските български владения, те съобщили в Константинопол, че русите са тръгнали на поход, и като съюзници са наели печенези. За съжаление руският летописец е лаконичен и не съобщава защо българите са направили това – за това, че са се почувствали застрашени и може би са поискали помощ, или просто са искали да предупредят като съюзници ромеите, както били направили и за похода на Игор през 941 г. В едно от последните изследвания по този въпрос В. Д. Николаев отбелязва, че посредством печенезите княз Игор е искал да неутрализира българските сили на цар Петър, като не им даде евентуалната възможност да се намесят срещу русите[171]. Подобни са и разсъжденията на Г. Г. Литаврин. Според него Игор разчитал лесно да преодолее съпротивата на отслабналата от социалната криза и политическите размирици България, ако тя като съюзник на империята се опитала да попречи на преминаващите през нейната територия руски конници (на него нямало как да не бъде известно, че българите не съумели да спрат маджарските набези срещу империята през 934 г.)[172].

Ако това обаче действително било така, ефективността на сухопътния удар срещу Константинопол се поставял под въпрос. Според нас княз Игор е искал да обезпечи свободното преминаване на славянската пехота и печенежката конница през България, като за целта успял да привлече тиверците, т.е. българското население на североизток от р. Дунав, и може би взел заложници от тях. Ако това действително се е случило по този начин, руският княз е могъл да въздейства както на българското население на юг от Дунава, така и върху официалната българска власт, завързвайки ѝ ръцете посредством заложници от нейните поданици и поднасяйки ѝ неблагопри-

---

[168] Гаркави, *Сказания мусульманских писателей*, с. 192–193, 218.

[169] Виж тук бел. 97.

[170] *ПВЛ*, I, с. 32–33.

[171] Николаев, К истории болгаро-русских отношений, с. 53–54.

[172] Г. Г. Литаврин, Древная Русь, Болгария и Византия, в XI–X вв. В: *История, культура, этнография и фольклор славянскихп народов, IX международный съезд славистов*, Киев, сентябрь 1983, Доклады советской делегации, М., с. 72.

ятната възможност да разруши съюза ѝ с печенезите. Ето защо на цар Петър и неговото обкръжение не оставало нищо друго освен да информират Константинопол за създалата се ситуация. Едва тогава може би във византийската столица разбрали цялата сериозност на възможността ромеите да се сблъскат с една огромна коалиция, в която да бъде въвлечен дори най-верният им съюзник. Реакцията била бърза и ефективна – при дунавските устия[173] съюзните дружини, начело с Игор, били посрещнати от видни представители на византийската дипломация, които наред с многото дарове носели и предложението за увеличаване стойността на данъка, постигат при споразумението с княз Олег. От текста на руския летопис правят впечатление думите на Игоревото знатно обкръжение, че „и не по земята да вървим, а по морската шир, обща е смъртта за всички нас"[174], които могат да се тълкуват по следния начин: достигайки до Дунава, вероятно от отговор на българско пратеничество русите са разбрали, че няма да могат да осигурят свободно преминаване на съюзната сухопътна войска (съставена предимно от славянска пехота и печенежка конница) през България. При това положение единственият начин да продължи походът към Константинопол бил по море. За русите обаче все още е бил твърде пресен горчивият спомен за неуспеха им под стените на византийската столица през 941 г. Ето защо те се съгласили, убеждавайки и самия Игор, да приемат със златото и главното условие на ромеите за примирие – което в повечето случаи се явява като необходим елемент при провеждането на подобни преговори – да стана съюзници на империята[175]. И тук според руския летопис следва текстът, съгласно който Игор, отказвайки се от похода, накарал печенезите да воюват в (или срещу) „Българска земя", а самият той с цялата плячка от гърците се завърнал в Киев.

Целесъобразно обаче би било отново да се постави въпросът, какво е имал предвид руският летописец под названието „Болгарьска земля".[176] Като отчитаме обстоятелството, че в руските летописи географските понятия „българска земя" и „България" не трябва да се отъждествяват само с държавата България на Дунава[177], предлагаме четири варианта, които могат да покрият значението на въпросното наименование в конкретния случай: 1) Летописецът е имал предвид земите на Волжка България. Според нас този вариант е най-неприемливият, тъй като държавата на волжките българи останала встрани от разглежданите събития[178]; 2) Ставало е дума за отвъддунавските североизточни български земи или по-точно за степната зона на Прутско-Днестровското междуречие. Както бе разяснено по-горе, тези територии по същото време са били част от Българското царство, населявани предимно от българско население, засвидетелствано от руския летопис може би като тиверци. При похода на Игор те станали негови съюзници, предоставяйки му територията, на която живеят, за свободно преминаване на войските, включително и тези на печенезите. Ето защо трудно може да се приеме, че като отплата руският княз е накарал едни свои съюзници да нападнат земите на други свои съюзници, при това в момент, когато и самият той се намирал в тези земи. Всъщност това било територия официално принадлежаща на Българското царство, което има пряко отношение към следващия възможен вариант; 3) Печенезите са нападнали българските земи на юг от Дунава, при което най-вероятно е пострадала днешна Добруджа. Този вариант се приема от абсолютно всички учени, които са се спирали на този проблем[179]. При това известието на руския летопис обикновено се свързва с един надпис, намерен при с. Мирча вода в дешна румънска Добруджа. Той се намира върху един откъслек от каменен блок, като е запазена само част от него[180]:

---

[173] Според нас е по-трудно да се приеме, че византийското предложение за мир е било направено преди Игор да достигне Дунава и едва там той е известил своето обкръжение. Дори и да се допусне това, основателно могат да се поставят въпросите: защо той е изчакал достигането на Дунава и не е ли свързал своя отговор с византийското предложение и с евентуалната позиция, която би могла да заема България. Според нас в самия текст на ПВЛ, както ще стане ясно, има известни указания и за такова предложение.

[174] В руския превод на тази част от летописа (*ПВЛ*, I, с. 231) се влага малко по-друг смисъл: „Не по земли ведь ходим, но по глубине морской: всем общая смерть". От него обаче не става ясно според нас какво са искали да изтъкнат пред Игор неговите приближени.

[175] Пример за това ни служат по-късните преговори между руския княз Светослав и император Йоан I Цимиски при Дръстър през 971 г. Особено показателни в тази насока са сведенията на I. Skylitzes, p. 309$_{36-39}$.

[176] За значението на този термин като еквивалент на *България* виж Д. Ангелов, „Българска земя", „българска страна", „българско царство", „българска държава", „България", *Palaeobulgarica*, IV, 1980, 3, с. 8–12, където се отбелязва, че същият смисъл се влага и в ПВЛ, при което се дава и пример с известието за маджарското нашествие през 896 г. В същия летопис обаче има места, където под „болгары", а оттам и под „Болгарска земля" се подразбират волжките българи и Волжка България – срв. *ПВЛ*, I, с. 59.

[177] Михайлов, За руско-българската етническа граница, с. 199.

[178] Виж най-новата литература по въпроса – Е. П. Казакова, О некоторых вопросъх ранней Волжской Болгарии (VIII–X в.) по новым археологическим данным, В: *Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов*, с. 125–128.

> . . .
> ГЬРЬЧѢХЬ
> (В) ЛѢТО Ѕ҃ѴН҃А (=6951, т.е. 943 г. от н.е.)
> (П)РН ДНІМНТРѢ БЪ
> ЖОУПАНѢ

Въпреки различните четения и хипотези, изказвани по отношение на този надпис[181], в последните години се затвърди мнението, че авторът на надписа (вероятно жупан Димитър) е искал да информира за неуспешния опит на руси и печенези да воюват с гърците (= византийците), както и за последвалата печенежката атака над българската административна област, която той управлявал[182].

При все това обаче налице са няколко обстоятелства, които не ни позволяват да се присъединим към това гледище. Най-напред, печенезите са били и са си останали съюзници на България. Вероятно, съгласявайки се да участват в похода на Игор срещу Византия, те са поставили като условие безпрепятственото преминаване през българските земи. За да ги убеди в това, Игор може би се е съюзил с тиверците. Но понеже същото не можело да се постигне и на юг от Дунава, пък и заради византийското злато, те окончателно се отказали да продължат участието си в конфликта. Вече изтъкнахме, че при това положение русите приели примирието и заедно с него уверението, че от врагове стават съюзници или неутрални спрямо империята. България обаче също била съюзник и „приятел" на Византия, а ромейският василевс Роман Лакапин бил тъст на цар Петър[183]. Нима киевският княз би подтикнал своите наемни печенежки дружини да нападнат съюзниците на своите нови съюзници? Това е трудно допустимо, дори и да се абстрахираме от предполагаемото обстоятелство, че българо-печенежкият съюз продължавал да съществува. И все пак, ако допуснем, че последното вече не било в сила, дори без да рискуват с преминаване на Дунава, печенезите много по-лесно биха могли да разграбят българските степни области в Прутско-Днестровското междуречие, т.е. земята на тиверците, което както видяхме е твърде неприемливо. Що се отнася до историческата стойност на Добруджанския надпис, от неговите откъслечни сведения не става ясно дали се касае за някакво печенежко нападение. Твърде възможно е надписът да информира за преговорите на руси и печенези „у гърците"[184] на Дунава (не много далече от мястото, където е намерен самият надпис) и за евентуалното участие на българския жупан Димитър в тези преговори[185]. Трябва обаче още веднъж да се подчертае, че няма сигурни основания да се приема евентуалното пресичане на Дунава от печенезите и тяхното нападение над централните български области по заповед на княз Игор[186] – още повече като това се свързва със сведенията от Добруджанския надпис.

---

[179] Срв. за това най-общо в *История на България*, 2, с. 372.

[180] Д. П. Богдан, Добруджанская надпис, 943 года, *Romanoslavica*, I, 1958, с. 89, фиг. 6.

[181] Подробен преглед у В. Гюзелев, Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г., *ИП*, 1968, 6, с. 40–48, който приема, че печенезите са действали в случая по внушение на Византия.

[182] Iv. Božilov, L'inscription du jupan Dimitre de l'an 943 (théories et faits), *EH*, VI, 1973, p. 11–28. За разлика от В. Гюзелев същият автор приема, че печенезите са действали по внушение на киевския княз. Известна модификация представлява мнението на Николаев (К истории русско-болгарских отношений, с. 54–55), според когото нападението на печенезите върху българските земи в днешна Добруджа под разпореждането на киевския княз целяло да осигури утвърждаването на руската власт в Прутско-Днестровското междуречие, изтласквайки оттам българите. Още по-далеч отива в своите разсъждения за въпросния надпис Б. А. Рибаков (*Киевская Русь*, с. 355–356), който допълва неговата липсваща начална част по следния начин: „Дань взяль князь Игорь на гърцехь..." Това от своя страна според същия автор потвърждавало наличието на едно приятелски настроено и сродно на русите славянско население (тиверци и уличи) в Добруджа, което образувало един своебразен „руски остров" там и се намирало само номинално под българска администрация. Тук едва ли има нужда според нас да се спираме на това произволно тълкуване на историческите факти и тяхното нагаждане към една предварително утвърдена идея и пр.

[183] Срв. *История на България*, 2, с. 370.

[184] Така, както ни е представен надписът според фотографията на първия издател Д. П. Богдан (виж тук бел. 180) думата гъръчахъ стои в местен падеж, и макар че пред нея не се чете предлогът, той може да се допълни според нас като ѹ или при.

[185] Прави впечатление, че третият ред от надписа, като че ли информира за две неща: първо, че събитието е станало по времето на жупан Димитър (при Димитре) и второ, че същият е бил (бъ, което лесно би могло да бъде бѣ) на мяс-

Последният 4-ти вариант за тълкуване на термина „Българска земя", употребен от руския летописец, би могъл основателно да означава и „земята на черните българи" или т.нар. „Черна България". На тези мисли ни навежда обстоятелството, че съществувала специална глава в последвалия събитията руско-византийски договор от 944 г., според която русите се задължавали да не допускат нападения на черните българи срещу Херсонската област в Крим, подчинена на империята[187]. Би могло да се предположи, че като предварителна мярка след сключването на примирието (но преди договора) русите са насочили печенезите към нападение срещу областта на черните българи („Българска земя") – удар, който не противоречал нито на българо-печенежкия съюз, нито на българо-византийските отношения по това време, и който поначало имал повече демонстративен характер пред ромеите. Че това е така, и че печенежкото нападение имало по-скоро грабителски характер, ни убеждават и думите на Константин Багренородни няколко години по-късно, в които той допуска възможността Хазария да бъде нападната от черните българи[188]. Следователно около средата на X в. Черна България е била реална политическа сила, с която трябвало да се съобразяват Византия, Киевска Русия и Хазарския каганат[189]. За съжаление ние не знаем как точно е била съкрушена тази сила. Единственият ориентир в тази насока ни дава гореприведеното известие на арабския автор ибн-Хаукал, че към 976 г. българите били изтребени (?) заедно с буртасите и хазарите от русите[190]. Тези българи не биха могли да бъдат волжките, тъй като знаем, че Волжка България съществувала чак до татаро-монголското нашествие през XIII в.[191] Въпреки понесените загуби, вследствие на балканските походи на киевския княз Светослав, дунавските българи едва ли биха могли да бъдат предмет на въпросното съобщение, тъй като тук явно се касае за значителни поражения с катастрофални последици за съществуването на изброените народности. Следователно ибн-Хаукал би могъл да има предвид само черните българи. До 976 г. те са могли да бъдат подложени на унищожение (но не напълно, както ще видим по-нататък) само при похода на Светослав срещу Хазарския каганат. Сведения за него дава същият арабски автор: през 358 г. от Хиджра (968/969 г.) русите „ограбили Болгар, Хазаран, Итил и Семендер"[192]. Това известие се свързва обикновено с данните от *Повесть временных лет* за похода на Светослав срещу хазарите, при който освен тях, руската войска разгромила още волжките българи, буртасите, аланите и касогите[193]. В последно време бе изказано мнението, че в своето известие за действията на русите, ибн-Хаукал имал предвид не волжките, а дунавските българи, веднага след което през 969 г. Светослав нападнал хазарите[194]. Не по-малко вероятно е да се предположи, че

то, явно във връзка със събитието, вероятно като представител на България в преговорите между византийците и княз Игор.

[186] Виж тук бел. 182. В тази връзка не можем да се съгласим с тезата на Трийрски и някои румънски учени за евентуалното печенежко присъствие в Добруджа по това време, за което „свидетелствали" тюркските надписи от Мурфатлар (срв. Tryjarski, *Pieczyngowie*, p. 596 sq. Виж критиката на V. Beševliev, Beobachtungen über die protobulgarischen Inschriften bei Basarabi-Murfatlar, *ИНМВ*, XIII, 1977, с. 49–56; Tăpkova-Zaimova, Les tribus en migration, p. 60, n. 30) Трудно ни е да приемем и хипотезата на Г. Г. Литаврин (Древная Русь, Болгария и Византия, с. 73–74), че с цел да възстанови отново помрачените българо-руски отношения след печенежкото нападение, предизвикано от Игор, неговата вдовица княгиня Олга посетила България на път от Константинопол през октомври–ноември 946 г.

[187] *ПВЛ*, I, с. 37.

[188] *DAI*, §12, p. 64.

[189] Според М. И. Артамонов (*История хазар*, с. 381–382) сведенията на Константин Багренородни не означават, че черните българи окончателно се откъснали от хазарите и представлявали съвсем самостоятелно политическо образование. Той дори допуска, че в своите отношения с империята Хазарският каганат е можел да действа само чрез черните българи.

[190] Гаркави, *Сказания мусульманских писателей*, с. 218; Marquart, *Streifzüge*, S. 474–475.

[191] Срв. за това най-общо в *История на България*, 2, с. 75.

[192] Гаркави, *Сказания мусульманских писателей*, с. 218; Marquart, *Streifzüge*, S. 474–475.

[193] *ПВЛ*, I, с. 47; Артамонов, *История хазар*, с. 426–429.

[194] Т. М. Калинина, Сведения ибн-Хаукаля о походах Руси времен Святослава, В: *Древнейшие государства на територии СССР, Материалы и исследования 1975 года*, Москва, 1976, с. 90–101.

арабският автор е имал предвид черните българи, още повече, че за да нападне хазарските градове Итил и Семендер, както и владенията на аланите, Светослав е трябвало да премине или на отиване, или на връщане, но поне веднъж, през земите им.

Началото на този антагонизъм основателно може да се търси в събитията през 943–944 г. Макар че допускаме именно тогава да се е извършило нападението на печенезите срещу черните българи заради внушенията на византийската дипломация и на руския княз, намерило израз на страниците на *Повесть временных лет*, нямаме повече данни за ролята на печенезите в съдбините на този тюркобългарски етнос[195]. В крайна сметка за нас остава по-важно обстоятелството, макар и нелишено от чертите на една работна хипотеза, че и през втората четвърт на X век българо-печенежкият съюз продължавал да съществува.

3. Събитията в България и ролята на печенезите през периода 968–1018 г.

По-горе се докоснахме и до историческите събития през периода 968–972 г., когато на печенезите им било отредено да играят значителна роля в отношенията на България с Византийската империя и древноруската Киевска държава.

Както е известно, вследствие на избухналия конфликт между българи и ромеи през 967 г. византийският император Никифор II Фока успял да настрои и да подтикне към война с България киевския княз Светослав[196]. През лятото на 968 г. последният предприел първия си поход срещу България[197], но въпреки първоначалните си успехи бил принуден не след дълго да се завърне в своите земи, тъй като достигнала вестта, че печенезите обсадили столицата Киев[198]. Това интересно известие отдавна е предизвикало различни отзиви, някои от които ще разгледаме тук.

Още навремето изтъкнатият български учен В. Златарски направи извода, че по този начин „печенезите останали верни на сключения с българите съюз"[199]. По същия начин разсъждава и Г. Вернадски – а именно, че по времето на първия поход на Светослав българският цар подтикнал печенезите да нападнат Киев[200]. Английският учен А. Д. Стоукс също смята, че печенезите били извикани срещу Киев от българите, макар че според него това било внушено от вече приятелски настроения към България император Никифор II Фока[201]. Според Д. Оболенски трудно може да се избегне подозрението, че в тези си действия печенезите не са били подтиквани от българите (или в краен случай от византийците)[202]. Като отчита общото безсилие на българите по време на първия поход на Светослав, Р. Браунинг отбелязва, че единственото, което направили цар Петър и неговите боляри, било да извикат печенезите, за да нападнат Киевска Русия в тил – един твърде ефективен ход, който принудил Светослав да се върне, за да спасява своята столица[203]. В съветската историография съществуват различни гледни точки. Докато А. Н. Сахаров смята, че печенежкият поход бил продукт на новото българо-византийско сближение, настъпило след първия поход на Светослав[204], то С. А. Иванов определено приема, че заслугата за това принадлежала на византийския император Никифор II Фока, който по този начин отново протегнал приятелска ръка към България[205]. Мнението на съвременната българска историческа наука като че ли най-добре е изразено от В. Тъпкова-Заимова, която допуска възможността печенезите да са действали в съгласие с българските власти, а може би и по византийско внушение[206]. По-определено становище по въпроса заема П. Коледаров, който смята, че заслугата за печенежкия поход към Киев принадлежи на българската дипломация[207].

---

[195] Ф. Е. Вожняк смята, за разлика от М. И. Артамонов (*История хазар*, с. 428), че черните българи представлявали същата заплаха за хазарите, както и за византийските интереси в Крим, тъй като се намирали вече под печенежки суверенитет и извършвали своите нападения най-малкото при мълчаливото съгласие на печенезите. (Срв. WOZNIAK, Black Bulgarians, p. 121–122).

[196] П. Тивчев, За войната между Византия и България през 967 г., *ИП*, 1969, 4, с. 81–83; *Cambridge Medieval History*, IV, 1, p. 513–514; OSTROGORSKY, *Geschichte*, S. 242–243.

[197] *История на България*, 2, с. 389–390. Напоследък С. А. Иванов (Византийско-болгарские отношения, с. 100) се опита да постави под съмнение наличието на българо-византийския конфликт, но признава, че походът на Светослав бил инспириран от Византия и имал за цел неутрализирането на България като една от главните страни на евентуално съществуващата антивизантийска коалиция, в която влизали още немци и маджари.

[198] *ПВЛ*, I, с. 47–48.

[199] ЗЛАТАРСКИ, *История*, I, 2, с. 559.

[200] VERNADSKY, *Kievian Russia*, p. 45.

[201] A. D. STOKES, The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich, *SEAR*, vol. XL, 95, 1962, p. 480.

[202] OBOLENSKY, *Byzantine Commonwealth*, p. 129.

[203] BROWNING, *Byzantium and Bulgaria*, p. 71.

[204] САХАРОВ, *Дипломатия Святослава*, с. 143.

От този кратък историографски преглед може да се направи извода, че повечето изследователи приемат възможността печенезите да са действали под българско внушение. Според нас те продължили да спазват своите съюзнически задължения към България и в труден за нея момент те нападнали враговете ѝ в тил, отвличайки ги по този начин от по-нататъшни враждебни действия.

През 969 г. руският княз Светослав отново се появил на Балканския полуостров, като успял да овладее цяла Източна България и да настъпи в Тракия, завземайки Пловдив[208]. Новият византийски император Йоан I Цимиски, който на 11 декември същата година чрез заговор лишил от престола Никифор II Фока, направил опит по мирен път да отклони русите от по-нататъшни военни действия, но този ход се оказал безуспешен[209]. Най-големи подробности за събитията, засягащи пряко отношенията между България и печенезите, ни дава византийският хронист Йоан Скилица: „А русите и вождът им Светослав, като научили за преминаването на ромейската войска [в Тракия – д.м., Х.Д.], споразумели се с поробените вече българи, а след това привлекли още и за съюзници печенезите (προσιληφότες δε καὶ συμμάχους τούς τε Πατζινάκας) и живущите на запад в Панония турки [маджари] като по този начин събрали около 308 хиляди души войска годна за бой. Като преминали Хемус, те опожарили и опустошили цяла Тракия, после разположили стана си някъде близо до стените на Аркадиопол, където чакали започването на войната"[210].

---

[205] **Иванов**, Византийско-болгарские отношения, с. 97–98.

[206] *История на България*, 2, с. 390.

[207] **Коледаров**, *Политическа география*, с. 53.

[208] *История на България*, 2, с. 390.

[209] *Пак там*, с. 393. Виж също **Ostrogorsky**, *Geschichte*, 243–245.

[210] I. Skylitzes, p. 288_{14-22}.

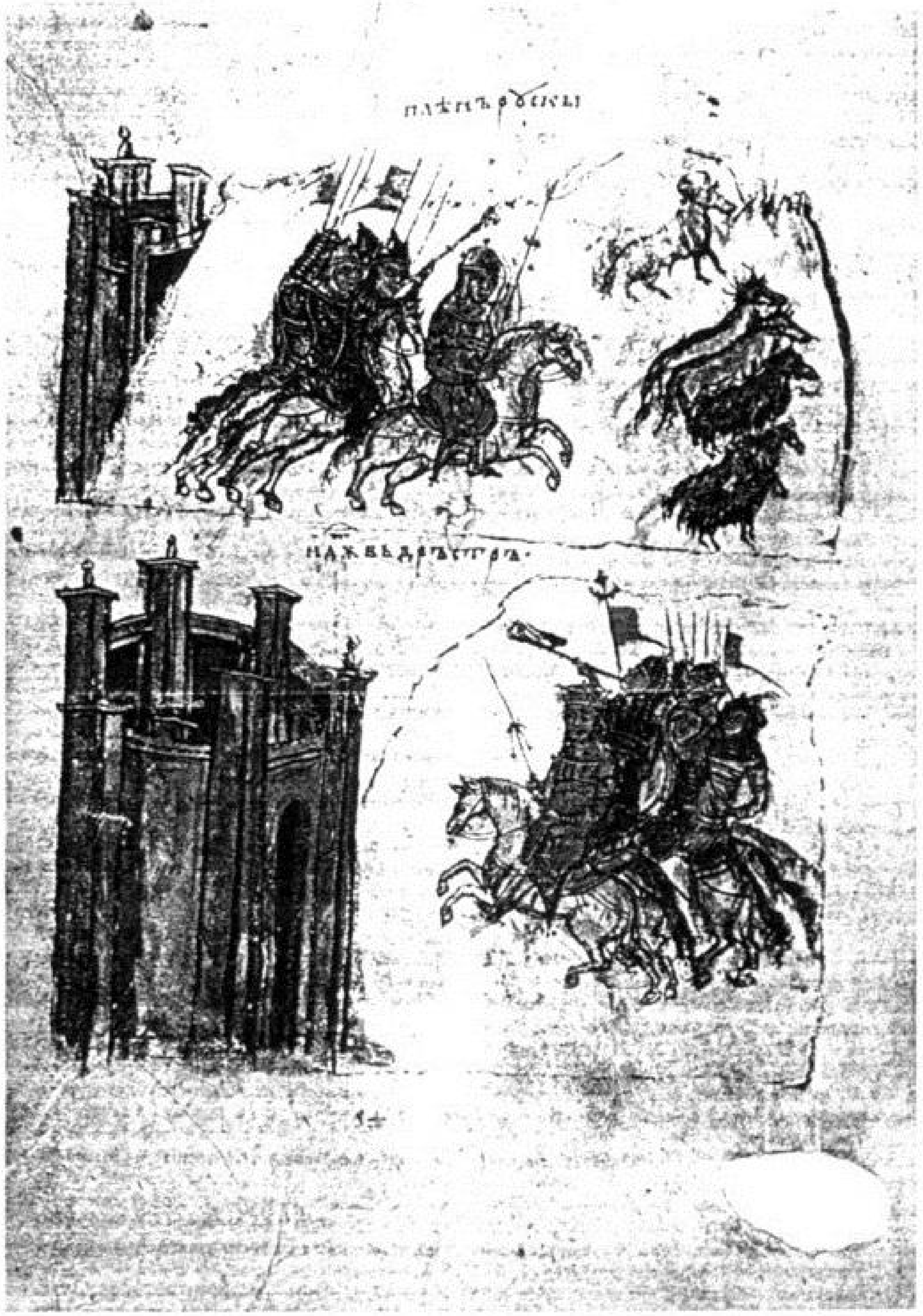

Нахлуване на киевския княз Светослав в България (969 г.). Поход на византийския император Йоан Цимиски към Преслав (971 г.). Миниатюри във Ватиканския препис на Манасиевата хроника (XIV в.)

Почти същото ни съобщава и хронистът Йоан Зонара: „А варварите и князът им Светослав като научили това [преминаването на ромейската войска в Тракия – д.м., Х.Д.], въоръжили българите и привлекли към тях за съюзници скитите, които се наричат печенези (καὶ συμμάχους προσειλιφότες Σκύθας, οἱ Πατζινάκαι κικλήσκονται) и турките, които населяват Панония"[211]. Малко по-различно, но в същия смисъл е съобщението за тези събития на техния съвременник Лъв Дякон: „Тавроскитите [русите] като чули за тяхното преминаване [на ромеите в Тракия – д.м., Х.Д.], отделили една част от своята войска, присъединили към нея войска от хуни [маджари] и мизи [българи] и я изпратили срещу ромеите"[212]. По-нататък в своя разказ обаче същият хронист говори за участието в тази войска и на скитите (печенезите)[213].

Тези известия на византийските хронисти са предизвикали твърде противоречиви и пресилени изводи за ролята на печенезите във въпросните събития. Разбира се едва ли можем да се съгласим с В. Златарски, който поставя под съмнение тяхната достоверност[214], но не можем да приемем и някои крайни оценки, изразени главно от чужди учени. Така например Р. Браунинг неправилно според нас смята, че още при своето повторно навлизане в България Светослав вече е бил придружаван от печенежки и маджарски наемни дружини[215]. Още по-далеч отива А. Н. Сахаров, който приема, че изграждането на антивизантийската коалиция от Светослав се дължала преди всичко на традиционните дружески отношения на Киевска Русия с печенези и маджари по това време[216] – извод, който според нас не намира никакво потвърждение в изворите.

Съвременната българска историография въз основа на разглежданите известия приема най-общо, че в последвалата битка при Аркадиопол печенезите, заедно с маджарите, са участвали като съюзници на руския княз Светослав[217]. Но как може да се обясни възможността малко преди това печенезите да са застрашавали неговата столица, веднага след това за твърде кратко време да са станали съюзници на довчерашния си противник, а не след дълго да подготвят и осъществяват гибелта на Светослав? Трудно ни е да допуснем, че докато срещу Киев са действали едни печенези, в Тракия е действала друга група техни сънародници, които нямали нищо общо с първите и т.н. Възможното обяснение на този парадокс може да се крие в обстоятелството, че участието на печенезите (както и на маджарите)[218] в сражението при Аркадиопол се дължало преди всичко на техния съюз с българите, които по силата на обстоятелствата признали в този момент върховното военно ръководство на киевския княз[219]. Основания за това ни дава езиковедският анализ на текстовете на Скилица и Зонара. И двамата хронисти употребяват глагола προσειληφότες в смисъл на „привличам към някого впоследствие" или след някакво предходно действие[220]. Освен това Скилица употребява и съюза δε καὶ, чието значение в повечето случаи е 'още и'[221]. По този начин е възможно двамата хронисти да са искали да подчертаят, че привличането на печенези и маджари в антивизантийската коалиция е последвало и е било възможно само след споразумение с българите. А това означава преди всичко, че съюзните отношения между България и печенезите продължавали да съществуват.

---

[211] I. Zonaras, p. 523$_{15-20}$ (= *ГИБИ*, 7, с. 180).

[212] L. Diaconus, p. 108, (= *ГИБИ*, 5, с. 255).

[213] L. Diaconus, p. 109–110, (= *ГИБИ*, 5, с. 256).

[214] Златарски, *Истрия*, I, 2, с. 576–577, бел. 5.

[215] Browning, *Byzantium and Bulgaria*, p. 72.

[216] Сахаров, *Дипломатия Святослава*, с. 144–145, 163–166.

[217] Божилов, България и печенезите, с. 60; В. Тъпкова-Заимова, В: *История на България*, II, с. 393.

[218] Всъщност маджарите продължавали да изпълняват своите съюзнически задължения към България така, както при цар Симеон през 917 г. (виж тук главата за маджарите, с. 196–199). Както е известно, вероятно още през 965 г. цар Петър възобновил и разширил договора с маджарите – срв. за това *История на България*, II, с. 374, без обаче да приемаме констатацията, че маджарите, както и печенезите, били нелоялни съюзници.

[219] Подробно за българо-руските отношения в този момент виж В. Златарски, *История*, I, 2, с. 551–573; П. Мутафчиев, Русско-болгарские отношения при Святославе, В: Мутафчиев, 2, с. 233–251, от които в българската, а и в съветската историография се наложи тезата за сключването на своеобразен българо-руски съюз с антивизантийска насоченост. В това отношения напоследък напълно основателно според нас известни резерви проявява С. А. Иванов, Κοιρανός τῶν Βουλγαρῶν: Йоан Цимисхи и Борис II в 917 г., В: *Общественное сознание на Балканах в средние века*, Калинин, 1982, с. 48–49, който правилно изтъква противоречивите страни на този „съюз".

[220] В български превод на *ГИБИ*, VI, с. 260 това място се превежда като „а освен това взели", което според нас изразява твърде общо действията на русите. В случая самата представка προσ- изразява последователност спрямо описаното предходно действие (споразумението с българите), а не едновременност или още по-малко предходност спрямо него (Срв. *A Patristic Greek Lexicon*, ed. By G. W. Lampe, Oxford, 1961, p. 1178: προσειληφότας – take as helper, obtain assistance of (receive in addition).

Подобен извод може да намери потвърждение и в думите на руския летописец в *Повесть временных лет*, които той влага в устата на киевския княз, излагащ доводите за необходимостта от преговори с император Йоан I Цимиски в Дръстър: „А Руска земля далеча, а печенези с нами ратьни, а кто ны поможеть?"[222] Тези думи още веднъж доказват, че печенезите всъщност не са сключвали никакво примирие със Светослав, а в битката при Аркадиопол са участвували, защото вероятно за това са ги помолили българите. От описанието на самата битка във византийските извори може също да се остане с впечатлението, че печенезите, както и маджарите, са действали напълно самостоятелно, без да се съобразяват с мнението на „върховния главнокомандващ" – киевския княз. Скилица разказва, че войската на Светослав била разделена на 3 части – в първата част влизали руси и българи, а печенези и маджари, които имали различен начин на воюване, били обособени на етнически принцип. Една малка византийска единица, командувана от Йоан Алакасевс трябвало да отклони вниманието на печенезите, към които се отправила най-напред. И наистина лековъоръжените „варвари" били увлечени към предварително подготвените засади, но Варда Склир, главнокомандващият византийските сили, който се появил внезапно, ги разбил напълно. След това той се насочил към останалите войски, които макар и незасегнати, били паднали духом, поради поражението на печенезите[223].

Може да се предполага, че след трагичния завършек на това сражение, останалата част от печенежкия контингент се изтеглила към своите местоживелища отвъд р. Днестър. Те обаче не променили своето отношение към българите и както става ясно, внимателно следели състоянието на преживяващата тежки мигове съюзническа държава. След успеха на византийските войски при Дръстър срещу русите, съгласно сключения договор между тях, император Йоан I Цимиски изпратил посолство при печенезите с предложение те да не преминават Дунава, да осигурят спокойствие на новия си съсед Византия, а така също и да пуснат русите да се завърнат безпрепятствено в земите си[224]. Последното условие обаче печенезите не приели и както е известно, устройвайки засада на Днепърските прагове, тези войнствено настроени номади начело със своя вожд Куря нападнали дружината на киевския княз през пролетта на 972 г., убили го и направили от черепа му чаша, от която впоследствие пили и вдигали наздравици[225].

Тези сведения отдавна са привлекли вниманието на различни учени. Още Г. Вернадски поставя въпроса, кой стои в основата на печенежката акция – дали това са българите, или византийците[226]. Основателен е и въпросът на Д. Оболенски – защо все пак печенезите отказват на ромеите да оставят Светослав необезпокоявано да се завърне в Киев[227]. На този въпрос се опита да отговори В. Тъпкова-Заимова, според която убийството на Светослав е било предварително уговорено между Цимискиевите пратеници и печенезите[228]. Още по-категорични са някои руски изследователи. Например С. А. Иванов смята, че мисията на епископ Филотей през 971 г. при печенезите имала чисто провокационен спрямо русите характер[229], а според А. Н. Сахаров действията на ромеите, които не съобщили за отказа на печенезите да обезпечат руското преминаване, представлявало дипломатическо вероломство[230]. Съвсем наскоро Б. А.

---

[221] Срв. *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, ed. E. A. Sophocles, New York–Leipzig, 1904, p. 347; *A Greek Lexicon*, compiled by H. G. Lidell and R. Scott, Oxford, 1864, p. 275. В посочения български превод на *ГИБИ* значението на тази връзка изобщо не е взета предвид, което би улеснило по-правилната интерпретация на текста.

[222] *ПВЛ*, I, с. 51. Срв. също руски превод, с. 249: „печенеги с нами в войне".

[223] I. Skylitzes, p. 289_{48}–292_{72}.

[224] *Ibidem*, p. 309_{45}–310_{51}.

[225] *ПВЛ*, II, с. 53.

[226] Vernadsky, *Kievian Russia*, p. 46–47.

[227] Obolensky, *Byzantine Commonwealth*, p. 130.

[228] Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав*, с. 35.

[229] Иванов, Византийско-болгарские отношения, с. 93.

[230] Сахаров, *Дипломатия Святослава*, с. 203.

Рибаков свърза смъртта на Светослав от печенезите с желанието на жителите на Преславец (според същия автор славянското население от т.нар. „руски остров в Добруджа"?) да се отърват от него[231]. Въпреки слабите страни на тази хипотеза за етническата същност на т.нар. „преславци"[232] (това във всички случаи са българите от Малкия или Великия Преслав), същият автор обърна внимание върху интересните сведения в *Повесть временных лет*, които до голяма степен разрешават поставеното питане: „И послаша переяславцы къ печенегомь, глаголюще: „Са идеть вы Святославъ в Русь, вземъ именье много у грекъ и полонъ безчисленъ, с маломъ дружины". Слышавше же се печенези заступиша пороги"[233]. Или както става ясно, инициативата за организирането на печенежката засада срещу Светослав принадлежала на българите (независимо от това дали те били от Малкия или Великия Преслав), които в случая се обърнали за съдействие от своите съюзници печенезите. Само по този начин може да бъде обяснен отказът на византийското искане за русите и причината, която печенезите изтъкнали за това според Скилица – а именно, че „те [печенезите] му [на Светослав] се гневели за договора с ромеите"[234]. Този довод би могъл да се тълкува в смисъл, че печенезите се обявили против сключения руско-византийски договор, тъй като по този начин били жертвани интересите на българите, които се освобождавали от руското присъствие, но попадали под византийска власт.

Византийско-печенежкият договор от 971 г. дава основания на румънския археолог П. Дякону да смята, че след неговото сключване до края на царуването на император Василий II (1025 г.) отношенията между двете страни били дружески и добросъседски, при което не било изключено повторното завладяване на Северна България от византийците през 1000 г. да е станало с печенежка помощ[235]. Според нас основания за подобно гледище няма, най-малкото защото липсват подобни указания в изворите. Нещо повече, склонни сме

---

[231] Рыбаков, *Киевская Русь*, с. 357.

[232] Виж тук бел. 182 (нашата критика).

[233] *ПВЛ*, I, с. 52, срв. и руския превод, с. 250.

[234] I. Skylitzes, p. 310$_{69-73}$.

[235] Diaconu, *Les Pétchènegues*, p. 37–38; idem, The Pechenegs, p. 237.

да смятаме, че печенезите били враждебно настроени спрямо завоевателите ромеи, а не е изключено според нас да са подпомогнали поне по косвен начин освобождаването на североизточните български земи, особено отвъд Дунава. Показателен в това отношение е един откъс от т.нар. Аноним на Хазе[236], където, описвайки трудностите по време на пътуването си към Маврокастро (дн. Белгород Днестровский, Украйна), предизвикани главно от несгодите на времето, анонимният автор добавя: „Но най-голямото бедствие бе, че вървяхме из вражеска земя и от това нашите дела не бяха поставени благоприятно, понеже злото от враговете ни заплашваше наравно с бурята"[237]. Тези „врагове" на ромеите (към които е принадлежал и авторът на цитираните редове) бяха идентифицирани от Ив. Божилов като печенези[238], които със своите враждебни действия спрямо византийската власт са подпомагали действията на българите за освобождаване на североизточните отвъддунавски земи по време на цар Самуил, вероятно през 990–991 г.[239]

От сведенията на руския летопис *Повесть временных лет* прави впечатление обстоятелството, че непосредствено след покръстването на Киевска Русия, последвано от установяването на много тесни връзки с Византийската империя, печенезите се намирали във война с киевския княз Владимир (в летописа под 988 г.): „бе борат от печенегъ. И бе воюса с ними и одолая имъ"[240]. За военни действия между руси и печенези същата летопис съобщава и под 992 г.[241], а също и под 996 г.[242] Важно е съобщението на руския летописец под 997 г.: „Володимеру же шедшю в Новугороду по верховьние воя на Печенеги, бе бо рать велика и бес перестани"[243]. Става ясно, че печенезите са се вплели в един значителен и продължителен конфликт с най-добрия съюзник и същевременно зет на византийските императори Василий II и Константин VIII по това време, а именно киевския княз Владимир. Този факт сам по себе си едва ли може да означава, че между печенезите и Византия са съществували добросъседски и съюзнически отношения, още повече пък да са се подпомагали взаимно в борбата срещу българите. Може дори да се предположи, че в своите действия срещу русите печенезите са продължавали да действат като български съюзници срещу сила, която вече защитавала враждебните византийски интереси. в тази връзка интерес представлява едно известие на Йоан Скилица за организирането на „военен поход срещу хазарите", за потушаване бунта на херсонския стратег Георгий Цуло през 1016 г. с помощта на руски войски начело със Сфенг, брат на киевския княз Владимир[244]. Според М. И. Артамонов[245] Георгий Цуло вероятно произхождал от български аристократичен род (Дуло?), бил получил чин протоспатарий[246] и управлението на византийските владения в Крим, опирайки се на живеещите все още там черни българи християни, които може би също са се включили в борбата срещу Византия. Твърде възможно е в желанието си да се противопоставят на обединените усилия на ромеи, руси и маджари да унищожат независимостта им, българите да са прибягнали до помощта на своите еднородци на Кримския полуостров, както и на печенезите. По отношение на последните особено показателно е и съобщението на Скилица за следващата 1017 г.: „Защото той [император Василий II] получил писмо от доростолския стратег Цицикий, син на патриция Тевдат Ивериеца, [който му съобщавал], че Кракра бил събрал твърде многобройна войска и се съюзил с Иван [Владислав]. Те били привлекли и печенези и се готвели да нападнат ромеите"[247].

---

[236] Подробно за този извор виж Божилов, *Анонимът на Хазе*, с. 9–39.

[237] *Пак там*, с. 46$_{157-160}$ (текст), с. 47 (превод).

[238] *Пак там*, с. 77, където е направен обстоен коментар за етническата принадлежност на тези „врагове" като печенези.

[239] *Пак там*, с. 117–131, където е дадено историческото обяснение и датировката на събитията.

[240] *ПВЛ*, I, с. 83.

[241] *Пак там*, с. 84.

[242] *Пак там*, с. 85.

[243] *Пак там*, с. 87.

---

[244] I. Skylitzes, p. 354$_{88-94}$.

[245] Артамонов, *История хазар*, с. 436–437.

[246] За тази титла съдим по намерените печати, които гласят: „Георгий Цуло, императорски протоспатарий и стратег на Херсон" – срв. И. В .Соколова, *Монеты и печати византийского Херсона*, Л., 1983 г. №54, 54а, с. 164–165. Виж също Iv. Božilov, Les Bulgares dans l'Empire byzantin, *ГСУ, ИФ*, т. 69, 1980, с. 79.

[247] I. Skylitzes, p. 355$_{26}$–356$_{36}$.

За съжаление този съюз не бил осъществен[248], с което била пропусната една от последните възможности за натиск срещу Византия и отстояване независимостта на българската държава.

С опита на цар Иван Владислав (посредством Кракра Пернишки) да привлече на своя страна печенезите, и с тяхна помощ да спре настъплението на Византия, завършили (с покоряването на Първото българско царство) официалните контакти между България и печенезите.

Тези контакти – постоянни или с известни прекъсвания – осъществявани в продължение на около 120 г., са един самостоятелен и завършен етап в отношенията на българската държава с номадите. Макар и не много продължително, тяхното времетраене е все пак достатъчно, за да си изградим цялостна представа за отношенията на средновековна България с печенезите, за ролята им в нейните съдбини.

Още първият контакт между двата народа бил като между съюзници – в 896 г. печенезите подпомагали цар Симеон да изтласка маджарите от Ателкузу. По-късно, в началото на X в., те вероятно участвували на страната на българите срещу маджарската експанзия в северозападните отвъддунавски земи. В дипломатическия двубой с Византия през 917 г. печенезите били привлечени на страната на България, след което те участвали в разгрома на византийските войски край Ахело и може би в превземането на ромейския граничен град Девелт. Особено ценни в тази насока били усилията на цар Симеон да изгради продължителен българо-печенежки съюз на базата на сродяването между двата народа. Условията за това били налице. Езиковата бариера между двата народа почти не съществувала, тъй като (както вече изтъкнахме в изложението) печенежкият език, макар че имал огузка основа, се характеризира със значителен българо-хазарски субстрат. В своите отношения към печенезите българите не прибягвали само до традиционното, използвано от византийската дипломация средство – паричните подкупи. Според неоспоримите свидетелства на патриарх Николай Мистик те се стремели и към осъществяването на смесени бракове. И най-накрая, но не на последно място, българската власт доброволно се изтеглила от някои отвъддунавски степни райони, предоставяйки обширни пасбища за изхранването на печенежкия добитък, осигурявайки по този начин препитание на самите печенези.

---

[248] Срв. Божилов, България и печенезите, с. 61 и бел. 124.

Тези действия на българския владетел продължили да дават своите плодове и след неговата смърт. Наистина по същото време печенезите започнали да се придвижват на запад към Балканския полуостров, при което завладели част от отвъддунавските български земи и това вероятно не минало без известни стълкновения (за които съобщава Константин Багренородни). Същевременно с това обаче нямаме сериозни основания да отхвърлим възможността за доброволно изтегляне на българите от земите между Днепър и Днестър – една твърде обширна територия, която трудно би могла да бъде защитавана. Този факт може би предопределил донякъде добросъседските и дори съюзническите отношения между България и печенезите при цар Петър, при неговите наследници и при цар Самуил, до самото покоряване на българската държава от Византийската империя. Показателно е и обстоятелството, което впрочем се опитахме неколкократно да изтъкнем – печенезите винаги са защитавали интересите на българката държава, дори и в най-трудните моменти от нейното историческо развитие. Това се отнася както за събитията през 943–944 г., когато България била застрашена от руските походи към Балканския полуостров, така и в края на X и началото на XI век, по време на епичните борби за оцеляване срещу ромеите.

Годината 1018 бележи не само края на политическата независимост на българската държава, но и на отношенията между България и печенезите, както и на с номадите въобще. От първата четвърт на XI в. печенезите и последвалите ги други номадски племена започнали твърде активно да се месят в съдбините на Балканския полуостров, но в този период би могло да се говори по-скоро за отношенията им с българите, или с българските земи, намиращи се под византийска власт – проблематика, която несъмнено е интересна и важна, но излиза извън рамките на настоящата работа.

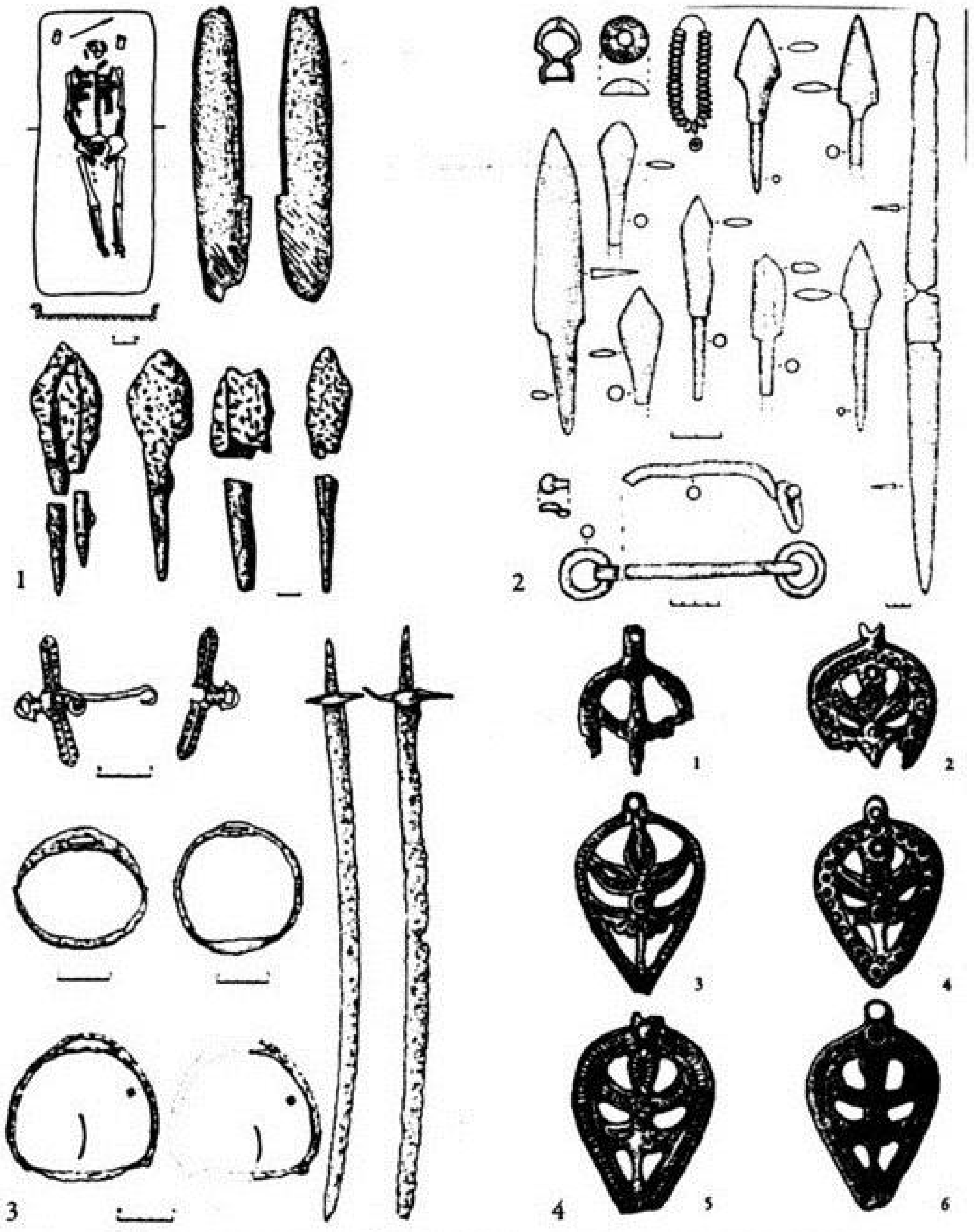

1. Планировка и погребален инвентар на печенежко погребение от X–XI в. при дн. Петрешти, Молдова.
2. Погребален инвентар на печенежко погребение от X–XI в. при дн. Павловка, Одеска обл., Украйна.
3. Желязна юзда, саби и стремена, приписвани на печенезите, заселили се в Унгария през XI в.
4. Бронзови пенданти, приписвани на печенезите от X–XI в., открити при разкопките на средновековните крепости Дръстър/Силистра (1,6), Истрия (2,3), Кано (4) и Саркел (5).

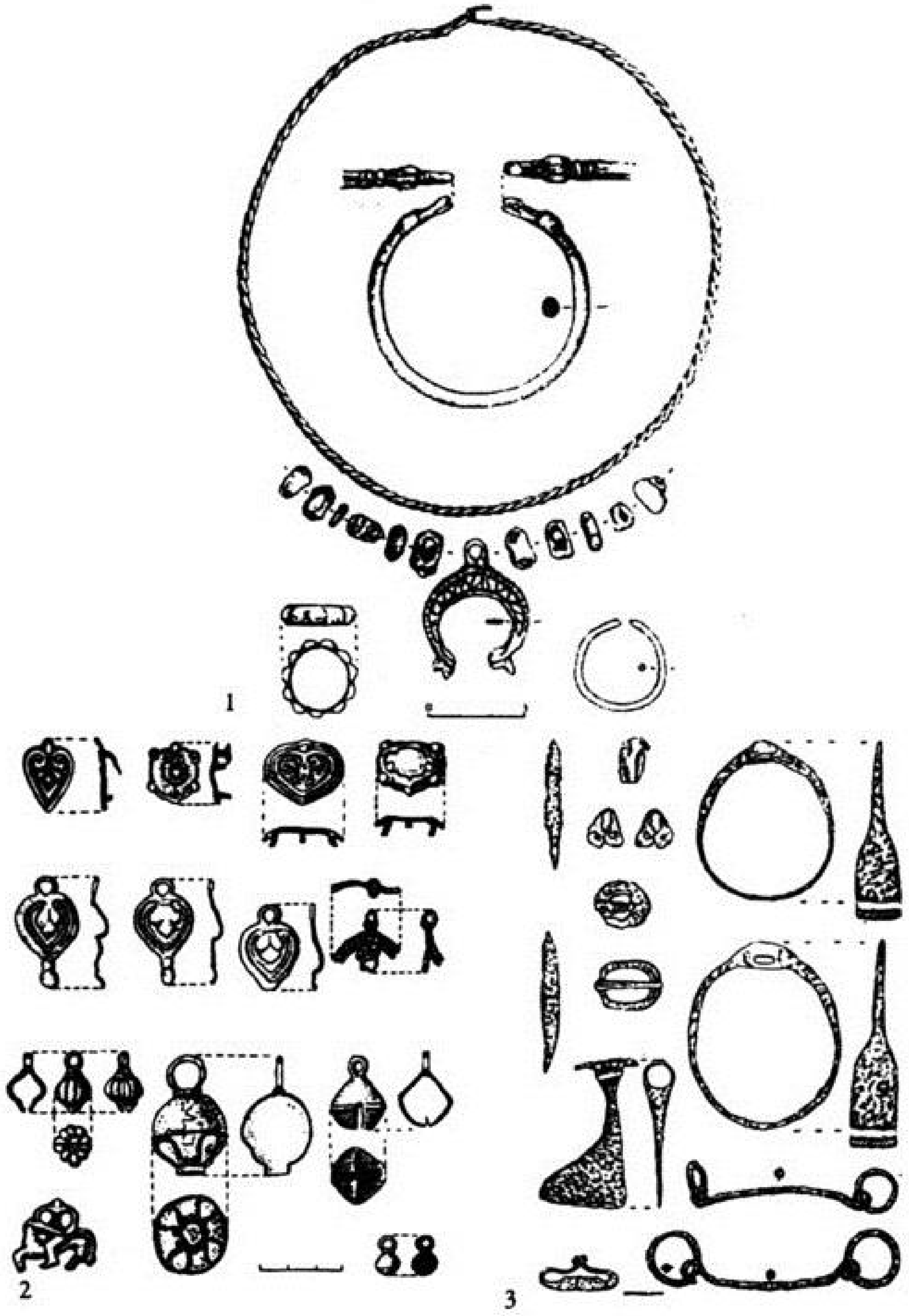

1. Украшения, приписвани на печенезите, заселили се в Унгария през XI в. 2. Украшения и предмети открити в печенежки погребения от XI в. при дн. с.Одърци, Добричка обл.3. Железни и медни предмети от инвентара на печенежки погребения от X–XI в. при дн. Вітьнешти, Румъния.

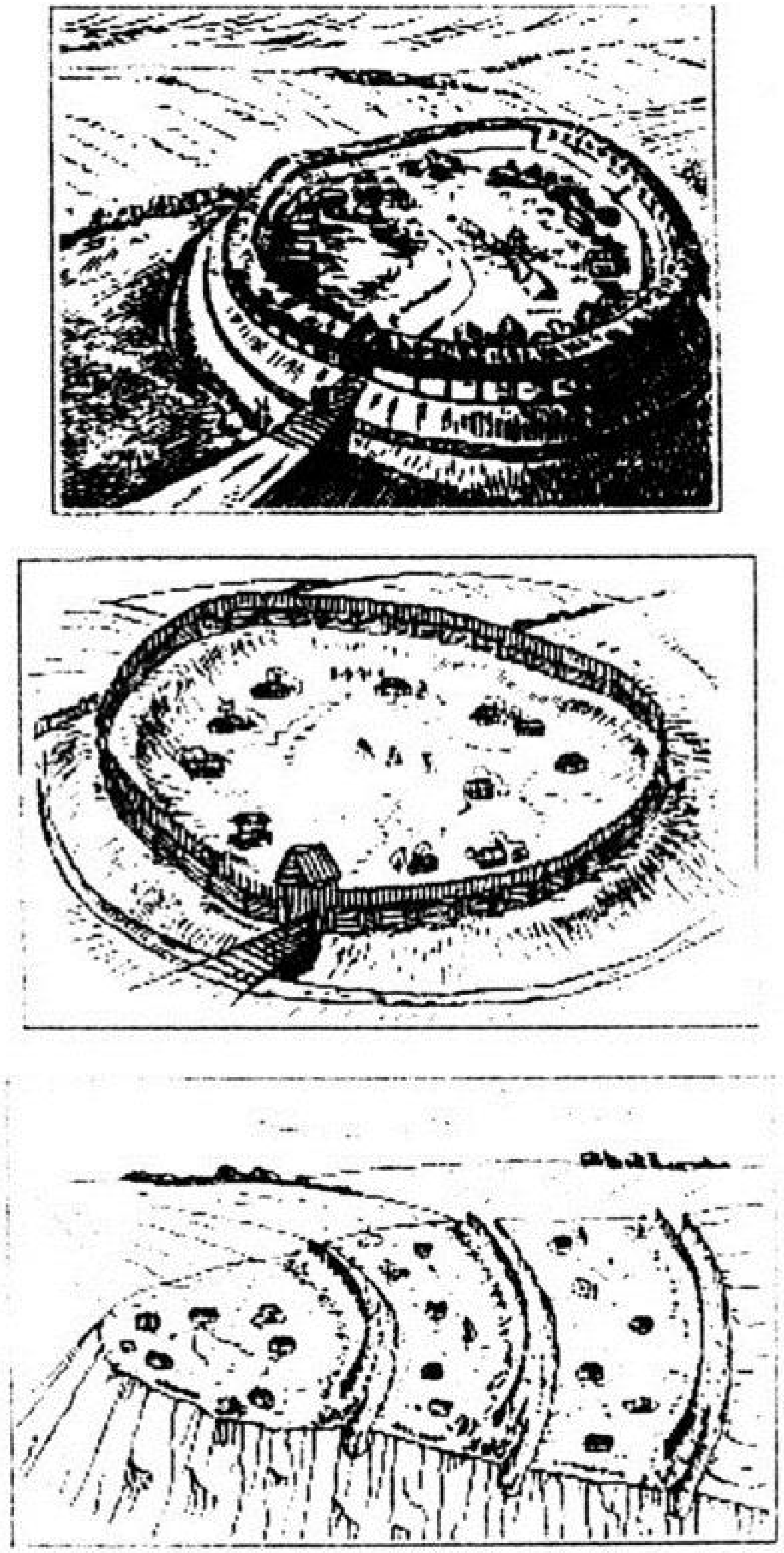

Графична реконструкция на (старобългарски?) укрепени селища в дн. Североизточна Бесарабия, разрушени от печенезите през XI в.

Заключение

Отношенията на България с номадите до началото на XI век могат да бъдат разделени на четири периода. Всеки един от тях е свързан с определен народ, който се явява съсед на българите по техните североизточни и северозападни граници. Към някои от тях българската държава не успяла да преодолее недоверието и враждебността, при други приятелските чувства се заменяли от остри конфликтни ситуации, след които настъпвали отново мир и разбирателство, а с трети били поддържани предимно съюзни и добросъседски отношения.

Прабългарите се формирали като самостоятелна тюркска етническа група някъде в сърцето на Средна Азия, откъдето били изтласкани постепенно на запад най-вече от родствените им хуни, за да се появяват към средата на IV в. в областите на север от Кавказ. Понататъшната съдба на прабългарите в продължение на около един век била свързана с хунското нашествие в Европа, при което обаче те запазили своята етническа и до известна степен политическа обособеност. След смъртта на Атила в 453 г. една част от прабългарите останали да живеят в Панония, а други се завърнали в степите на Северното Черноморие, където продължили самостоятелното си съществуване и през първата половина на VI в. Към средата на същото столетие сред тях започнали да проникват тюркоизирани угорски племена, които се интегрирали и взаимно асимилирали със заварената прабългарска маса по такъв начин, че техните имена – кутригури, утигури и оногури – заели важно място в хрониките, отразяващи събитията от средата и втората половина на VI в. Поради различното си отношение към Византия кутригури и утигури изпаднали в продължителен братоубийствен конфликт, умело подклаждан от самата империя, което за кратко време ги направило сравнително лесни жертви на прииждащите от изток авари. Последните, които представлявали всъщност угорско номадско племе с хуно-тюркски примеси, след 558 г. нахлули в земите на оногури и утигури, като на антивизантийска основа постигнали своеобразен съюз с кутригурите. Към новия център на Аварския каганат в Панония била увлечена, както изглежда, една по-малка част от кутригурите, докато по-голямата маса от тях останала да живее в степите на Северното Черноморие до р. Дон, заемайки източните области на каганата. За сметка на това, в по-западните му области започнало да се засилва влиянието на старите панонски българи, които участвали доста самостоятелно във военните мероприятия на аварския каган, и които приобщили лесно към себе си новопристигналите, но изостанали в своето развитие, родствени кутригури. Върхът на техните претенции за господство бил опитът им да наложат свой кандидат на овакантения аварски престол, което в край сметка завършило трагично за прабългарите в Централна Европа. Много по-успешно се развила борбата на кутригурите в източните предели на каганата, които се съюзили с Кубратовите българи и изгонили аварските гарнизони към 635 г. – първоначално само от областите между реките Дон и Днепър. Окончателното унищожаване на аварското присъствие на запад от Днепър станало при придвижването на Аспаруховите българи към Онгъла след разпадането на „Старата велика България" към 670 г.

След 680 г. обаче трудно може да се говори за евентуални военни действия между България и аварите. Както срещу Византия, с която младата българска държава се намирала поне формално в мир, така и срещу аварите защитата на границите били поверени на току-що подчинените славяни, а не на елитните прабългарски отряди. Нежеланието на хан Аспарух да разваля „мирните" отношения с аварите и Византия проличава може би и от неговото отношение към придвижването на „новия, смесен народ", начело с брат му Кубер, от аварска Панония към полетата на днешна Македония. При последвалите събития младата българска държава предпочела да запази „въоръжен неутралитет" дори и при действията на империята срещу Куберовите българи.

В последвалия период (VIII в.) българската граница на северозапад срещу аварите, която първоначално вървяла по поречието на р. Тимок и югозападните склонове на Карпатите, едва ли отбелязала някакво съществено разширение. Това било осъществено едва в началото на IX в. вследствие на разгрома, който аварите претърпели от хан Крум. В крайна сметка част от територията на каганата била включена към българската държава, а неговото население – третирано като поданици на българския владетел.

След аварското нашествие в средата на VI в. една част от прабългарските племена – предимно оногури и утигури, попаднали под зависимостта на преследващите аварите тюркюти. Този процес се извършил постепенно в периода 568–576 г. Възможно е след това някои угорски и прабългарски племена да са предприемали отделни опити да се измъкнат от тюркютската зависимост, като за целта прибягвали до покровителството на аварите или на Византия. Постепенно обаче останалата част, съсредоточена предимно в степните области между реките Дон и Кубан, извоювала известна политическа самостоятелност, при което някои нейни представители се ориентирали към осъществяването на лични контакти с Константинополския двор, независимо от тюркютската държавна власт. Тези тенденции особено много се засилили в началото на VII в., когато на политическата сцена изпъкнали фигурите на Органа=Гостун=Моходухеу и неговия племенник Кубрат. Към 630 г. Органа оглавил междуособната борба срещу управляващата тюркютска династия, което довело до освобождаването на прабългарите от тюркютска зависимост и тяхната консолидация в едно голямо военно-политическо обединение начело с хан Кубрат. Особено интересно е обстоятелството за подкрепата на Византия при император Ираклий спрямо борбата на Кубрат с враговете му от номадския свят. Сред тях особено опасни се оказали хазарите, които свързвали по-нататъшната си съдба със сваленета тюркютска династия, обявявайки се по този начин за наследник на разпадналия се каганат. Ето защо хазарите с настървение се нахвърлили най-напред срещу „Старата велика България". По всичко изглежда, че войната между прабългари и хазари започнала още докато хан Кубрат бил жив, т.е. между 651 и 663–668 г., като първоначално българо-хазарските стълкновения се ограничили по поречието на р. Кубан, а на север в междуречието на Волга и Дон. След смъртта на Кубрат обаче хазарите получили значителен превес, който бил улеснен и от някои децентрализиращи тенденции в прабългарското военно-политическо обединение. Очевидно най-голяма активност срещу хазарите проявявал третият син на Кубрат – Аспарух, който по това време управлявал най-източните области, заселени с българи уногундури (утигури + оногури), които били принудени да приемат и първите хазарски удари. Те по всяка вероятност не получили съществена помощ от върховния владетел Баян, склонен повече на споразумение с хазарите. Ето защо за хазарите не било трудно да им нанесат поражение, след което Аспаруховите българи започнали да отстъпват на запад, като успели да спрат хазарския натиск едва след като преминали р. Днестър.

След българо-византийския конфликт през 680–681 г., ознаменувал раждането на средновековната българска държава, империята заела най-вероятно позиция на неутралитет към борбата на Аспаруховите българи за спиране и омаломощаване на хазарското нашествие, което засягало силно и нейните собствени интереси по Северното Черноморие. Това позволило на хан Аспарух да съсредоточи основните си сили срещу хазарите, продължавайки да отбива техните атаки от североизток. Българо-хазарската война продължила до края на живота на първооснователя на българската държава, предвождал лично военните действия, в които намерил и смъртта си. Това обстоятелство предопределило до голяма степен враждебното отношение на неговия син и наследник хан Тервел към Хазарския каганат. Българо-хазарският антагонизъм ясно проличава в събитията около възстановяването и повторното детрониране на византийския император Юстиниан II (705–711), който поискал помощ от българския владетел именно като враг на хазарите и впоследствие до своя край провеждал, макар и непоследователно, по същество антихазарска политика. Показателни са последвалите реакции на Плиска пред очертаващата се реална заплаха от византийско-хазарско сближаване. Не може да не направи впечатление и факта, че най-ожесточените българо-византийски конфликти през втората половина на VIII в. почти съвпадат с моментите, когато Хазарския каганат имал най-голяма нужда от сигурен тил при отблъскването на арабската експанзия към Кавказ. Въпреки всичко обаче териториалните придобивки на изток от Днестър до Днепър, постигнати още при Тервел, били съхранени и в началото на следващото столетие, когато при управлението на хан Крум по североизточната граница съществувало относително спокойствие. Положението се изменило значително в полза на България при хан Омуртаг. По време на гражданската война в Хазария българските войски преминали р. Днепър и унищожили хазарска власт и я отблъснали на изток. С това те улеснили последвалото спасяване и заселване там на оцелелите участници в хазарските междуособици, които в по-голямата си част били потомци на Баяновите „черни" българи, както и на новите пришълци – маджарите. Тези събития бележат и края на преките българо-хазарски отношения.

Първият засвидетелстван контакт между България и маджарите бил осъществен около 837 г. Тогава маджарите, които вече се били настанили като непосредствени съседи на българската държава в областта Леведния (между реките Дон и Днепър), се опитали да подпомогнат нейните усилия да възпрепятства бунта и бягството на византийските пленници от отвъддунавските ѝ земи. Все пак, макар и неуспешна, маджарската подкрепа допринесла за поддържането на добри отношения между България и маджарите поне в началото. По-късно обаче хазарите, а оттам по косве́н начин и Византия, се постарали да привлекат маджарите на своя страна, настройвайки ги постепенно, но с методична упоритост, враждебно спрямо българите. Установено е, че към 860 г. маджари и хазари действали вече съвместно на Кримския полуостров, но трудно може да се допусне, че през 80-те години на IX в. маджарски отряди успели да проникнат чак до равнините на Централна Европа. Едва през 889 г. печенезите прогонили маджарите от областта на р. Дон и в резултат на тяхното изтласкване от Леведния в Ателкузу част от отвъддунавските български земи между реките Днепър и Южен Буг били изгубени. В началото на 90-те години на IX в. Хазарският каганат се опитал да запази своето върховенство над маджарите, при което били запланувани съвместни действия срещу опасно вклинилите се между тях печенези, а може би и срещу руси и българи. Вероятно през 891 г. маджарите предприели поход към Киев, столицата на древноруската държава, откъдето решили да се насочат с разузнавателна цел към Карпатския басейн, без обаче да влизат в преки стълкновения с тамошната българска администрация. Узнал за действията им в близки до неговите владения области, баварският крал Арнулф повикал техни отряди на помощ срещу великоморавския княз Светополк през 892 г. Две години по-късно маджарите отново нападнали, този път самостоятелно, Моравия и Блатненска Панония, като на отиване или на връщане оттам, преднамерено или не, те атакували и плячкосали отвъддунавските български земи. На следващата 895 г. в резултат на мисията на Никита Склир, привлечени като византийски съюзници, маджарите нападнали централните български области посредством изпратените от Константинопол кораби по Дунава, но въпреки първоначалните си успехи, били принудени да се оттеглят. Още през пролетта на 896 г. княз Симеон организирал срещу техните поселения в Ателкузу удар от две страни посредством печенезите, което принудило маджарите още през същата година да се изтеглят към северните райони на Карпатския басейн. След като се установили и закрепили по тези места, те отново привлекли вниманието на западните хронисти, извършвайки опустошителни набези към Каринтия, Долна Панония и Северна Италия. Преди това обаче същите заели най-близкостоящите обекти по пътя си – северозападните отвъддунавски български земи по долините на реките Тиса, Кьорьош, Муреш и Темеш. Следователно българо-маджарският конфликт при цар Симеон не приключил с драматичните събития в Ателкузу, а продължил своето развитие по северозападните краища на българската държава в началото на следващото столетие.

За обосноваването на подобно гледище могат да се използват най-вече сведенията на т.нар. Унгарски аноним, който отразява подробно интересуващите ни събития. Неговите данни намират в една или друга степен потвърждение и от други унгарски и западни латиноезични извори, както и от някои косвени податки в съвременни или по-късни гръцки извори. Ето защо сме склонни да приемем, че в самото начало но X в. маджарите постепенно, но методично сломили съпротивата на тримата български управители Салан, Менуморут и Глад, като завладели част от отъвддунавските български земи между Дунав и Тиса, а също и западните склонове на Карпатите. Българският владетел Симеон, подпомогнат вероятно от жителите на далматинските византийски градове, с разрешението на император Лъв VI, за което заплатил вероятно с крепостите на Драчката област, се опитал да подпомогне своя роднина Салан, но в сражението при Белград претърпял поражение. Въпреки това между България и маджарите било постигнато примирие, след което последните насочили своите удари към Сърбия, Хърватия и Далматинското крайбрежие. Мирът между двете страни, въпреки значителните териториални отстъпки на българската държава, се запазил поне до края на Симеоновото царуване. Нещо повече, едва ли може да има място за съмнение, че маджарите участвали на страната на българите в знаменитата битка при р. Ахелой и последвалото настъпление към Константинопол през 917 г.

Вероятно първата източноевропейска страна, която установила връзки с печенезите, била Симеонова България. Тези отношения започнали със сключването на военния съюз през 896 г., насочен срещу маджарите, който впоследствие бил потвърден, и въпреки превратностите на историческото развитие положил основите на дружеските контакти между българи и печенези до самия край на Първото българско царство. Печенезите, подобно на маджарите, несъмнено са изиграли важна роля за поражението на византийците в сражението при Ахелой (20 август 917 г.). В съчиненията на арабския географ ал-Масуди се съдържат и допълнителни сведения за участието на печенезите на българска страна и в други сражения срещу Византия. Особено интересно е описанието на битката при града Валандар, който основателно може да бъде идентифициран с крепостта Девелт. Всъщност тази крепост и дотогава явно е изпълнявала функциите на важен граничен, комуникативен и обменен център между България и империята, за което свидетелстват писмените извори, данните на сфрагистиката и археологическите открития.

По всяка вероятност мирът между България и печенезите, който едва ли бил нарушаван до края на Симеоновото царуване, се запазил и при неговия наследник – цар Петър. Той несъмнено е полагал същите усилия като своя баща да поддържа мирни и съюзни отношения с печенезите, което включвало един твърде широк и интересен комплекс от действия в тази насока – от доброволното изтегляне на българската администрация в отвъддунавските територии (границата вероятно била твърдо установена още при Симеон по р. Днестър) до предоставяне на пасища за печенежкия добитък в български земи и неизменно поддържаната политика на сродяване чрез смесени бракове, улеснявана и от относителната близост на езика. Особено голямо значение българо-печенежките отношения придобили във връзка със събитията около втория поход на руския княз Игор към Константинопол през 943 г. Както свидетелстват руските летописи, освен варяго-нормани и славяни били привлечени тиверци, които подобно на уличите имали тюрко-български произход и населявали Прутско-Днестъровското междуречие, а така също и печенези. Още в началото на похода обаче българите съобщили в Константинопол, че русите са в настъпление, като за свои съюзници били наели печенезите. Достигайки Дунава, вероятно в отговор на българско пратеничество (може би за участието на жупан Димитър в него ни информира Добруджанския надпис, а не за някакво печенежко нападение?), русите разбрали, че няма да могат да осигурят свободното преминаване на съюзната сухопътна войска през България. И тъй като алтернативата техният поход към Константинопол да продължи само по море се оказала неприемлива, княз Игор се отказал от него и накарал печенезите да воюват в (или срещу) „Българска земя“. Според нас реконструкцията на събитията прави нелогични предположенията, че руският летописец е имал предвид под това название земите на Волжка България, отвъддунавските или отсамдунавските български територии. Вероятно тази информация съдържа указание за евентуални военни действия на печенезите срещу черните българи, заемали степните области между реките Днепър и Кубан, Приазовието и Кримския полуостров. В крайна сметка обаче за нас остава по-важно обстоятелството, макар и под формата на работна хипотеза, че и през втората половина на X в. съюзът между България и печенезите продължавал да съществува.

Не по-маловажна е ролята на печенезите и по време на събитията през периода 968–1018 г. в България. Още при първия поход на княз Светослав през 968 г. печенезите нападнали неговата столица Киев – най-вероятно под българско внушение, оказвайки по този начин ценна помощ на своя български съюзник в труден за него момент. На следващата 969 г. печенезите участвали заедно с българи, руси и маджари в неуспешната за тях битка срещу империята при Аркадиопол. Според нас участието на печенезите (както и на маджарите) в това сражение се дължало преди всичко на техния съюз с българите, които по силата на тогавашните обстоятелства признали върховното военно ръководство на киевския княз. И обратно, веднага щом руско-българският съюз престанал да съществува, а самите руси трябвало безславно да се оттеглят към своите земи, печенезите по искане на българите устроили засада на Светослав, в която последният намерил смъртта си.

Българо-печенежкият съюз продължил да съществува и след 971 г., като някои данни от Анонима на Хазе позволяват да се направи изводът, че печенезите проявили враждебност към завоевателите ромеи и със своите действия подпомогнали българите при освобождаването на североизточните отвъддунавски земи при цар Самуил през 990–991 г. Прави впечатление обстоятелството, че печенезите засилили своите атаки срещу Киевска Русия към края на X и началото на XI в., в отговор на руско-византийското сближаване, което имало и силна антибългарска насоченост. В тази връзка особено показателни са последните опити на българите да запазят своята независимост срещу обединените усилия на ромеи, руси и маджари, като противопоставят своя коалиция, в която освен печенези може би влизали и черните българи от Кримския полуостров. За съжаление този последен отблясък на българо-печенежкия съюз не успял да изиграе своята положителна роля за средновековна България.

Целият този преглед на отношенията между България и номадите до началото на XI в. дава възможност да се направят някои интересни изводи за същността, методите и средствата на българската дипломация от онова време, при една сравнителна съпоставка с византийската дипломация. По подобие на нея, главната цел на българската външна политика била да накара номадите да обслужват интересите на България вместо да представляват заплаха за нейната сигурност. Често използван способ за това било привличането им като военни съюзници. Това се осъществявало чрез огромни парични и предметни подаръци, а в някои случаи и чрез териториални и икономически отстъпки, или посредством осъществяването на смесени бракове между знатни представители на двете страни, чиито деца служели като залог за запазване на добрите отношения. По този начин някои от номадите били използвани от българската държава като опора и съюзник в борбата ѝ срещу Византия, Киевска Русия или към други номади. Такъв бил например случаят с маджарите срещу Византия (два пъти в полза на България и един път обратно), с печенезите срещу маджари, ромеи и руси. При благоприятна възможност българската държава, подобно на империята, не закъснявала да се възползва от пълното унищожение на своя номадски противник, какъвто е случаят с аварите и хан Крум. Показателен в този аспект е и случаят, когато българите открито се намесили във вътрешните работи на своя най-отявлен враг – хазарите, един прийом, използван твърде често от византийската дипломация.

Разбира се, в сравнение с Византия съществуват и някои съществени отлики. Българите едва ли толкова често са плащали на заплашващите ги съседни номади ежегодно големи данъци. За българската държава едва ли е била разпространена практиката за привличане на съседните варвари като федерати. Обикновено нашата дипломация не се намесвала във вътрешните работи на своите съседи номади, както и не се поддържали отделни претенденти и съперници на легитимната власт у номадите, дори когато последните заемали враждебна позиция, не се прилагала и практика за масово взаимно противопоставяне. Общо взето в отношението си към номадите българската средновековна дипломация действала повече по свой оригинален начин, отколкото под влиянието на византийските похвати.

Цялостното изясняване на отношенията между българите и номадите през Средновековието може да се осъществи едва след разглеждането им по време на византийското владичество и след възстановяването на българската държава през 1186 г. Стореното в тази насока по отношение на последвалите номадски вълни от печенези, узи, кумани, татари и дори Османски турци не е малко, но все още е недостатъчно. Но тъй като изследването на този проблем излиза извън рамките на настоящата работа, ще си позволим да изразим само едно благопожелание за неговото по-нататъшно пълно и успешно решаване.

Съкращения

А. ПЕРИОДИКА

БИБ = *Българска историческа библиотека*, София
ВВ = *Византийский временник*, Москва
ВДИ = *Вестник древней истории*, Москва
ВИС = *Военно-исторически сборник*, София
ГСУ ФИФ = *Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет*, София
ЖМНП = *Журнал Министерства Народного просвещения*, Санкт-Петербург
ЗРВИ = *Зборник Радова Византолошког Института*, Београд
ИАИ = *Известия на Археологическия институт*, София
ИБИД = *Известия на Българското историческо дружество*, София
ИИБИ = *Известия на Института за българска история*, София
ИИД = *Известия на Историческото дружество*, София
ИИИ = *Известия на Института по история*, София
ИНМВ = *Известия на Народния музей – Варна*
ИОРЯС = *Известия отделения русского языка и словесности*, Санкт-Петербург
ИОНМТ = *Известия на Окръжния народен музей – Толбухин*
ИП = *Исторически преглед*, София
ИРАИК = *Известия русского археологического института в Константинополе*
КСИА = *Краткие сообщения Института археологии*, Москва
КСИИМК = *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, Москва
МИА = *Материалы Института археологии*, Москва

МПК = *Музеи и паметници на културата*, София
Пер. сп. = *Периодическо списание*, София
СА = *Советская археология*, Москва
СбБАН = *Сборник на Българската академия на науките*, София
СбНУНК = *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, София
СпБАН = *Списание на Българската академия на науките*, София

AAH = *Acta Archaeologica Hungarica*, Budapest
AOH = *Acta Orientalia Hungarica*, Budapest
BHR = *Bulgarian Historical Review*, Sofia
BNGJ = *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, Athens
BOH = *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, Budapest
BS = *Byzantine Studies*, Pittsburg
Byz. = *Byzantion*, Brussels
Byz. bulg. = *Byzantinobulgarica*, Sofia
Byz. sl. = *Byzantinoslavica*, Praha
BZ = *Byzantinische Zeitschrift*, München
CFHB = *Corpus fontium historiae byzantinae*
DOT = *Dumbarton Oaks Texts*, Washington
EB = *Etudes balkaniques*, Sofia
EH = *Etudes historiques*, Sofia
HGM = *Historici Graeci minors*
MGH AA = *Monumenta Germaniae historica, Auctores antiquissimi*
MGH SS = *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*
REB = *Revue des études byzantines*, Paris
RESEE = *Revue des études Sud-Est Européennes*, Bucarest
SEER = *Slavonic and East-European Review*, London
Sem. Kond. = *Seminarium Kondakovianum*, Praha
SRLI = *Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum*
SRM = *Scriptores rerum Merovingiarum*
SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. Em. Széntpétery, Budapest, vol. I, 1937

Б. ИЗВОРИ

Бартольд, Гардизи = В. В. Бартольд, Извлечение из сочинения Гардизи Зайн ал-Ахбар (Приложение к „Отчету о поездке в Среднюю Азию с научною целью 1893–1894 гг."), В: В. В. Бартольд, *Сочинения*, т. VIII, Москва, 1973.

Бешевлиев, *Първобългарски надписи* = В. Бешевлиев, *Първобългарски надписи*, София, 1979.

Б. Ст. Ангелов, Сказание за железния кръст = Б. Ст. Ангелов, Сказание за железния кръст, В: *Старобългарска литература*, I, София, 1973, с. 121–155.

Гаркави, *Сказания мусульманских писателей* = А. Я. Гаркави, *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца X века)*, Санкт-Петербург, 1870.

ГИБИ, 1 = *Гръцки извори за българската история*, т. I. Отг. ред. В. Бешевлиев, София, 1954.

ГИБИ, 2 = *Гръцки извори за българската история*, т. II. Под. ред. на Ив. Дуйчев, Г. Цанкова-Петкова, В. Тъпкова-Заимова, Л. Йончев, П. Тивчев, София, 1958.

ГИБИ, 3 = *Гръцки извори за българската история*, т. III. Под. ред. на Ив. Дуйчев, Г. Цанкова-Петкова, В. Тъпкова-Заимова, Л. Йончев, П. Тивчев, София, 1960.

ГИБИ, 4 = *Гръцки извори за българската история*, т. IV. Съст. и ред. Ив. Дуйчев, Г. Цанкова-Петкова, В. Тъпкова-Заимова, Л. Йончев, П. Тивчев, София, 1961.

ГИБИ, 5 = *Гръцки извори за българската история*, т. V. Съст. и ред. М. Войнов, Ив. Дуйчев, Л. Йончев, П. Тивчев, В. Тъпкова-Заимова, Г. Цанкова-Петкова, София, 1964.

ГИБИ, 6 = *Гръцки извори за българската история*, т. VI. Съст. и ред. М. Войнов, Ив. Дуйчев, Л. Йончев, П. Тивчев, В. Тъпкова-Заимова, Г. Цанкова-Петкова, София, 1965.

ГИБИ, 7 = *Гръцки извори за българската история*, т. VII. Съст. и ред. П. Тивчев, Г. Цанкова-Петкова, Стр. Лишев, В. Тъпкова-Заимова, София, 1968.

ГИБИ, 8 = *Гръцки извори за българската история*, т. VIII. Съст. и ред. М. Войнов, В. Тъпкова-Заимова, Л. Йончев, София, 1972

Дуйчев, *СБК*, I = Ив. Дуйчев, *Из старата българска книжнина*, т. I. София, 1943.

Еремян, *Армения по Ашхарацуйц* = С. Т. Еремян, *Армения по „Ашхарацуйц" (Армянская география, VII в.)*, Ереван, 1963.

Заходер, *Каспийски свод*, II = Б. Н. Заходер, *Каспийски свод сведений о Восточной Европе*, т. II: *Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне*, Москва, 1967.

Климент Охридски, 3 = Климент Охридски, *Събрани съчинения*, т. 3: *Пространни жития на Кирил и Методий*, София, 1970.

Коковцов, *Еврейско-хазарская переписка* = П. К. Коковцов, *Еврейско-хазарская переписка X в.*, Ленинград, 1932.

Куник и Розен, *Известия ал-Бекри* = А. Куник и барон В. Розен, *Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах*, ч. 1, Санкт-Петербург, 1878.

ЛИБИ, 1 = *Латински извори за българската история*, т. I. Под. ред. на Ив. Дуйчев, М. Войнов, Б. Примов, В. Велков, София, 1958.

ЛИБИ, 2 = *Латински извори за българската история*, т. II. Под. ред. на Ив. Дуйчев, М. Войнов, Стр. Лишев, Б. Примов, София, 1960.

ЛИБИ, 3 = *Латински извори за българската история*, т. III. Съст. и ред. Ив. Дуйчев, М. Войнов, Стр. Лишев, Б. Примов, София, 1965.

ЛИБИ, 4 = *Латински извори за българската история*, т. IV. Съст. и ред. В. Гюзелев, Стр. Лишев, М. Петрова, Б. Примов, М. Войнов, София, 1981.

Новгородская первая летопись = *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, под. ред. А. Н. Насонова, орг. ред. М. Н. Тихомиров, Москва – Ленинград, 1950.

ПВЛ, 1 = *Повесть временных лет*, ч. 1, текст и перевод Д. С.Лихачева и Б. А. Романовой, под. ред. В. П. Адриановой-Перетц, Москва – Ленинград, 1950.

Пигулевская, *Сирийские источники* = Н. В. Пигулевская, *Сирийские источники по истории народов СССР*, Ленинград, 1941.

Прокопий, *Тайната история* = Прокопий, *Тайната история*, прев. Ив. Генов, под. ред. на В. Тъпкова-Заимова, София, 1983.

Симеон Метафраст и Логотет = Симеон Метафраст и Логотет, *Списание мира от Бытия и летовник собран от различных летописец*, изд. В. Срезневский, Санкт-Петербург, 1905 (reprints London, 1971; München, 1971; отд. откъси у Дуйчев, *СБК*, I).

Стара българска литература, 3 = *Стара българска литература*, т. III, *Исторически съчинения*, под. ред. на Ив. Божилов, София, 1983.

Хвольсон, *Известия Ибн-Даста* = Д. А. Хвольсон, *Известия о хазарах, буртасах, булгарах, славянах и русских, Абу-Али Ахмеда бен Омара ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века по рукописи Британского музея*, Санкт-Петербург, 1869.

Хроника Георгия Амартола = В. М. Истрин, *Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе*, I, Петроград, 1920 (= *Slavische Propyläen*, I–II, München, 1972, S. 135).

Acta conciliorum = D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collection*, Florentiae, 1776–1778.

Agathias = Agathiae Myrinaei *Historiarum libri quinque*, rec. R. Keydel (=*CFHB*, II), Berolini, 1967; *The Histories*, transl. J. D. Frendo (=*CFHB*, IIA), Berolini et Novi Eboraci, 1975.

Anastassius = Anastassii Bibliothecari summae ac apostolicae sedis *Chronographia tripertita*, In: Theophanis *Chronographia*, II.

Annales Bertiniani = *Annales Bertiniani*, ed. G. Pertz, *MGH*, *SS*, I, 1826.

Annales Fuldenses = *Annales Fuldenses*, ed. G. Pertz, *MGH*, *SS*, I, 1826.

Annales Mettensis = *Annales Mettensis* apud A. F. Gombocz, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, vol. I, Budapestini, 1937.

Annalista Saxo = Annalista Saxo, ed. G. Waitz, *MGH*, *SS*, VI, 1844.

Anonimus = Anonini (P. Magistri) *Gesta Hungarorum*, *SRH*, I, p. 31–117.

Chronica Alberici monachi = *Chronica* Alberici monachi *Trium Fontium*, ed. G. Pertz, *MGH*, *SS*, XXIII, 1874.

Chronica Hungarica = *Chronici Hungarici composition saeculi XIV*, *SRH*, I, p. 321–322.

Chronica of John Nikiu = *Chronica of John, Bishop of Nikiu*, transl. by R. H. CHARLES, London, 1916.

Chronographus = *Chronographus anni CCLIII*, ed. TH. MOMSEN, *MGH AA*, IX, 1891, *Liber generationibus*.

DUJČEV, La chronique byzantine de l'an 811 = Iv. DUJČEV, La chronique byzantine de l'an 811, In: DUJČEV, *Medioevo*, II, p. 425–489.

DAI = Constantine Porphyrogenetus, *De administrando imperio*, ed. GY. MORAVCSIK – R. J. H. JENKINS, Budapest, 1949 (=*DOT*, I/*CFHB*, I, 1967).

Ekkehardus = Ekkehardi Uraugiensis *Chronica*, ed. G. WEITZ, *MGH SS*, VI, 1848.

Euagrius = J. BIDEZ – L. PARMENTIER, *The Ecclesiastic History of Euagrius with the Scholia*, London, 1898.

Fredegarius = *Chronicorum* quae dicuintur Fredegarii scholastici libri IV, ed. B. KRUSCH, *MGH*, *SRM*, II, Hannover, 1888.

G. Cedrenus = Georgii Cedreni *Compendium Historiarum*, ed. I. BEKKER, Bonnae, 1839.

G. Monachus = Georgii Monachi *Chronicon*, ed. C. DE BOOR, Lipsiae, 1904.

G. Mon. Cont. = Georgii Monachi dicti Hamartoli *Chronicon*, ed. E. MURALT, Petropoli, 1859.

G. Pisida = Georgii Pisidae *Bellum Avaricum*, ed. Bonn, 1832.

Gesta Dagoberti I = *Gesta Dagoberti I regis Francorum*, ed. B. KRUSCH, *MGH*, *SRM*, II, Hannover, 1888.

Harimani Angiensis *Chronicon* = Harimani Angiensis *Chronicon*, ed. G. WEITZ, *MGH SS*, V, 1845.

Hudud al-Alam = *Hudud al-Alam, "The Regions of the World", A Persian Geography 372 A.H.–982 A.D.*, ed. V. MINORSKY, London, 1937.

I. Skylitzes = Ioannis Skylitzae *Synopsis Historiarum*, ed. I. THURN (=*CFHB*, V), Berolini, 1973.

I. Zonaras = Ioannis Zonarae *Epitome historiarum libri XIII–XVIII*, ed. TH. BÜTTNER-WOBST, Bonnae, 1897.

Iordanes = Iordanes, *Romana et Getica*, rec. TH. MOMMSEN, *MGH AA*, V, 1, Beroilini, 1828.

L. Diaconus = Leonis Diaconi *Historia libri X*, ed. C. B. HASI. Bonnae, 1828.

L. Gramaticus = Leonis Gramatici *Chronographia*, ex rec. I. BEKKERI, Bonnae, 1842.

LEMERLE, La chronique de Monemvasie = P. LEMERLE, La chronique improprement dite de Monemvasie: le context historique et légendaire, *REB*, XXI, 1963, p. 5–49 (=P. LEMERLE, *Essais sur le Monde byzantine*, Variorum reprints, London, 1980, II).

LEMERLE, *Miracles* = P. LEMERLE, *Les plus anciens récueils des Miracles de Saint Démétrius et la penetrations des Slaves dans les Balkans*, I, *Le texte*, Paris, 1979; II, Commentaire, Paris, 1981.

Leonis *Tactica* = Leonis Philosophy *Tactica*, In: *Patrologiae cursus completus. Seria graeco-latinae*, CVII, ed. J. P. MIGNE, Paris, 1863.

Mauricius = Mauricius, *Arta militaria*, ed. H. MIHĂESCU (=*Scriptores byzantines*, VI), Bucureşti, 1970.

Menandri *Excerpta de legationibus* = Menandri *Excerpta de legationibus*, ed. C. DE BOOR, Berolini, 1903.

Menandri *Excerpta de sententiis* = Menandri *Excerpta de sententiis*, ed. BOISSEVAIN, Berolini, 1906.

Michel le Syrien = *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166–1199)*, ed. J.-B. CHABOT, II, Paris, 1903.

MINORSKY, *Source persane* = V. MINORSKY, *Une nouvelle source persane sur les Hongrois au Xe siècle*, Budapest, 1937.

Miracula S. Georgii = *Miracula Sancti Georgii*, ed. J. AUFHAUSER, Lipsiae, 1913.

Monachi Sangalensis = Monachi Sangalensis *de Gestis Caroli imperatoris libri duo*, ed. G. PERTZ, *MGH SS*, II, 1832.

Nicephorus = Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani *Opuscula historica*, ed. C. DE BOOR, Lipsiae, 1880.

Nicolas, *Letters* = Nicolas I, Patriarch of Constantinople, *Letters*, ed. R. J. H. JENKINS and L. G. WESTERNIK, *DOT*, II (=*CFHB*, VI), 1973.

OIKONOMIDÈS, *Les listes* = N. OIKONOMIDÈS, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris, 1972.

P. Diaconus = Pauli Diaconi *Historia Langobardorum*, ed. D. L. C. BETHMAN et G. WAITZ, *MGH*, *SRLI*, saec. VI–IX, 1878.

P. Ranzanus = Petrus Ranzanus, *Epitomae Rerum Hungaricarum*

(=*Historiae Hungariae fontes domestici*, ed. M. FLORIANUS, IV, *Chronica minora*), Budapest, 1885.

Priscus = Priscus, *Excerpta de legationibus*, ed. C. DE BOOR, Berolini, 1903.

Procopius = Procopius Caesariensis, *Opera omnia*, II, rec. J. HAURY, Lipsiae, 1905.

Procopius, *Istoria secretă* = Procopius din Caesarea, *Istoria secretă* (=*Scriptores byzantine*, VIII), ed. H. MIHĂESCU, Bucureşti, 1972.

Regino = Reginonis *Chronicon*, ed. G. PERTZ, *MGH SS*, I, 1826.

Scriptor incertus = Scriptori incerti Historia de Leone Bardae filio apud: L. Gramaticus.

Sigebertus = Sigeberti Gemblaciensis *Chronographia*, ed. D. L. C. BETHMAN, *MGH SS*, VI, 1848.

Simon de Keza = Simonis de Keza *Gesta Hungarorum*, in *SRH*, I, 1937.

Suidae Lexicon = *Suidae Lexicon graecae et latinae*, rec. G. BERNARDI, t. I, Hallis et Brunsvigae, 1853.

Theophanes = Theophanis *Chronographia*, I, rec. C. DE BOOR, Hildesheim – New York, 1980.

Theophanes Byzantinus = Theophani Byzantini *Chronicon*, ed. L. DINDORF, *HGM*, I, Lipsiae, 1870.

Theoph. Cont. = Theophanis Continuatis *Chronographia*, ed. I. BEKKER, Bonnae, 1838.

Theoph. Sim. = Theophilacti Simocatae *Historia*, ed. C. DE BOOR, Lipsiae, 1887.

Th. Scutariota = Ἀνωνύμου Σύνοψις χρονική, *Bibliotheca Graeca medii aevi*, ed. C. SATHAS, vol. VII, Paris, 1894.

Vita S. Euthimii = P. KARLIN-HAYTER, Vita Sancti Euthimii, *Byz.*, XXVI, 1956.

Chronicon Dubnicense = *Chronicon Dubnicense* (=*Historia Hungaria fontes domestici*, ed. M. FLORIANUS, III, *Quinqueecclessius*), Budapest, 1884.

В. ИЗСЛЕДВАНИЯ

АНГЕЛОВ, *Образуване на българската народност* = Д. АНГЕЛОВ, *Образуване на българската народност*, София, 1981.

АРТАМОНОВ, *История хазар* = М. И. АРТАМОНОВ, *История хазар*, Ленинград, 1962.

Археология СССР: Степи Евразии в эпоху Средневековья = *Археология СССР: Степи Евразии в эпоху Средневековья*, отг. ред. С. А. ПЛЕТНЕВА, Москва, 1981.

БАСКАКОВ, *Введение в изучение тюркских языков* = Н. А. БАСКАКОВ, *Введение в изучение тюркских языков*, Москва, 1969.

БЕШЕВЛИЕВ, *Първобългари. История* = В. БЕШЕВЛИЕВ, *Първобългари. История*, София, 1984.

БЕШЕВЛИЕВ, *Първобългарите. Бит и култура* = БЕШЕВЛИЕВ, *Първобългарите. Бит и култура*, София, 1981.

БОЖИЛОВ, *Анонимът на Хазе* = ИВ. БОЖИЛОВ, *Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X в.*, София, 1979.

БОЖИЛОВ, България и печенезите = ИВ. БОЖИЛОВ, България и печенезите (896–1018 г.), *ИП*, 1973, 2, с. 37–62.

БОЖИЛОВ, Културата Дриду = ИВ. БОЖИЛОВ, Културата Дриду и Първото българско царство, *ИП*, 1970, 4, с. 115–124.

БОЖИЛОВ, Към хронологията = ИВ. БОЖИЛОВ, Към хронологията на българо-маджарската война при цар Симеон (894–896), *ВИС*, 1971, 6, с. 20–33.

БОЖИЛОВ, *Цар Симеон Велики* = ИВ. БОЖИЛОВ, *Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на средновековна България*, София, 1983.

БУРМОВ, *избр. пр.*, I = АЛ. БУРМОВ, *Избрани произведения*, т. I, под ред. П. ПЕТРОВ, София, 1967.

БУРМОВ, Въпроси из историята на прабългарите = АЛ. БУРМОВ, Въпроси из историята на прабългарите, В: БУРМОВ, *избр. пр.*, I, с. 50–76.

БУРМОВ, Към въпроса за произхода на прабългарите = АЛ. БУРМОВ, Към въпроса за произхода на прабългарите, В: БУРМОВ, *избр. пр.*, I, с. 19–49.

Бурмов, Славянските нападения срещу Солун = Ал. Бурмов, Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на св. Димитър" и тяхната хронология, В: Бурмов, *избр. пр.*, I, с. 77–121.

Бурмов, Създаване на българската държава = Ал. Бурмов, Създаване на българската държава, В: Бурмов, *избр. пр.*, I, с. 127–136.

Ваклинов, *Формиране на старобългарската култура* = Ст. Ваклинов, *Формиране на старобългарската култура VI–XI в.*, София, 1977.

Войнов, Тъпкова-Заимова, България на Аспарух и България на Кубер = М. Войнов, В. Тъпкова-Заимова, България на Аспарух и България на Кубер, *ВИС*, 1982, 5, с. 47–56.

Гадло, О черних и внутренних болгарах = А. В. Гадло, О черних и внутренних болгарах, *Доклады по этнографии*, 6, Ленинград, 1968, с. 3–25.

Гадло, *Этническая история Северного Кавказа* = А. В. Гадло, *Этническая история Северного Кавказа, IV–X вв.*, Ленинград, 1979.

Генинг, Халиков, *Ранние болгары* = Ф. В. Генинг, А. Х. Халиков, *Ранние болгары на Волге*, Москва, 1964.

Грот, *Моравия и мадьяры* = К. Я. Грот, *Моравия и мадьяры с половины IX до начала X века*, Санкт-Петербург, 1881.

Гумилев, *Древние тюрки* = Л. Н. Гумилев, *Древние тюрки*, Москва, 1967.

Гюзелев, Баварският географ от IX в. = В. Гюзелев, Баварският географ от IX в. и неговото значение за българската история, В: Гюзелев, *Средновековна България в светлината на нови извори*, с. 68–81.

Гюзелев, Два еврейски извора = В. Гюзелев, Два еврейски извора от X в. за произхода на прабългарите, В: В. Гюзелев, *Средновековна България в светлината на нови извори*, с. 120–129.

Гюзелев, *Средновековна България в светлината на нови извори* = В. Гюзелев, *Средновековна България в светлината на нови извори*, София, 1981.

Добрев, Нови вести за прабългарите = Ив. Добрев, Нови вести за прабългарите в панегиричната литература, В: *Старобългарска литература*, XI, София, 1982, с. 19–28.

Димитров, Аулите на ранносредновековна България = Хр. Димитров, Аулите на ранносредновековна България (VII–IX в.), *ИП*, 1985, 2, с. 48–65.

Дуйчев, *Българско средновековие* = Ив. Дуйчев, *Българско средновековие*, София, 1972.

Дуйчев, Едно легендарно сведение за Аспарух = Ив. Дуйчев, Едно легендарно сведение за Аспарух, В: Дуйчев, *Българско средновековие*, с. 122–133.

Дуйчев, Разказ за чудото = Ив. Дуйчев, Разказ за „чудото" на великомъченик Георги със сина на Лъв Пафлагонски, В: Дуйчев, *Българско средновековие*, с. 513–522.

Дуйчев, Именникът = Ив. Дуйчев, „Именникът на първобългарските ханове" и българската държавна традиция, В: Ив. Дуйчев, *Проучвания върху българската история и култура*, София, 1981, с. 9–16.

Златарски, *избр. пр.*, 1 = В. Златарски, *Избрани произведения*, т. I, под ред. на П. Петров, София, 1972.

Златарски, *избр. пр.*, 2 = В. Златарски, *Избрани произведения*, т. I, съст. и ред. П. Петров, София, 1984.

Златарски, *История*, I, 1 = В. Златарски, *История на българската държава през средните векове*, т. I, ч. 1, София, 1981.

Златарски, *История*, I, 2 = В. Златарски, *История на българската държава през средните векове*, т. I, ч. 2, София, 1971.

Златарски, Известието на Михаил Сирийски = В. Златарски, Известието на Михаил Сирийски за преселението на българите, В: Златарски, *избр. пр.*, 1, с. 52–64.

Златарски, Нови известия = В. Златарски, Нови известия за най-древния период на българската история, В: Златарски, *избр. пр.*, 1, с. 19–31.

Иванов, Византийско-болгарские отношения = С. А. Иванов, Византийско-болгарские отношения в 966–969 г., *ВВ*, 42, 1981, с. 88–100.

Иречек, *История на българите* = К. Иречек, *История на българите*, с поправки и добавки от самия автор, под ред. на П. Петров, София, 1978.

История на България, 2 = *История на България*, т. 2, *Първа българска държава, (681–1018 г.)*, София, 1981.

Ковачевић, *Аварски каганат* = Ј. Ковачевић, *Аварски каганат*, Београд, 1977.

Коледаров, Историческата география на Северозападното Черноморие = П. Коледаров, Историческата география на Северозападното Черноморие по данните на Константин Багренородни, *ИП*, 1977, 3, с. 50–64.

Коледаров, *Политическа география*, 1 = П. Коледаров, *Политическа географияна средновековната българска държава*, ч. 1, София, 1979.

Крачковский, Арабская географическая литература = Ю. И. Крачковский, *Избраные сочинеия*, т. IV, Москва – Ленинград, 1957.

Кулаковский, *История Византии*, III = Ю. Кулаковский, *История Византии*, т. III, *(602–717)*, Киев, 1915 (=Variorum Reprints, London, 1973).

Ласло, Към историята на синовете на хан Кубрат = Г. Ласло, Към историята на синовете на хан Кубрат (Бележки върху тълкуването на изворите за двукратното завоюване на Унгария), В: *Българо-унгарски културни взаимоотношения*, София, 1980, с. 84–90.

Магомедов, *Образование Хазарского каганата* = М. Г. Магомедов, *Образование Хазарского каганата*, Москва, 1983.

Михайлов, За руско-българската етническа граница = Ем. Михайлов, За руско-българската етническа граница до края на Х в., *ГСУ ФИФ*, т. 65, кн. III, 1971, с. 183–209.

Москаленко, Славяно-венгерские отношения = А. А. Москаленко, Славяно-венгерские отношения в IX в. и древнорусское население Среднего и Верхнего Дона, В: *Проблемы археологии и древней истории угров*, Москва, 1972, с. 189–196.

Мутафчиев, *избр. пр.*, II = П. Мутафчиев, *Избрани произведения*, под ред. на Д. Ангелов, т. II, София, 1972.

Мутафчиев, Маджарите = П. Мутафчиев, Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на Х в., В: Мутафчиев, *избр. пр.*, II, с. 441–477.

Мутафчиев, *История* = П. Мутафчиев, *История на българския народ, (681–1323)*, под ред. на В. Гюзелев, София, 1986.

Николаев, К истории русско-болгарских отношений = В. Д. Николаев, К истории русско-болгарских отношений в начале 40-ых годов Х в., *Советское славяноведение*, 1982, 6, 49–55.

Петров, *Образуване на българската държава* = П. Петров, *Образуване на българската държава*, София, 1981.

Плетнева, *Кочевники Средневековья* = С. А. Плетнева, *Кочевники Средневековья*, Москва, 1982.

Плетнева, Печенеги, торки и половцы = С. А. Плетнева, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, В: *Труды Волго-Донской экспедиции*, т. I, (=МИА, 62), Москва, 1958, с. 151–226.

Рафалович, Молдавия к путти расселения славян = А. И. Рафалович, Молдавия к путти расселения славян в Юго-Восточной Европе, В: *Юго-Восточнай Европа в средние века*, I, Кишинев, 1972, с. 28–30.

Рашев, *Старобългарски укрепления* = Р. Рашев, *Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.)*, Варна, 1982.

Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества* = Б. А. Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, Москва, 1982.

Сахаров, *Дипломацията на Древна Русия* = А. Н. Сахаров, *Дипломацията на Древна Русия през IX – първата половина на Х в.*, София, 1984.

Сахаров, *Дипломатия Святослава* = А. Н. Сахаров, *Дипломатия Святослава*, Москва, 1982.

Субботин, Черняков, Бронзовые амулеты Сальтово-Маяцкой культуры = Л. В. Субботин, И. Т. Черняков, Бронзовые амулеты Сальтово-Маяцкой культуры из левобережья Нижнего Дуная, В: *Памятники римского и средневековного времени в Северо-Западном Причерноморье*, Киев, 1982, с. 160–168.

Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав* = В. Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад*, София, 1976.

Федоров, Итоги и задачи = Г. Б. Федоров, Итоги и задачи изучения древнеславянской культуры юго-запада СССР, *КСИА*, 105, 1965, с. 21–31.

Федоров, Негруша, Славяне и Балкано-Дунайская культура = Г. Б. Федоров, В. М. Негруша, Славяне и Балкано-Дунайская археологическая культуры, В: *Комплексные проблемы истории и культуры Центральной и Юго-Восточной Европы*, Москва, 1979, с.

48–56.

Фехер, Аваро-византийские отношения = Г. Фехер, Аваро-византийские отношения и основание болгарской державы, *ААН*, V, 1–2, 1954, с. 55–59.

Халикова, К вопросу о контактах = Е. А. Халикова, К вопросу о контактах древних венгеров с болгаро-тюркскими племенами в Восточной Европе, В: *Плиска–Преслав*, 2, София, 1981, с. 72–81.

Хынку, Балкано-Дунайская культуры = И. Г. Хынку, Балкано-Дунайская культура лесостепной Молдавии в X–XIV вв., В: Э. А. Рикман, И. А. Рафалович, И. Г. Хынку, *Очерки истории культуры Молдавии*, Кишинев, 1971, с. 119–178.

Хынку, К вопросу о расселении тиверцев и уличей = И. Г. Хынку, К вопросу о расселении тиверцев и уличей в Поднестровье, В: *Юго-Восточная Европа в средние века*, I, Кишинев, 1972, с. 159–175.

Хынку, Рафалович, Славяне и тюрко-болгары = И. Г. Хынку, И. А. Рафалович, Славяне и тюрко-болгары в VI–X вв. На територии Молдавии по археологическим данным, В: *Славяните и средиземноморския свят през VI–XI в.*, София, 1973.

Цанкова-Петкова, О територии болгарского государства = Г. Цанкова-Петкова, О територии болгарского государства в VII–XI вв., *ВВ*, XVII, 960, с. 124–143.

Чичуров, *Византийские сочинения* = И. С. Чичуров, *Византийские исторические сочинения: „Хронография" Феофана и „Бревиарий" Никифора, тексты, перевод, комментарий*, Москва, 1980.

Шимони, Панонските българи = Д. Шимони, Панонските българи и формирането на унгарската народност, В: *Българо-унгарски културни взаимоотношения*, София, 1980, с. 70–83.

Шушарин, Русско-венгерские отношения = В. П. Шушарин, Русско-венгерские отношения в IX в., В: *Международные связи России до XVII в.*, Москва, 1961, с. 131–179.

Юхас, Старите маджарски хроники = П. Юхас, Старите маджарски хроники за прабългарите, *ИП*, 1980, 5, с. 109–118.

Юхас, *Тюрко-българи и маджари* = П. Юхас, *Тюрко-българи и маджари. Влияние на тюркско-българската култура върху маджарите*, София, 1985.

Якобсон, *Раннесредневековые сельские поселения* = А. Л. Якобсон, *Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики* (=*МИА*, 168), Ленинград, 1970.

Altheim, *Geschichte der Hunnen* = Fr. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I. *Von den Anfängen bis zum Einbruch in Europa*, Berlin, 1969; II. *Die Hephtaliten in Iran*, Berlin, 1969; IV. *Die europäische Hunnen*, Berlin, 1975; V. *Niedergang und Nachfolge*, Berlin, 1962.

Avenarius, *Die Awaren in Europa* = Al. Avenarius, *Die Awaren in Europa*, Amsterdam – Bratislava, 1974.

Ancient Bulgaria, 2 = *Ancient Bulgaria: Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria*, ed. A. G. Poulter, part 2, Nottingham, 1983.

Bakó, The Relations of the Principaty of the Banath = G. Bakó, The Relations of the Principaty of the Banath with the Hungarians and the Pechenegs in the 10th Century, In: *Relations*, p. 241–248.

Bartha, *Hungarian Society* = A. Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries* (=*Studia historica*, 85), Budapest, 1975.

Berki, Δύο ἐπεισόδια = F. Berki, Δύο ἐπεισόδια τοῦ βίου τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἐχετιζόμενα μὲ τὴν προϊστορίαν τῶν Οὔγγρων. Κυρίλλω καὶ Μεθοδίω τόμος εὄρτιος ἔπι τῆ χιλἱοστη καὶ ἑκάτοστη ἐτήριδι, I, Θεσσαλονίκη, 1966, σ. 241–248.

Boba, Ethnogenesis of the Hungarians = I. Boba, Ethnogenesis of the Hungarians and their Settlement in the Danubian Bassin in the Late Ninth Century, In: *Les questions*, p. 167–171.

Boba, *Nomads, Northmen and Slavs* = I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the 9th Century* (=*Slavo-Orientalia*, II), The Hague, Wiesbaden, 1967.

Boba, The Pannonian Onogurs = I. Boba, The Pannonian Onogurs, Khan Krum and the Formation of Bulgarian and Hungarian Polities, *BHR*, 1983, 1, p. 73–76.

Bogyay, Die Reiternomaden = Th. von Bogyay, Die Reiternomaden in Donauraum des Frühmittelalters, In: *Geschichte und Kultur Südosteuropas* (=*Südosteuropa – Schriften*, Bd. 1), München, 1959.

Božilov, Inscription = Iv. Božilov, One of the Omurtag's Memorial Inscriptions, *BHR*, 1973, 1, p. 72–76.

Božilov, Dimitrov, *Λεβεδία*, Ἀτελκούζου = Iv. Božilov, Hr. Di-

MITROV, About the Historical Geography of the Northern Black Sea Coast, *BHR*, 1985, 4, p. 50–68.

BRÉHIER, *Vie et mort de Byzance* = L. BRÉHIER, *Vie et mort de Byzance. Le monde byzantine*, I (=*L'evolution de l'humanité*, XXXII), Paris, 1948.

BREZEANU, "La Bulgarie" = ST. BREZEANU, "La Bulgarie d'au – dela de l'Ister" à la lumiere des sorces écrites médiévales, *EB*, 1984, 4, p. 121–135.

BROWNING, *Byzantium and Bulgaria* = R. BROWNING, *Byzantium and Bulgaria. A comparative study across the early medieval frontier*, London, 1975.

BURY, *History* = J. BURY, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I*, London, 1913.

Cambridge Medieval History, IV, 1 = *The Cambridge Medieval History*, vol. IV: *The Byzantine Empire*, part 1: *Byzantium and her Neighbours*, ed. By J. M. HUSSEY with ed. ass. of D. M. NICOL and G. GOWAN, Cambridge, 1966.

DAI, II, *Commentary* = Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, vol. II, *Commentary*, ed. R. J. H. JENKINS, D. OBOLENSKY, F. DVORNIK, GY. MORAVCSIK, London, 1962.

DIACONU, *Les Petchénègues* = P. DIACONU, *Les Petchénègues au Bas-Danube* (= *Biblioteca Historica Romaniae*, 27), Bucarest, 1970.

DIACONU, The Pechenegs = P. DIACONU, The Pechenegs on the Lower Danube, In: *Relations*, p. 235–240.

DIMITROV, Bulgaria and Magyars = HR. DIMITROV, Bulgaria and the Magyars at the beginning of the Xth Century, *EB*, 1986, 2, p. 64–77.

DONATT, The Romanians = I. DONATT, The Romanians south of Carpathians and the migratory peoples in the tenth – thirteenth centuries, In: *Relations*, p. 277–298.

DUNLOP, *Jewish Khazars* = D. M. DUNLOP, *The History of the Jewish Khazars*, New York, 1967.

DUJČEV, Il mondoslavo e la Persia = IV. DUJČEV, Il mondoslavo e la Persia nell'alto medioevo, In: DUJČEV, *Medioevo*, II, p. 321–424.

DUJČEV, *Medioevo*, II = IV. DUJČEV, *Medioevo byzantino-slavo*, vol. II, *saggi di storia letteraria* (= *Stori e letteratura. Recolta di studi e testi*, 113), Roma, 1968.

DVORNIK, *Byzantine Missions* = F. DVORNIK, *Byzantine Missions among the Slavs. SS. Cyril and Methodius*, Rutgers, New Brunswick – New Jersey, 1970.

ERDÉLYI, Das Altungartum = I. ERDÉLYI, Das Altungartum und die Bulgaren in Osteuropa, In: *Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations*, p. 137–143.

FÉHER, *Beziehungen* = G. FÉHER, *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V–XI Jahrhunderten*, Budapest, 1921.

FODOR, Contacts = I. FODOR, On the earliest Hungarian-Turkic Contacts, In: *Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations*, p. 145–152.

FODOR, Relations = I. FODOR, On Magyar-Bulgar-Turkic Relations, In: *Chuvash studies*, ed. A. RÓNA-TAS (= *BOH*, XXVIII), 1982.

FODOR, *Wanderung* = I. FODOR, *Die grosse Wanderung der ungarn von Ural nach Pannonien*, Corvina Kiadó, 1982.

FOLZ, GUILLOU, MUSSET, SOURDEL, *De l'Antiquitè au Monde médiéval* = R. FOLZ, A. GUILLOU, L. MUSSET, D. SOURDEL, *De l'Antiquitè au Monde medieval* (= *Peuples et civilizations*, V), Paris, 1972.

GOLDEN, *Khazar Studies*, I = P. B. GOLDEN, *Khazar Studies. An historic-philological Inquiry into the Origins of the Khazars* (= *BOH*, XXV/1), vol. I, 1980.

GREGOIRE, Le nom et l'origine des Hongrois = H. GREGOIRE, Le nom et l'origine des Hongrois, *Byz.*, XII, 1937, p. 645–650.

GREGOIRE, L'habitat "primitif" = H. GREGOIRE, L'habitat "primitif" des Magyars et les Σαβάρτοι ἄσφαλοι, *Byz.*, XIII, 1938, p. 269–278.

GJUZELEV, Bulgarisch-frankische Beziehungen = V. GJUZELEV, Bulgarisch-frankische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX Jhs., *Byz. bulg.*, II, 1966, S. 15–39.

GJUZELEV, König Alfred der Grosse = V. GJUZELEV, Bulgarien und die Balkanhalbinsel in den geographischen Vorstellungen des angelsächsischen Königs Alfred der Grosse (871–901), *Byz. bulg.*, IV, 1973, S. 91–104.

GUSELEV, *Les Protobulgares* = V. GUSELEV, *Les Protobulgares. Introduction a l'histoire de la Bulgarie d'Asparukh*, Sofia, 1979.

GYÖRFFY, Petchénègues = GY. GYÖRFFY, Sur le question de l'etablisement des Petchénègues en Europe, *AOH*, XXV, 1–3, 1972, p. 283–

292.

Györffy, *Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn* = Gy. Györffy, *Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende* (= *Studia historica*, 186), Budapest, 1983.

Halasi-Kun, The Realm of Glad/Gilad = T. Halasi-Kun, The Realm of Glad/Gilad, Precursor of Ajtony, According to Some Ottoman Data, In: *Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations*, p. 113–118.

Horedt, The Gepidae, the Avars and the Romanic Population = K. Horedt, The Gepidae, the Avars and the Romanic Population in Transylvania, In: *Relations*, p. 11–122.

Hungaro-Turcica = *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*, Budapest, 1976.

Kollautz, Miyakawa, *Geschichte und Kultur* = A. Kollautz, H. Miyakawa, *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolen und die Awaren in Mitteleuropa*, Bd. 1: *Die Geschichte*; Bd. 2: *Die Kultur, Klagenfurt*, 1970.

László, *Etudes archeologiques* = Gy. László, *Etudes archeologiques sur l'histoire de la société des Avars* (= *Archeologia Hungarica*, XXXIV), Budapest, 1955.

László, Terra avarorum = Gy. László, Terra avarorum, In: *Les questions*, p. 13–23.

Lemerle, Invasions et migrations = P. Lemerle, Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'epoque romaine jusqu' au VIIIe siècle, *Revue historique*, CCXI, 1954, p. 265–308 (= P. Lemerle, *Essais sur le Monde byzantin*, Variorum reprints, London, 1980, I).

Lemerle, *Le premier humanisme byzantin* = P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantine. Notes et Remarque's sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris, 1971.

Les questions = *Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle*, Budapest, 1972.

Lyndarsky, Alfred the Great and the Ancient Geography = J. Lyndarsky, Alfred the Great and the Ancient Geography, *Speculum*, vol. 39, 1964, 3, p. 421–439.

Macartney, The Attack on "Valandar" = C. A. Macartney, The Attack on "Valandar", *BNGJ*, 8,1930, p. 159–170.

Marquart, *Streifzüge* = J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Darmstadt, 1961.

Moravcsik, *Byzantinoturcica* = Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I. *Die byzantinische Quellen der Geschichte der Türkvölker*, II. *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Berlin, 1958.

Moravcsik, *Byzantium and the Magyars* = Gy. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970.

Moravcsik, *Studia byzantina* = Gy. Moravcsik, *Studia byzantina*, Budapest, 1967.

Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren = Gy. Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, In: Moravcsik, *Studia byzantina*, p. 84–118.

Musset, *Les invasions*, I = L. Musset, *Les invasions les vagues germaniques* (= *Nouvelle Clio*, 12), Paris, 1969.

Musset, *Les invasions*, II = L. Musset, *Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne (VII–XI siècles)*, Paris, 1970 (= *Nouvelle Clio*, 12 bis).

Obolensky, *The Byzantine Commonwealth* = D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453*, London, 1971.

Oikonomidès, Vardariotes = N. Oikonomidès, Vardariotes – W.l.nd.r. – V.n.nd.r.: Hongrois installé dans la vallé du Vardar en 934, *Südostforschungen*, XXXII, 1973, p. 1–8.

Olteanu, State Formations = St. Olteanu, State Formations on the Territory of Romania and the Process of their Unification in the Ninth – Fourteenth Centuries (Romanian Knezdoms and Voivodeships), In: *Relations*, p. 249–264.

Ostrogorsky, *Geschichte* = G. Ostrogorsky, *Geschichte der Byzantinischen Staates* (= *Byzantinische Handbuch*, I, 2), München, 1963.

Pascu, *Voievodatul* = St. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1971.

Pritsak, From the Säbirs = Om. Pritsak, From the Säbirs to the Hungarians, In: *Hungaro-Turcica*, p. 17–30.

Pritsak, *Fürstenliste* = Om. Pritsak, *Die bulgarischen Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, Wiesbaden, 1955.

Relations = *Relations between the Autochtonous Population and Migratory Populations on the Territory of Romania*, ed. M. Constantinescu, St. Pascu, P. Diaconu, Bucareşti, 1975.

Runciman, *History* = St. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London, 1930.

Rusu, Avars, Slavs, Romanic Population = M. Rusu, Avars, Slavs, Romanic Population in the 6th–8th Century, In: *Relations*, p. 123–154.

Rusu, The Autochtonous Population and the Hungarians = M. Rusu, The Autochtonous Population and the Hungarians on the Territory of Transylvania in the 9th–11th Centuries, In: *Relations*, p. 201–218.

Spinei, Relations = V. Spinei, Relations of the Local Population of Moldavia with the Nomad Turanian Tribes in the 10th–13th Centuries, In: *Relations*, p. 265–276.

Székely, La conquête = Gy. Székely, La conquête turcobulagre et la fondation de l'Etat bulgare, In: *Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations*, p. 7–32.

Tăpkova-Zaimova, Les tribus en migration = V. Tăpkova-Zaimova, Les population sédentaires et les tribus en migration face à la civilisation byzantine (Territoires bulgares et contexte balkanique), *BHR*, 1980, 2, p. 53–61.

Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus* = A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, Oxford, 1973.

Tryjarski, Pieczyngowie = Ed. Tryjarski, Pieczyngowie, W: Kr. Dobrowski, T. Nagrodska-Majchrzyk, Ed. Tryjarski, *Hunowie europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wroclaw – Warszawa – Krakow – Gdansk, 1975.

Tryjarski, Protobulgarzy = Ed. Tryjarski, Protobulgarzy, W: Kr. Dobrowski, T. Nagrodska-Majchrzyk, Ed. Tryjarski, *Hunowie europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wroclaw – Warszawa – Krakow – Gdansk, 1975.

Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations = *Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations (VI–XI Centuries)*, red. Gy. Káldy-Nagy (= *Studia Turco-Hungarica*, t. V), Budapest, 1981.

Vásary, The "Yugria" Problem = I. Vásary, The "Yugria" Problem, In: *Chuvash Studies*, ed. A. Róna-Tas (= *BOH*, XXVIII), Budapest, 1982.

Veres, Le rôle de facteurs = P. Veres, Le rôle de facteurs écologiques et économiques dans la Conquête du Bassin des Carpathes par les Hongrois, In: *Les questions*, p. 213–230.

Vernadsky, *Ancient Russia* = G. Vernadsky, *Ancient Russia* (= *A History of Russia*, vol. I), New Heaven, 1943.

Vernadsky, *Kievian Russia* = G. Vernadsky, *Kievian Russia* (= *A History of Russia*, vol. II), New Heaven, 1951.

Vernadsky, Ferdinandy, *Lebedia* = G. Vernadsky, M. de Ferdinandy, *Studien zur ungarischen Frühgeschichte*, I, *Lebedia* (= *Südosteuropäischen Arbeiten*, 47), München, 1957.

Wozniak, Black Bulgarians = F. E. Wozniak, The Crimean Question, the Black Bulgarians and the Russo-Byzantine Treaty of 944, *Journal of Medieval History*, 5, Amsterdam, 1979, p. 115–126.

Zacos, Veglery, *Byzantine Lead Seals* = G. Zacos, A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, vol. I, part 1–3, Basel, 1972.

Добавки към съкращенията

Б. ИЗВОРИ

Йорданов. *Корпус* = Ив. Йорданов. *Корпус на печатите на средновековна България*. С., 2001.

ЛИБИ, V/1 = *Латински извори за българската история*. Т. V: *Унгарски латиноезични извори*. Ч.1: *Наративни извори*. Съст. И. Илиев, Кр. Гагова, Хр. Димитров. Превод: И. Илиев, Кр. Гагова. Отг. ред. Ив. Божилов (= *Извори за българската история*, XXXI). С., 2001.

Golb, Pritsak. *Khazarian Hebrew Documents* = N. Golb, O. Pritsak. *The Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca, NY – London, 1982.

Leo the Deacon = The History of Leo the Deacon. *Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*. Introduction, translation, and annotations by A.-M. Talbot and D. E. Sullivan with the assistance of G. T. Denis and S. McGrath (= *Dumbarton Oaks Studies*, XLI). Washington, D.C., 2005.

Nikephoros = Nikephoros, Patriarch of Constantinople, *Short History*. Text, translation and commentary by C. Mango (= *DOT*, X/ *CFHB*, XIII). Washington, DC 1990.

Sym. Mag. Log.= Symeonis Magistri et Logothetae *Chronicon*. Rec. St. Wahlgren (= *CFHB*, XLIV/1). Beroloni et Novi Eboraci, 2006.

В. ИЗСЛЕДВАНИЯ

Божилов, Гюзелев. *История* = Ив. Божилов, В. Гюзелев. *История на средновековна България VII–XIV век* (= *История на България в три тома*, I). С., 2006.

Божилов, Димитров. Protobulgarica = Ив. Божилов, Хр.

Димитров. Protobulgarica (Заметки по истории протоболгар до середины IX в.). – *Byz.bulg*., 9, 1995, 9–61.

Димитров. *Българо-унгарски отношения* = Хр. Димитров. *Българо-унгарски отношения през Средновековието*. С., 1998.

Магомедов. *Хазария* = М. Магомедов. *Прикаспийская Хазария*. Махачкала, 2004.

Могаричев, Сазанов, Шапошников. *Житие Иоанна Готского* = Ю. М. Могаричев, А. В. Сазанов, А. К. Шапошников. *Житие Йоанна Готского в контексте истории Крыма „хазарского периода"*. Симферополь, 2007.

Кляшторный, Султанов. *Государства и народы* = С. Г. Кляшторный, Т. И. Султанов. *Государства и народы евразийских степей. Древность и Средневековье* (*Петербургское востоковедение Orientalia*). СПб, 2000.

Князький. *Византия и кочевники* = И. О. Князький. *Византия и кочевники южнорусских степей* (*Византийская бибилиотека. Исследования*). СПб., 2003.

Павлов. Аварският каганат = Пл. Павлов. Политическото наследство на Аварския каганат и българските владетели (IX–XI в.). – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 3 (*Четвърта среща по прабългарска археология и история. Шумен, 17–19 септември 1996*). Шумен, 1997, 55–66.

Проблеми на прабългарската история и култура, 4–1 = *Проблеми на прабългарската история и култура*, 4–1. *Сборник в памет на Д. Ил. Димитров. Доклади от Петата международна среща по прабългарска история и археология, Варна, 22–24.04.2004 г.* С., 2007.

Рашев. *Прабългарите* = Р. Рашев. *Прабългарите през V–VII век*. В.Търново, 2000.

Рашев. *Култура* = Р. Рашев. *Българската езическа култура VII–IX век*. С., 2008.

Ромашов. Историческая география, II, III, IV = С. А. Ромашов. Историческая география Хазарского каганата (V–XIII вв.). – *Archivum Eurasii Medii Aevi*, 11, 2000–2001, 219–238 (I–II); 12, 2002–2003, 81–121 (III); 13, 2004, 185–264 (IV).

Тангра = *Тангра. Сборник в чест на 70-год. на акад. В. Гюзелев*. С., 2006.

Толочко. *Кочевые народы* = П. П. Толочко. *Кочевые народы степей и Киевская Русь* (*Славянская библиотека*). СПб, 2003.

Урбанизация и номадизм = *Урбанизация и номадизм в Центральной Азии: история и проблемы. Материалы Международной конференции*. Ред.-сост. Абусейтова, М. Х. Алматы, 2004 [*Urban and Nomadic Societies in Central Asia. Proceedings of the International Conference*. Almaty, 2004].

Хазанов. *Кочевники* = А. М. Хазанов. *Кочевники и внешний мир*. Изд. 3-тье доп. Алматы, 2000/*Nomads and the Outside World*. 2nd ed. Madison, Wisconsin, 1994.

Хазары = *Хазары/Khazars*. Ред. кол. В. Петрухин, В. Москович, А. Федорчук, А. Кулик, Д. Шапира (= *Евреи и славяне*, Т. 16/*Jews and Slavs*, Vol. 16). Иерусалим – Москва, 2005.

Bálint. *Archäologie* = Cs. Bálint. *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Hrsg. von F. Daim. Wien – Köln, 1989.

Beševliev. *Die protobulgarische Periode* = V. Beševliev. *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*. Amsterdam, 1981.

Brook. *Jews of Khazaria* = K. A. Brook. *The Jews of Khazaria*. Second edition. Lanham – Boulder – New York – Toronto – London, 2006.

Civitas Divino-Humana = *Civitas Divino-Humana. В чест на проф. Г. Бакалов*. С., 2004.

Cribb. *Nomads* = R. Cribb. *Nomads in Archaeology* (*New Studies in Archaeology*). Cambridge – New York – Port Chester – Melbourne – Sydney, 1991 [reprints: 1993, 2004].

Fiedler. Bulgars = U. Fiedler. Bulgars in the Lower Danube Region. A Survey of the Archaeological Evidence and of the State of Current Research. – In: *Other Europe*, 151–236.

Howard-Johnston. Byzantine Sources = J. Howard-Johnston. Byzantine Sources for Khazar History. – In: *World of Khazars*, 163–193.

Howarth. *Attila* = P. Howarth. *Attila, King of the Huns. Man and Myth*. London, 1994.

Jordanov. *Corpus*, I, II, III/1–2 = Iv. Jordanov. *Corpus of By-*

zantine Seals from Bulgaria. Vol. I: *The Byzantine Seals with Geographical Names.* Sofia, 2003; Vol. II: *Byzantine Seals with Family Names.* Sofia, 2006; Vol. III, part 1–2. Sofia, 2009.

Jordanov, Zhekova. *Catalogue Shumen* = Iv. Jordanov, Zh. Zhekova. *Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen.* Shumen, 2007.

Macartney. Petchenegs = C. A. Macartney. The Petchenegs. – *SEER* 8, 1930, 342–355 (= Macartney. *Studies*, No V, 41–54).

Macartney. *Studies* = C. A. Macartney. *Studies on Early Hungarian and Pontic History.* Ed. L. Czigány and L. Péter. (Variorum CSS 588) Aldershot – Brookfield, 1999.

McGovern. *Early empires* = W. M. McGovern. *The early empires of Central Asia: a study of the Scythians and Huns and the part they played in world history, with special reference to the Chinese sources.* Chapel Hill, North Caroline, 1939.

Noonan. Byzantium and Khazars = T. S. Noonan. Byzantium and the Khazars: a special relationship? – In: *Byzantine Diplomacy. Papers from Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, ed. by J. Shepard and S. Franklin. Aldershot – Brookfield, Vermont, 1992, 109–132.

Other Europe = *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans.* Ed. Fl. Curta with the assistance of R. Kovalev (= *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450.* Gen. Ed. Fl.Curta, 2). Leiden – Boston, 2008

Pohl. *Awaren* = W. Pohl. *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n.Chr.* München, 1988.

Reitervölker = *Reitervölker aus dem Osten: Hunnen + Awaren. Burgenländische Landesausstellung 1996, Schloß Halbturn. Begleitbuch und Katalog.* Hrsg. von F. Daim. Eisenstadt, 1996.

Role of Migration = *The Role of Migration in the History of the Eurasian Steppe. Sedentary Civilization vs. "Barbarian" and Nomad.* Ed. A. Bell-Fialkoff. New York, 2000.

Róna-Tas. *Hungarians* = A. Róna-Tas. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History.* Budapest – New York, 1999.

Roth. *Chasaren* = A. Roth. *Chasaren. Das vergessene Großreich der Juden.* Neu Isenburg, 2006.

Somogyi. *Fundmünzen* = P. Somogyi. *Byzantinischen Fundmünzen der Awarenzeit* (= *Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie.* Hrsg. von F. Daim, 5). Innsbruck, 1997.

Spinei. *Great Migrations* = V. Spinei. *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century.* I. *Hungarians, Pechenegs and Uzes.* The Second English Edition, with Substantial Additions. Transl. by D. Bădulescu. Amsterdam, 2006.

Terechtchenko. Khazars = A. Terechtchenko. Que sait-on des Khazars ou état des lieux historique d'un people oublié. – In: *L'Empire khazar VIIe–XIe siècle, l'énigme d'un people cavalier.* Dirigé par J. Piatigorsky et J. Sapir (*Collection Mémoires*, 114). Paris, 2005.

Whittow. *Byzantium* = M. Whittow. *The Making of Orthodox Byzantium, 600–1025* (*New Studies in Medieval History*). London, 1996.

World of Khazars = *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute* (= *Handbook of Oriental Studies/Handbuch der Orientalistik*, Section VIII: Central Asia, Ed. by D. Sinor, N. Di Cosmo, Vol. 17). Leiden – Boston, 2007.

Zuckerman. Khazars and Byzantium = C. Zuckerman. The Khazars and Byzantium – the First Encounter. – In: *World of Khazars*, 399–432.

Добавки към увода

Към бел.:

1. Божилов, Гюзелев. *История*, passim. Съвсем накратко част от тези отношения са разгледани и в научно-популярното издание на Р. Рашев. *Прабългарите и Българското ханство на Дунав.* С., 2001, 16–41; по-голяма научна стойност има излязлото малко преди това изследване от същия автор – срв. Рашев. *Прабългарите*, passim.

9. A. Madgearu. The Dridu Culture and the changing position of Romania among the communist states. – *Archaeologia Bulgarica* 11/2 (2002), 51–59.

14. К. К. Салгарина. К вопросу о кочевничестве. – В: *Шелко-*

вый путь и Казахстан. Материалы научно-практической конференции. Алматы, 1998, с. 134; *Role of Migrations*, 181–182.

15. Особено показателен в това отношение е наскоро излязлият сборник *The Archaelogy of Mobility: Old World and New World Nomadism.* Ed. by H. BARNARD and W. WENDRICH (= *Cotsen Advanced Seminar Series*, Vol. 4). Los Angeles, 2007, 5–15; виж също: B. ANKE. Die Steppe als Kultur- und Naturraum der Nomaden. – In: *Attila und die Hunnen.* Hrsg. vom Historischen Museum der Pfalz Speyer. Stuttgart, 2007, 31–35; Н. Э. МАСАНОВ. Номадизм и пасторализм: проблемы типологии и сравнительного анализа сущности понятия. – In: *Nomadyzm a pastoralizm w międzyrzeczu Wysły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu).* Pod red. A. KOŚKO, M. SZMYT (= *Archaelogia bimaris*, Diskusije, T. 3). Poznan, 2004, 15–23.

16. RÓNA-TAS. *Hungarians*, 341–371.

17. POHL. *Awaren*, 163–174.

18. T. S. NOONAN. The Economy of the Khazar Khaganate. – In: *World of Khazars*, 207–244.

21. ХАЗАНОВ. *Кочевники*, 84–96; IDEM. Кочевники и города в евразийском степном регионе и соседних странах. – В: *Урбанизация и номадизм*, 318–330.

26. Доста подробен преглед на различните определения и техните автори прави CRIBB. *Nomads*, 10–14.

27. ХАЗАНОВ. *Кочевники*, с. 85.

28. Твърде интересни са критиката и разсъжденията на британския археолог Р. Криб за пасторализма и номадизма, който формулира 4 основни признака на номадското общество – срв. CRIBB. *Nomads*, 15–20.

29. За ролята на номадската община – срв. Н. АЛИМБАЙ. Евразийское кочевничество как общинный тип социальности (Введение в проблематику). – В: *Урбанизация и номадизм*, 185–193.

30. Според някои изследователи още на този най-ранен етап у хуните възникнали наченките на държавна идеология (идеята за превъзходство над „хората живеещи в землени колиби") и строга военна организация (десен и ляв управител, 24 висши военни командири, командващи по 10 000 конници) – срв. КЛЯШТОРНЫЙ, СУЛТАНОВ. *Государства и народы*, 62–63; според мен с този период от развитието на прабългарския номадизъм могат да се свържат археологическите паметници от типа „Сивашовка" в Северното Черноморие – срв. РАШЕВ. *Прабългарите*, 16–37.

31. В това отношение твърде интересни са археологическите и етнографските изследвания на материалната култура на „българо-хазарите" (черните българи в Хазарския каганат?) в Северното Прикавказие (дн. Кабардино-Балкария) през VII–IX в. – срв. Х. Х. БИДЖИЕВ. *Тюрки Северного Кавказа (Болгары, хазары, карачаевцы, балкарцы, кумыки, ногайцы: вопросы истории и культуры).* Черкесск, 1993, 39–283; виж също: РАШЕВ. *Прабългарите*, 37–60.

32. Д. ДЬОРФИ. Заселване на унгарците и създаване на уседнало общество. – *ИП*, 1996, 6, 3–14; RÓNA-TAS. *Hungarians*, 373–383.

33. За Онгъла: A. MADGEARU. Recent discussions about Onglos. – In: *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50a aniversare 1950–2000. Omagin lui Simion Gavrilă la 45 de ani de activitate 1955–2000.* Ed. M. IACOB, E. OBERLANDER-TÂRNOVEANU, E. TOPOLEANU. Tulcea, 2000, 343–348. Нови данни за северната граница на Онгъла, съвпадаща с Долния Бесарабски вал – FIEDLER. Bulgars, p. 164 and n. 55, 56; виж също: БОЖИЛОВ, ГЮЗЕЛЕВ. *История*, 86–87; РАШЕВ. *Култура*, 29–33.

34. Нови виждания за хронологията на Плиска – срв. FIEDLER. Bulgars, 169–188. Опитите на същия автор за по-късно датиране на строежите при о-в Пъкуюл луй Соаре и на крепостта Слон ми се струват не особено убедителни (*Ibidem*, p. 199). Напоследък бе изказана не особено аргументирано идеята, че „дунавският дом" би трябвало да се търси при крепостта Алтинум при ез. Олтина, като впоследствие бил изместен към Дръстър (?) по времето на хан Омуртаг – срв. П. ГЕОРГИЕВ. Археологически реалии в Търновския надпис (част II). – *Археология* 46/1–4 (2005), 56–60. Виж също РАШЕВ. *Култура*, 45–132.

35. За градоустройствените традиции при евразийските номади – срв. Ж. ЛЕГРАН. Кочевые формы городов в степный кочевых империях. – В: *Урбанизация и номадизм*, 331–336; Ш. Ш. КАМОЛИДДИН. О градостроительной культуре у древних тюрок. – В: *Урбанизация и номадизм*, 354–373. За гражданския характер на българското крепостно строителство през X в. – срв. Р. РАШЕВ. Преходът от

землена към камена фортификация в Първото българско царство. – В: *Тангра*, 301–310.

Добавки към глава I

Първият параграф на тази глава е публикуван частично и с някои изменения – срв. Хр. Димитров. Хуно-българи и огури-угри по Северното Черноморие през първата половина на VI в. – В: *Българите по Северното Черноморие.* Т. 5. В. Търново, 1996, 43–48.

Към бел.:

1. Божилов, Гюзелев. *История*, 88–93; Whittow. *Byzantium*, 270–271.

4. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 57. В последно време започна да си пробива път, макар и недостатачно обосновано, т.нар. иранска теория за произхода на българите. Според по-умерения ѝ вариант иранския етнически елемент имал преобладаващо положение в сравнение с хуно-тюркския и угорския в етногенеза на прабългарите – срв. Рашев. *Прабългарите*, с. 16; Idem. За произхода на прабъгарите. – In: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев.* В. Търново, 1993, 23–33.

5. McGovern. *Early empires*, p. 397.

12. Към тях до известна степен би могъл да се причисли Цв. Степанов. О локализации „Великой Болгарии". – *BHR*, 1995, 2, с. 10 (приема, че котрагите били по-различно племе от Кубратовите българи, намирали се в известна зависимост от тях и живеели отделно – между Дон и Днепър).

15. Божилов, Гюзелев. *История*, 58–59.

29. Howarth. *Attila*, p. 155.

31. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 62.

36. Всъщност подобна идея, че тюркоезичните хуни се смесили с фино-угрите на север от Кавказ, е изказана още от McGovern. *Early empires*, p. 396.

41. Подобен смисъл имат и разсъжденията на А. П. Новосельцев (*Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.* М., 1980, с. 72), според когото първоначално прабългарите били тюркизирани угри, обитаващи северните части на дн. Казакстан, увлечени по-късно на запад от хуните.

42. Всъщност това известие е абсолютно повторение от една по-ранна кратка латинска хроника от 334 г. (*Chronica minora*, collegit et emendavit C. Frick. Lipsiae, 1892, p. 86) – срв. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 71 – бел. 19.

43. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 61.

44. Божилов, Гюзелев. *История*, 61–62.

46. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 62.

50. Beševliev. *Die protobulgarische Periode*, 71–72; Pohl. *Awaren*, S. 24. В последно време се появиха отново някои спорни интерпретации. Според някои след битката при р. Недао оцелелите начело с Ернак се поселили в областта, където р. Тиса се влива в Дунава. Впоследствие Ернак се противопоставил на намерението на брат си Денгизих да воюва срещу империята и вероятно неговите хора станали федерати (срв. E. A. Thompson. *The Huns.* Revised and with afterword by P. Heather. Oxford, 1999, 169–172; C. Kelly. *Attila the Hun: Barbarian Terror and the Fall of the Roman Empire.* London, 2008, 210–211); други локализираха хуните на Ернак в Добруджа и ги противопоставиха (?) на прабългарите през втората половина на V в. (срв. McGovern. *Early empires*, p. 395; I. Bóna. *Das Hunnenreich.* Stuttgart, 1991, S. 209; Howarth. *Attila*, 145–146); малко по-коректно е мнението, че Ернак се присъединил към тюрко-угорските племена, които по-късно формирали Кубратова България (срв. *Role of Migration*, p. 229).

54. Божилов, Гюзелев. *История*, 62–70.

69. Виж също доброто изследване на C. A. Macartney. On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 11, 1944, 266–275 (= Macartney. *Studies*, No II, 10–19).

71. Кляшторный, Султанов. *Государства и народы*, 136–137.

72. Bálint. *Archäologie*, S. 147; Idem. Die Awaren und der Osten aus historischer Sicht. – In: *Reitervölker*, 229–235.

73. S. Grefen-Peters. Zur Antropologie der Awaren. – In: *Reitervölker*, 427–428.

82. McGovern. *Early empires*, p. 398.

84. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 68.

100. Nikephoros, § 35, 1–5, p. 86–88.

101. Виж също: Рашев. *Прабългарите*, 63–65.

102. Beševliev. *Die protobulgarische Periode*, 95–99; Pohl. *Awaren*, 227–228;

105. Божилов, Гюзелев. *История*, 69–70.

106. Nikephoros, § 22, 1–4, p. 70.

107. Кляшторный, Султанов. *Государства и народы*, с. 138; Whittow. *Byzantium*, p. 263.

110. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 76.

112. В тази връзка смятаме, че не е особено основателна критиката на Р. Рашев (*Прабългарите*, с. 47) срещу предположението на Г. Ласло, че съкровището от Малая Перещчепина може да е оставено от управителя на лявата страна на Аварския каганат, която до въстанието на Кубратовите българи обхващала степите на Северното Черноморие.

114. Толочко. *Кочевые народы*, с. 22.

115. Според нас, възможно е т.нар. съкровище от Мартиновка, което съдържа предимно сребърни византийски трофейни изделия от края на VI – началото на VII в. да е било укрито от местен аварски вожд, вследствие на успешните действия на Кубратовите българи – срв. L. V. Pekarskaja, D. Kidd. *Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert* (= *Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie*. Hrsg. von F. Daim, 1). Innsbruck, 1994; D. Kidd, L. V. Pekarska. Der Silberschatz von Martynivka (Martynovka). – In: *Reitervölker*, 204–209.

117. За повече подробности относно хронологията на аваро-византийските отношения в края на VI – началото на VII в.: Хр. Димитров. Аварите и Малка Скития (565–626). – *ИП* 48/8–9 (1992), 105–119; Idem. Die Awareneinfälle in die Provinz Scythia minor (584–626 n.Chr.). – In: Chr. Choliolcev, R. Pillinger, R. Harreither (Hrsg.). *Von der Scythia zur Dobrudzha* (= *Miscellanea Bulgarica*, 11). Wien, 1997, 26–34. В подкрепа на предложената хронология могат да послужат и изводите след анализирането на нумизматичния материал от ранновизантийската крепост при Карасура – срв. M. Minkova. Antike und mittelalterliche Münzen aus Karasura. – In: *Karasura*, 2. Hrsg. v. M. Wendel. Longenweibasch, 2002, S. 144, 147.

120. За антиаварската насоченост на Кубратовите действие – срв. и Павлов. Аварският катанат, 55–56.

123. В това отношение особен интерес предизвиква дискусията между унгарските нумизмати относно засвидетелствания приток на византийски златни и сребърни монети в дн. Влашко и южните Карпати (тогава част от Авария) между 650–680 г. Допреди десетилетие се смяташе, че те се появили не от Византия, а от оногуро-българите (Куберовите българи?), заселили се в Аварския каганат (срв. I. Bóna. "Barbarische" Nachahmungen von byzantinischen Goldmünzen im Awarenreich. – *Rivista Italiana di Numismatica*, 95, 1993, p. 536; Somogyi. *Fundmünzen*, 111–112, 119–120, 127–131); находките напоследък се интерпретират като свидетелство за откупа, който Византия платила на аварите, за да ги привлече срещу българите – срв. P. Somogyi. New remarks on the flow of Byzantine coins in Avaria and Walachia during the second half of the seventh century. – In: *Other Europe*, 83–149.

124. Nikephoros, §35, 21–22, p. 88. За Онгъла виж тук бел. 9 в добавките към Увода.

125. Виж тук бел. 1 към добаките на тая глава.

127. Nikephoros, §36, 23–25, p. 90.

130. Подобно мнение се застъпва и от M. Innes. *Introduction to the Early Medieval Western Europe, 300–900. The sword, the plough and the book*. London – New York, 2007, p. 199, 525.

133. На същото мнение е и Павлов. Аварският каганат, 56–57.

136. В същия смисъл: Al. Avenarius. Die Konsolidierung des Awarenkhaganates und Byzanz im 7. Jahrhundert. – *Byzantina* 13, 2, 1985, S. 1024.

137. Въпреки че и съвременните унгарски археолози и нумизмати са категорични, че Аспарухова България не блокирала изцяло преките аваро-византийски контакти през VIII в., няма друго логично обяснение защо се наблюдава драстичен спад в притока на византийски монети в Аварския каганат след 681 г. – срв. Cs. Bálint. Zur Frage der byzantinischen Beziehungen in Fundmaterial Ungarns. Archäologische Forschungen zwisxhen 1970 und 1984. – *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie*

der Wissenschaften, 14, 1985, 210–211, 219 mit Anm. 15; Somogyi. *Fundmünzen*, S. 8, 114, 119, 131–132 und Anm. 37).

151. Божилов, Гюзелев. *История*, 94–98.

157. Виж коментара на Рашев. *Прабългарите*, 66–68; Bálint. *Archäologie*, 168–175; Idem. Zur Geschichte und Archäologie der osteuropäischen Reiterhirten im Frümittelalter. – In: *Reitervölker*, S. 203. С действията на Кубер срещу аварския каган и движението му впоследствие на юг се свързва т.нар. съкровище от Врап, което най-вероятно било част от аварската хазна, задигната от хората на Кубер – срв. J. Werner. *Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Beträge zur Archäologie der Awarenzeit im mittleren Donauraum* (= *Studien zur Archäologie der Awaren, 2/Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften* 184), Wien, 1986; 16–23; P. Stadler. Der Schatz von Vrap, Albanien. – In: *Reitervölker*, 432–438.

160. Whittow. *Byzantium*, p. 263; Божилов, Гюзелев. *История*, с. 102, бел. 29.

167. Nikephoros, §35, 17–19, p. 88.

175. Ив. Божилов. *Българите във Византийската империя*. С., 1995, 14–15, 112, 322–325, 327–329; Хр. Димитров. *История на Македония през Средновековието*. С., 2001, 40–41; Божилов, Гюзелев. *История*, 97–98 (допуска се, че преди похода срещу Куберовите българи и солунските славяни Юстиниан II е воювал и срещу Аспаруховите българи).

178. Срв. Йорданов. *Корпус*, II.1, 13–14.

179. След ново по-задълбочено изследване от моя страна на т.нар. „печати на куберийците" смея да предположа, че съм допуснал известно недоглеждане и погрешна интерпретация при включването им по време на работата ми върху дисертацията. Всъщност въпросните печати на Тарасий и Козма (а не на Андрей), както и златният пръстен на Теофил, вероятно са принадлежали на ромейски офицери от морската тема на кивириотите.

185. В тази връзка не сме склонни да възприемем изцяло тезата, че прочутото златно съкровище от Надьсентмиклош трябва да се разглежда само като част от аварската съкровищница, укрита от франки и българи в началото на IX в. (срв. F. Daim, P. Stadler. Der Goldschatz von Sinnicolaúl Mare (Nagyszentmiklós). – In: *Reitervölker*, 439–445); не трябва да се изключва и мнението, че то представлява сбор от различни предмети, направени от различни майстори между VI–IX в., които биха могли да бъдат притежание и на български болярин като например Ахтум/Айтон, чиято резиденция (при унгарската крепост Чанад) била превзета в началото на XI в. от войските на крал св. Стефан I и се намирала само на 8 км от мястото, където е открито съкровището (срв. Bálint. *Archäologie*, 187–192).

187. Впоследствие В. Гюзелев явно се отказа от тази си позиция и прие сведенията на „Суидас" за покоряването на аварите от хан Крум за достоверни (срв. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 126).

188. Виж също: Whittow. *Byzantium*, p. 278.

193. A. Schwarcz. Pannonien im 9. Jahrhundert und die Anfänge der direkten Beziehungen zwischen dem ostfränkischen Reich und den Bulgaren. – In: *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*. Hrsg. v. W. Pohl, H. Reimitz (= *Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften*, 287/*Forschungen des Geschichte des Mittelalters*, 1). Wien, 2000, 100–101. Вж. също Павлов. Аварският каганат, 58–59.

199. Към тези автори може би трябва да се причисли и В. Гюзелев, според когото по времето на хан Крум „между българите и франките останала една буферна зона, населена отчасти с авари, отчасти със славяни" (срв. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 127).

Добавки към глава II

Част от тази глава е публикувана с някои изменения и добавки – срв. Хр. Димитров. Болгария и хазары в VII–VIII вв. – *BHR* 17/2 (1989), 47–66.

Към бел.:

2. Магомедов. *Хазария*, с. 41, 45–50, 63; Zuckerman. *Khazars and Byzantium*, 426–427.

3. Виж също: Whittow. *Byzantium*, 220–222, 270 (Gök Türk).

18. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 75.

21. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 74.

40. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 75.

44. Nikephoros, §9, 1–9, p. 48–50.

47. Това мнение се поддържа от В. Гюзелев (срв. Божилов, Гюзелев. *История*, 75–76).

52. Brook. *Jews of Khazaria*, p. 12.

53. В последно време, един от пръстените-печати в съкровището от Малая Перешчепина се разчита като "ΒΑΤΟΡΧΑΝΟΥ ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ" (срв. V. N. Zallesskaya. Byzantinische Gegenstände im Komplex von Mala Pereščepina. – In: *Reitervölker*, S. 216) или като „на патриция Бат Орган", тъждествен с Кубратовия вуйчо Органа/Гостун (срв. В. Лурье. Около Солунской легенды. – В: *Славяне и их соседи*, 6: *Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время. Сб. статей к 70-летию акад. Г. Г. Литаврина*. Москва, 1996, с. 37, 51 – бел. 65. Критика на това разчитане прави Ив. Йорданов. Сфрагистични паметници на ранната българска държава. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 2 (*Трета международна среща по прабългарска археология. Шумен, 1990*) С., 1991, 37–39; Йорданов. *Корпус*, I.1, 11–12.

57. Nikephoros, § 22, 1–7, p. 70.

60. Божилов, Гюзелев. *История*, 76–77.

63. Магомедов. *Хазария*, с. 75. Според C. Zuckerman (*Khazars and Byzantium*, p. 426), хазарската прародина трябва да се търси около Средна Волга, откъдето те се спуснали на юг и подчинили най-напред прабългарското племе барсили.

67. Магомедов. *Хазария*, 76–78; Whittow. *Byzantium*, p. 222.

68. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 76.

69. В подкрепа на това е и мнението, че онгурите вероятно асимилирали утигурите – срв. С. А. Ромашов. Болгарские племена Северного Причерноморья в V–VII вв. – *Archivum Eurasiae medii aevi*, 8, 1992–1994, 219–223.

72. Божилов, Гюзелев. *История*, 79–80; виж също: Terechtchenko. *Khazars*, 41–42. Българо-хазарската война в степите на Северното Черноморие през втората половина на VII в. може да се свърже и с редица археологически открития през последните години – например, със следи от опожаряване на „степните градища" в Поднепровието, както и силното разпространение на откритите съкровища „тип Мартиновка" от това време и т.н. (срв. И. О. Гавритухин. Хронология эпохи становления Хазарского каганата. – В: *Хазары*, 415–417; Bálint. *Archäologie*, 88–92).

73. Годината 642 се възприема и от Noonan. *Byzantium and Khazars*, p. 125; Brook. *Jews of Khazaria*, p. 13.

75. Същото мнение напоследък отново се поддържа от A. Róna-Tas (*Hungarians*, p. 219), който не особено коректно заявява, че това показвали нумизматичните данни, а също така и от Р. Рашев (*Прабългарите*, с. 40), който тълкува превратно сведението на Теофан за смъртта на Констанс II.

76. Според Roth (*Chasaren*, S. 23) войната между хазарите и Кубратовите българи избухнала около 660 г.; Zuckerman (*Khazars and Byzantium*, 427–428) датира сблъсъка на хазарите с барсилите българи през 40–50-те години на VII в., а войната срещу Аспаруховите българи – между 660–665 г.

77. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 80 (665 г.).

83. Съществува и друго мнение, изказано още В. Ф. Геннинг и подкрепено напоследък от C. Zuckerman (*Khazars and Byzantium*, 427–428 and p. 420 – map), че Хипийските планини трябва да се идентифицират с т.нар. Донецки Кряж – т.е. възвишенията между най-долното течение на р. Дон и р. Донец. От друга страна, още по-неприемлива е тезата на A. Róna-Tas (*Hungarians*, 215–219), че Кубратова България трябва да се измести на запад, между реките Дон и Буг, заради отъждетвяването на съкровището от Малая Перещепина с т.нар. „гроб на хан Кубрат" – срв. нашата критика (Божилов, Димитров. Protobulgarica, 28–34; виж също: Bálint. *Archäologie*, 96–100; Толочко. *Кочевые народы*, 21–22, 34–36; Могаричев, Сазонов, Шапошников. *Житие Йоанна Готского*, 81–82.

85. Nikephoros, § 35, 27–34, p. 88.

86. Whittow. *Byzantium*, p. 222, 270.

97. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 80.

98. Магомедов. *Хазария*, с. 79.

99. Виж и Божилов, Димитров. Protobulgarica, 49–52

100. Срв. също добрия библиографски обзор по този въпрос у Могаричев, Сазанов, Шапошников. *Житие Иоанна Готского*,

103–105.

110. Nikephoros, § 35, 21–22, p. 88.

112. Ромашов. Историческая география, II, с. 323.

105. Срв. също Рашев. *Културa*, с. 35 и 456 – т. IV.

114. Срв. също: Божилов, Димитров. Protobulgarica, 11–12.

116. Божилов, Гюзелев. *История*, 89–90.

122. В тази връзка виж и интересния коментар на T. S. Noonan (*Byzantium and Khazars*, p. 129) за ролята на Кубратова България в сравнение с хазарите за византийската външна политика през VII в.

125. Bálint. *Archäologie*, 125–130.

127. Г. Костов. *Погребението на хан Аспарух в светлината на археологическите данни*. С., 1998.

128. Виж също: Bálint. *Archäologie*, 92–96; Е. В. Круглов. Хазары – поиск истины. – В: *Хазары*, 427–457 (авторът прави обективния извод, че вознесенския тип паметници би трябвало да се определят по-скоро като хазарски, отколкото като прабългарски).

130. Рашев. *Прабългарите*, 42–43.

132. Виж добрия сравнителен анализ на Bálint (*Archäolgie*, 92–100), въпреки че същият възприема съмнителната идентификация на съкровището от Малая Перешчепина с погребение на Кубрат – срв. и нашата критика в: Божилов, Димитров. Protobulgarica, 28–34.

133. Малко по-сложно и противоречиво е мнението на Р. Рашев (*Прабългарите*, 40–41) за находките от Малая Перепешчина. От една страна, той е категоричен, че те трябва да се свържат с личността на хан Кубрат (?), а от друга, изключва възможността там да се е намирал неговия гроб, а го определя като „поменален паметник от друг тип – скъпи предмети заровени по повод смъртта на Кубрат встрани и вероятно далеч от същинския му гроб" (sic!).

139. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 104: хан Тервел (701–722).

140. Неприемливо е и мнението на Рашев (*Култура*, с. 35), че българо-хазарската граница била установена по р. Днестър едва в началото на IX в.

146. Божилов, Гюзелев. *История*, 105–106.

149. Съществува и мнението, че намесата на хазарите във въпросните събития се диктувала дори не от политически, а от чисто материален интерес – срв. Ю. М. Могаричев. К вопросу о хазарах в Крыму в начале VIII в. – В: *Хазары*, с. 249.

150. Noonan. *Byzantium and Khazars*, 112–113; A. F. Kralides. Ὀι Χαζάροι καὶ τὸ Βυζάντιο. Ἱστορική καὶ θρησκειολογική προσέγγιση [*The Khazars and Byzantium. A historical and religious approach*]. Athenes, 2003, 91–95; Roth. *Chasaren*, 33–35; Howard-Johnston. *Byzantine Sources*, p. 168; Brook. *Jews of Khazaria*, 135–136.

155. Nikephoros, § 42, p. 100–102.

156. Nikephoros, § 42, 23–27, p. 100.

161. Божилов, Гюзелев. *История*, 107–108.

163. Nikephoros, § 45, 1–21, p. 106–108.

166. Nikephoros, § 45, 32–50, p. 108–110.

169. Nikephoros, § 45, 50–70, p. 110.

170. Nikephoros, § 45, 70–73, p. 110.

171. Brook. *Jews in Khazaria*, 127–132.

173. Zuckerman. *Khazars and Byzantium*, p. 432.

176. Nikephoros, § 47, 1–14, p. 114.

179. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 109.

182. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 110.

183. Nikephoros, § 57, 1–31, p. 126.

184. По подобен начин и у Божилов, Гюзелев. *История*, 110–111.

190. Съществува мнение, че след тежкия арабски удар над хазарите през 737 г., което довело до тяхното оттегляне на север към Волга и Дон, от дн. Дагестан се изселила и голяма група българи към съществуващите вече Волжка и Дунавска България (срв. Магомедов. *Хазария*, 212–213); от друга страна, същият автор е убеден, че арабите разорили, но не завладели Прикаспието и че следи от (пра) българска култура се забелязват и в дн. Дагестан.

191. Божилов, Гюзелев. *История*, 113–120.

195. Божилов, Гюзелев. *История*, 121–123.

196. Особено подробно въпросните събития са разгледани от Могаричев, Сазонов, Шапошников. *Житие Йоанна Готского*, 199–205; виж също: Noonan. *Byzantium and Khazars*, 113–114; Roth. *Chasaren*, S. 36; Howard-Johnston. *Byzantine Sources*, 169–

170; Brook. *Jews of Khazaria*, p. 24.

197. Божилов, Гюзелев. *История*, 127–138.

198. Допълнителен библиографски обзор по този въпрос: Могаричев, Сазонов, Шапошников. *Житие Йоанна Готского*, с. 222; виж също: Roth. *Chasaren*, 98–99; Terechtchenko. *Khazars*, 51–52; Brook. *Jews of Khazaria*, 106–114 (838); P. B. Golden. The Conversion of the Khazars to Judaism. – In: *World of Khazars*, 123–162.

200. Божилов, Гюзелев. *История*, 144–156.

201. Хр. Димитров. Славяни и прабългари по Западното Черноморско крайбрежие до края на IX век. – *ГСУ, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев"*, 84–85 (4), 1990–1991, 89–90; Божилов, Гюзелев. *История*, с. 145.

202. Божилов, Гюзелев. *История*, 145–146.

203. Божилов, Гюзелев. *История*, 150–153.

206. Spinei. *Great Migrations*, p. 66.

211. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 150.

217. Ромашов. Историческая география, III, 149–152.

221. Noonan. *Byzantium and Khazars*, p. 117; Zuckerman. *Khazars and Byzantium*, p. 432; Brook. *Jews of Khazaria*, p. 137; Whittow. *Byzantium*, 286–287.

Добавки към глава III

Цялата глава е публикувана с някои изменения и допълнения като част от книгата: Димитров. *Българо-унгарски отношения*, 11–70.

Към бел.:

5. Виж интересните разсъждения в подобен смисъл на Whittow. *Byzantium*, 235–238.

6. Към тази група може да се причисли и Róna-Tas. *Hungarians*, 318–319.

7. Spinei. *Great Migrations*, p. 20, 52–56.

11. Подобен хипотетичен характер има и теорията за „унгарските прародини" на Róna-Tas. (*Hungarians*, 322–323, 325–326, 413–414) – към края на VI в. (?) маджарите се придвижили от Южното Приуралие към Северното Прикавказие и заели старите живелища на Кубратовите българи, които междувременно се изселили на запад от р. Донетц към Днестър (?); малко по-късно – към 670 г. (?) – маджарите в съюз с хазарите изтласкали Аспаруховите българи (?) и се заселили в областта на запад от р. Днепър до Дунав (?), в Етелкьоз.

13. Spinei. *Great Migrations*, 66–68. В тази връзка твърде интересни са и някои предварителни резултати от разкопките при Челарево на левия дунавски бряг в дн. Сръбска Войводина. В частично изследвания и неправилно датиран според нас некропол се откриват представители на 3 различни етноса – преобладават езичниците монголоиди, следват антропологично неустановените юдеи (халиси?) и по-малобройните християни славяни (?) – срв. Р. Бунарджич. Челарево – некрополь и поселение VIII–IX веков. – В: *Хазары*, 522–531.

14. Spinei. *Great Migrations*, p. 69.

20. Sym. Mag. Log., § 131, 87–107, p. 236–237.

21. Spinei. *Great Migrations*, p. 64; Божилов, Гюзелев. *История*, 157–158 (към 836 г.); Howard-Johnston. *Byzantine Sources*, p. 187 (датира го най-общо през 30-те години на IX в.); Whittow. *Byzantium*, 231–232 (в края на 30-те години на IX в.).

26. Spinei. *Great Migrations*, p. 58; Ромашов. Историческая география, III, 154–156.

29. За помощта оказана при построяването на Саркел като част от византийската външна политика по това време – срв. Whittow. *Byzantium*, 233–234; J. Shepard. Byzantine relations with the outside world in the ninth century: an introduction. – In: *Byzantium in the Ninth Century: Death or Alive? Papers from the Thirtieth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1996*. Ed. by L. Brubaker (*Society of the Promotion of Byzantine Studies, Publications*, 5). Aldershot – Brookfield, Vermont, 1998, 172–173; Howard-Johnston. *Byzantine Sources*, 174–175; Brook. *Jews in Khazaria*, 30–33.

32. Spinei. *Great Migrations*, p. 57.

39. Howard-Johnston. *Byzantine Sources*, p. 186.

42. Виж също: Noonan. *Byzantium and Khazars*, 114–115; Spinei. *Great Migrations*, p. 59; Howard-Johnston. *Byzantine*

Sources, p. 170; Brook. *Jews of Khazaria*, 100–102. Съществува и мнение, че сюжетът с маджарите и хазарската обсада на византийския град не отговаря на историческата действителност в Крим по това време и не е засвидетелстван в останалите извори, разглеждащи въпросните събития – срв. Могаричев, Сазонов, Шапошников. *Житие Йоанна Готского*, 218–225; по-различна трактовка на хазарската мисия на Константин-Кирил, както и на византийско-хазарските и унгаро-хазарските отношения, виж у: В. Е. Науменко. Византийско-хазарские отношения в середине IX века. – В: *Хазары*, 237–239.

46. За Σαβάρτοι ἄσφαλοι виж и: Whittow. *Byzantium*, p. 237 (превежда ги като 'непобедимите савири'); Róna-Tas. *Hungarians*, 288–289, 419–420; Spinei. *Great Migrations*, p. 62.

47. Brook. *Jews of Khazaria*, p. 140 (между реките Дон, Донец и Азовско море); Whittow. *Byzantium*, p. 230; Spinei. *Great Migrations*, 58–59 (на запад от Волга до Днепър).

49. Whittow. *Byzantium*, p. 230 (между Днепър и Долни Дунав, на изток от Карпатите и в съседство с България); Brook. *Jews of Khazaria*, p. 142 (основно между Днепър и Днестър, най-много до Прут); Spinei. *Great Migrations*, 62–63 (най-общо между реките Дон, Сирет и Дунавската делта).

52. Въз основа на т.нар. Киевско писмо от X в., писано на иврит, е изказано мнение, че хазаро-унгарския съюз имал и антируска насоченост, като с помощта на оногурски (унгарски?) гарнизон каганатът владеел Киев поне до 60-те години на IX в. – срв. Golb, Pritsak. *Khazarian Hebrew Documents*, 49–53; Brook. *Jews of Khazaria*, 25–27; критика у Толочко. *Кочевые народы*, 37–41.

55. Spinei. *Great Migrations*, 60–61.

58. Толочко. *Кочевые народы*, 25–27.

64. В. Я. Петрухин. Русь, венгры и Болгария в IX в.: к характеристике геополитической ситуации. – В: *Civitas Divino-Humana*, 646–647.

66. Spinei. *Great Migrations*, p. 70 (881).

70. Spinei. *Great Migrations*, p. 72.

74. C. R. Bowlus. *Francs, Moravians and Magyars: the struggle for the Middle Danube, 788–907*. Philadelphia, 1994, p. 224, 239; Божилов, Гюзелев. *История*, с. 222.

75. Whittow. *Byzantium*, p. 287; виж и добрия анализ, но неточното датиране (892–897) на Howard-Johnston. *Byzantine Sources*, p. 180.

76. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 247.

78. Sym. Mag. Log., § 133, 100–103, p. 276.

80. Sym. Mag. Log., § 133, 112–116, p. 276.

81. Божилов, Гюзелев. *История*, 247–248.

88. А. А. Турилов. „Мъдра Пльсковская" и „Мъдра Дрьсторская" – две Мундраги первой болгаро-венгерской войны (география чудес вмч. Георгия в сказании инока Христодула). – В: *Славяне и их соседи*, 10: *Славяне и кочевой мир. К 75-летию акад. Г. Г. Литаврина*. М., 2001, 48–49.

96. Тези събития са подробно разгледани и от Róna-Tas. *Hungarians*, 331–335; Spinei. *Great Migrations*, 73–74.

101. Според Róna-Tas (*Hungarians*, p. 335), въпреки че маджарите били принудени да напуснат Етелкьоз, вследствие на българо-печенежкия удар, те все пак успели да завладеят Южна Трансилвания със солните мини още през 895 г., което реализирало и първия етап от цялостното овладяване на Карпатския басейн.

104. Божилов, Гюзелев. *История*, 289–290.

113. Към последователите на този унгарски учен, които не приемат Унгарския аноним за достатъчно достоверен и не ползват неговите данни, трябва да бъде причислен и Róna-Tas. *Hungarians*, 336–338, 415.

123. Spinei. *Great Migrations*, 83–97 (допуска, че завоюването на Карпатския басейн от унгарците, населен предимно с влашко население, може да е започнало след 900 г.).

128. Подобен характер има и коментара за Менуморут у Brook. *Jews of Khazaria*, p. 165.

135. *ЛИБИ*, V/1, с. 25.

140. *ЛИБИ*, V/1, с. 27.

141. *ЛИБИ*, V/1, 27–28.

142. *ЛИБИ*, V/1, 29–30.

143. *ЛИБИ*, V/1, с. 31.

144. *ЛИБИ*, V/1, 31–33.

145. *ЛИБИ*, V/1, с. 37.
146. *ЛИБИ*, V/1, 54–55.
147. *ЛИБИ*, V/1, 55–56.
148. *ЛИБИ*, V/1, с. 38.
149. *ЛИБИ*, V/1, с. 43.
150. *ЛИБИ*, V/1, 43–44.
151. *ЛИБИ*, V/1, с. 44.
152. *ЛИБИ*, V/1, с. 44.
153. *ЛИБИ*, V/1, 45–46.
154. *ЛИБИ*, V/1, с. 46.
155. *ЛИБИ*, V/1, с. 46.
156. *ЛИБИ*, V/1, с. 46.
157. *ЛИБИ*, V/1, с. 48.
158. *ЛИБИ*, V/1, 48–49.
159. *ЛИБИ*, V/1, 49–50.
163. *ЛИБИ*, V/1, с. 75, 83, 94–96.
183. Stephenson. *Balkan Frontier*, 28–29.
189. Sym. Mag. Log., § 135, 68–75, p. 301.

195. Stephenson (*Balkan Frontier*, p. 39) неправилно привлича този извор като свидетелство за българо-маджарската война през 894–896 г.

197. Spinei. *Great Migrations*, p. 109.
200. Sym. Mag. Log., § 135, 172–179, p. 303.
204. *ЛИБИ*, V/1, с. 174.

Добавки към глава IV

Към бел.:

1. Spinei. *Great Migrations*, 133–161.

2. Виж също изключително доброто, макар и публикувано отдавна, изследване на Macartney. Petchenegs, 342–343 (= Macartney. *Studies*, No V, 42–43).

5. Whittow. *Byzantium*, 238–239.

6. Spinei. *Great Migrations*, p. 164.

23. Първоначално тези сведения се приеха буквално от един от най-добрите изследователи на печенезите – срв. Macartney. Petchenegs, p. 345 (= Macartney. *Studies*, No V, p. 44), който обаче в друго свое изследване ги подложи на по-обстоен и задълбочен анализ [Idem. The Attack on Valandar, 165–169 (= Macartney. *Studies*, No III, 26–30)].

23. Sym. Mag. Log., § 135, 106–112, 161–168, p. 302–305.

24. Spinei. *Great Migrations*, 167–168.

29. Spinei. *Great Migrations*, p. 168 (приема известието на Масуди само като указание за съвместна акция на българи, унгарци и печенези срещу Византия през 934 г.).

35. На същото мнение е и И. О. Князький (*Византия и кочевники*, 15–16), който локализира Валандар край дн. Бургас, но датира събитието през 934 г.

39. Повече подробности виж у моята работа: Chr. Dimitrov. Die frühmittelalterliche Stadt Debeltos zwischen Byzanz und Bulgarien vom achten bis ins zehnte Jahrhundert. – In: R. Pillinger – A. Pülz – H. Vetters (Hrsgs.). *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalters* (*Österreichische Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkan-Kommission, Antiquar. Abt.*, 18). Wien, 1992, 35–45.

45. Срв. В. С. Шандровская. Печати комеркиариев Девельта в собрании Эрмитажа. – *Античная древность и средние века*, 32, 2001, 148–153: датира 1 от печатите (М–6066) от колекцията Шлюмберже/Лихачов в края на IX – началото на X в.; 3 от тях (М–8442, М–8456, М–8834) – X в.

47. Срв. Jordanov. *Corpus*, I, No 22.1; III, No 1147 (приема, че открития при разкопките около Дебелт печат е от същия булотерион и същата датировка).

48. М. Балболова-Иванова. Девелт през VIII–IX век. – *Векове*, 1991, 1–2, 50–57; Ibid. Средневековый Девелт в VII–X вв. – *Bulgaria Pontica Medii Aevi*, IV–V. Sofia, 2003, 79–84; Рашев. *Култура*, с. 36.

53. Виж тук бел. 39 от добавките към тази глава.

55. Пълен преглед на откритите при Дебелт печати – Ив. Йорданов. *Печатите на комеркиарията Девелт*. С., 1992; Същият. Печатите на комеркиарията Девелт. Addenda et corrigenda. – In: *Numismatic and sphragistic contributions to history of the Western Black Sea Coast.* Varna 2001 (*Acta Musei Varnaensis*, II), 230–245;

Jordanov, *Corpus*, I, No 22.1–5, 22.8a–h; II, No 688–695; III/1–2, No 1147–1151, 1163; Jordanov, Zhekova. *Catalogue Shumen*, No 280, 284.

56. Ив. Йорданов. *Корпус на печатите на средновековна България*. С., 2001, № 11, 19, 24, с. 31–33; Jordanov, Zhekova. *Catalogue Shumen*, No 1–3, p. 29; No 5, p. 30.

57. Писмата на патриарх Николай Мистик са анализирани твърде обективно още от К. А. Макартни, който достига убедително до извода, че Валандар = Дебелт [срв. Macartney. The Attack on Valandar, 166–168 (= Macartney. *Studies*, No III, 27–29)].

58. Sym. Mag. Log., § 135, 118–120, p. 303.

59. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 256.

72. Stephenson. *Balkan Frontier*, p. 31.

84. Spinei. *Great Migrations*, 170–171.

86. Твърде обективен е и коментарът на Macartney (Petchenegs, 343–344 = *Studies*, No V, 42–43), според когото печенезите едва ли са имали пълна власт над земите на запад от р. Днепър до средата на X в., като едва след това те са достигнали възвишенията на дн. Молдова.

97. Въпросните събития бяха разгледани от мен в отделна статия, в която залегна по-голямата част от последвалия текст на дисертацията (срв. Хр. Димитров. Събитията от 943 г. и надписът на жупан Димитър. – *Добруджа* 6, 1989, 11–25).

107. Spinei. *Great Migrations*, p. 172.

121. Подобен характер има планировката и устройството на някои укрепени селища, които се приписват на тиверците – срв. Spinei. *Great Migrations*, p. 172, 179 – fig. 35.

122. Bálint. *Archäologie*, 131–136.

147. I. A. Arzhantseva. The Alans: Neighbours of the Khazars in the Caucasus. – In: *World of Khazars*, 59–73. Съществува мнение, че още през X в. в Крим се появило християнско аланско население (А. И. Айбабин. *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь, 1999, с. 229) – основателна критика на това схващане (аланите са засвидетелствани по тези места едва през XIII в.) виж у: Могаричев, Сазонов, Шапошников. *Житие Йоанна Готского*, 237–242.

152. Много добър преглед на различните теории за местоживелищата на черните българи прави С. А. Ромашов (Историческая география, IV, 248–255), който отдава предпочитанията си на локализацията им в Прикубанската област в Северното Предкавказие. Според някои изследователи сведения за черните българи и тяхната важна политическа роля в Северното Черноморие се съдържат и в т.нар. Текст на Шектер – от X в. и написан на иврит. (Golb, Pritsak. *Khazarian Hebrew Documents*, 132–134): така например, става ясно, че по времето на хазарския цар Вениамин (ок. 880–900) Византия успяла да създаде антихазарска коалиция, в която влизали печенези, черни българи, узи и буртаси, но хазарите привлякли на своя страна аланите и отблъснали противниците си – срв. Noonan. *Byzantium and Khazars*, p. 115, 125, 132; Brook. *Jews of Khazaria*, p. 138.

157. Би могло да се приеме, че определяните като прабългарски находки от Подонието вероятно също са принадлежали на черните българи – срв. В. А. Сарапулкин. Раннеболгарское погребение у с. Новохарьковка, Воронежской области. – В: *Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего Средневековья* (= *Археология восточноевропейской лесостепи*, 14). Воронеж, 2000, 120–122; А. З. Винников, В. А. Сарапулкин. Грунтовые могильники Сальтово-Маяцкой культуры лесостепнего Поосколья. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 4–1, 313–332.

159. Срв. В. Майко. Территориальные группы праболгарских памятников Таврики VII – первой половины X вв. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 4–1, 151–166; В. Н. Зинько, Л. Ю. Пономарев. Тюрко-болгарские памятники восточного Крыма в конце VII – середине X вв. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 4–1, 233–254; Т. Яшаева. Храм христианизированных „салтовцев" в предместье Херсона. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 4–1, 445–452 (заслужава внимание изводът, че културата на „Кримска България" била унищожена през втората четвърт на X в. вследствие на наказателната акция на хазарите начело с Песах, като би могло да се предположи, че за това е съдействал и печенежки удар).

165. Съществува и мнение, че Песах бил хазарски управител на Тмутаракан, юдеин по религия, който ръководил наказателна

акция срещу християнското население на Крим за това, че оказало поддръжка на антихазарската акция на руския княз Олег между 920–940 г. (срв. Noonan. *Byzantium and Khazars*, 115–116; Могаричев, Сазонов, Шапошников. *Житие Йоанна Готского*, 227–229); същото събитие се интерпретира като част от сложни взаимотношения между руския княз Игор и неговия войвода Хелгу (Олег?) с Византия и хазарите през 939–941 г. (срв. И. Г. Семенов. К интерпретации сообщения „Кембриджского Анонима" о походах Хельгу, „царя Русии". – В: *Хазары*, 326–337).

172. Виж също: Князький. *Византия и кочевники*, 17–18.

179. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 292.

182. Срв. също: Толочко. *Кочевые народы*, с. 48 – печенежката акция срещу България станала не под внушението на княз Игор (?), а по тяхна собствена инициатива; на противоположното становище – а именно, че пенежката акция била инспирирана от руския княз, е Spinei. *Great Migrations*, p. 170.

183. Божилов, Гюзелев. *История*, 273–276.

191. Този довод прави несъстоятелно и отъждествяването черни българи = волжки българи, което е развито доста подробно още от C. A. Macartney. On the Black Bulgars. – *BNJ* 8, 1930, 150–158 (= Macartney. *Studies*, No IV, 32–40).

197. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 296.

204. Подобен смисъл имат и разсъжденията на П. П. Толочко (*Кочевые народы*, 49–50), който прави твърде интересна реконструкция на събитията.

208. Божилов, Гюзелев. *История*, 297–298.

212. Leo the Deacon, p. 158.

213. Leo the Deacon, p. 159.

215. Същото се възприема и от Stephenson. *Balkan Frontier*, p. 49; в същия смисъл, но само за печенезите говори и Macartney (Petchenegs, p. 345 = *Studies*, No V, p. 44); J. Haldon. *The Byzantine Wars. Battles and campaignes of the Byzantine era*. Stroud-Charleston, SC, 2001, p. 98: печенезите били временно привлечени от руския княз с обещание за плячка.

216. В подобен смисъл са и разсъжденията на Князький. *Византия и кочевники*, 19–21.

217. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 298.

218. Виж също: Димитров. *Българо-унгарски отношения*, 78–80.

225. По-накратко за това съобщава и Leo the Deacon, p. 200.

230. В същия смисъл – Толочко. *Кочевые народы*, 51–52.

233. На това сведение обръща внимание и Spinei. *Great Migrations*, p. 176.

245. Виж също: Howard-Johnston. *Byzantine Sources*, p. 169 and n. 25. Според Brook (*Jews of Khazaria*, p. 155) Георги Цуло бил последния хазарски каган християнин (?).

246. Всички тези данни според нас до голямя степен обезсмислят спора между някои руски и украински археолози относно датирането на края на византийския Херсон – срв. И. А. Заводская. О разрушения Херсонеса в X–XI вв. – В: *Скифы, хазары, славяне, древная Русь. Международная конференция посвященная 100-летию со дня рождения М.И.Артамонова*. СПб., 1998, 121–122.

248. Божилов, Гюзелев. *История*, с. 328.

Показалец

авар. – аварски
амер. – американски
араб. – арабски
арм. – арменски
арх. – ареолог
архиеп. – архиепископ
брит. – британски
бълг. – български
вж. – виж
виз. – византийски
влад. – владетел
геогр. – географ
герм. – германски
гр. – град
дн.– днешен
ез.– езеро
еп. – епископ
зап. – западен
изт. – източен
имп. – император
ист. – историк
конст. - константинополски
кр. – крепост
м. – местност
мор. – моравски
нем. – немски
обл. – област
о-в – остров
патр. – патриарх
печ. – печенежки
пл. – планина
п-ов – полуостров
пр. – проход
р. – река
рим. – римски
с. – село
с-упол. – срещуположно
сев. – северен
съв. – съветски
съст. – съставен
тюрк. – тюркютски
унг. – унгарски
утиг. – утигурски
фил. – филолог
хаз. – хазарски
хун. – хунски

а.йн (вж. и алани), 220
Абидос, кр., 66
Абхазия, обл., 199
авари, passim
Аварски каганат, passim
Августа, гр. (дн. Аутсбург), 179
авдели (вж. и ефталити), 36
Авенариус, Ал., словенски ист., 20, 22, 40, 50, 81
Агатий, виз. ист., 32–34
агван (кавказки албанци), 220
Адрианопол (Одрин/дн. Едирне), гр., 153, 199, 204
Адриатическо море, 177
Адриатическо крайбрежие, 178, 184, 199
Азербайджан, 220
Азия, 21–22, 32, 249
акацири, 19, 23, 77
ал-Баджанакия (вж. и Печенегия), 209
ал-Бекри, араб. хрон., 209, 220
ал-Истахри, персийски геогр., 217
ал-Масуди, араб. ист. и геогр., 187, 198, 255
ал-Табари, персийски ист., 78, 80
алани, 103, 189, 206, 220, 223, 231–232, 304–305
алански народи (вж. и алани), 79
Алмош, унг. вожд, 147, 149
Алтхайм, Фр. нем. ист. и фил., 19

алциагири (вж. и акацири), 23–24
Амброз, А. К., съв. арх., 19, 104
Амория, кр. (Аморион/Амориум, при дн. Хисаркьой, Турция), 182
Анагай, утиг. вожд, 79
Ананий Ширакаци, арм. геогр., 52, 96
Анастасий, виз. сановник, 152
Анастасий (I), виз. имп., 82
Анастасий II, виз. имп., 122–124
Ангелов, Д., бълг. ист., 18, 24, 37, 54, 57, 92, 124
Апсимар (Тиберий II), виз. имп., 115
араби, 113–114, 121, 123–126, 157, 182–183, 185, 218–220, 297
Аркадиопол, кр. (при дн. Люлебургас, Турция), 234, 236–238, 257
Армения, 220
Арнулф, герм. крал и имп., 149, 151–152, 158–159, 254
Арпад, унг. крал, 146–147, 150–151, 167, 169, 174–177, 184, 190
Артамонов, М. И., съв. арх. и ист., 19, 24, 33, 49, 76, 81, 83, 91–92, 98, 103, 114, 123, 126, 144, 146–148, 223, 231–232, 242
Артемий (вж. Анастасий II), 122
Аспарух, бълг. влад., 15–17, 52, 54–56, 61–62, 65–66, 75, 95–96, 98–103, 111–112, 115, 250, 252
Аспарухови българи, 5, 8, 52–53, 65–67, 84, 96, 98–99, 101–102, 250, 252, 292, 295, 299
Аспрон/Аспрокастрон, кр. (вж. и Маврокастро), 208
Ателкузу (Етелкьоз), обл. (между Днепър и Днестър), 137, 144–149, 151, 155, 160–164, 170, 180–181, 243, 253–254
Атила, хун. вожд, 20, 23, 162, 249
Ахелой, р., 186–188, 197–198, 204, 255
Ахтум (Охтум, Айтони), син на Глад, 169, 185, 293
Ашин, тюрк. династия, 81, 86, 90–91

б-н-дж-р (вж. и в.н.н.т.р., черни/вътрешни българи), 78
Баб-ал Абваб/Дербент, пр. в Кавказ (вж. и Азербайджан), 220
баварци, 152
Баласчев, Г., бълг. ист., 128
Балкан (вж. и Хемус), пл., 12, 100–101, 200
Балкански полуостров, 2, 53–55, 83, 102, 147, 185, 188, 190, 197, 207, 210, 234, 244
Балчик, гр., 10
Банат, обл. (в дн. Сърбия и Румъния), 138, 170, 185
Бари, гр., 183
барсили (вж. и берсили), 36, 294–295
Бархебрей, сирийски хрон., 83
Баян (Батбаян), прабълг. влад., син на Кубрат, 93–97, 221–222, 252
Баян, авар. влад., 41, 50
Бегей, р., 177, 185
Безмер (вж. и Баян/Батбаян), 93–95
Бела III, унг. крал, 164, 170
Белая Вежа, гр. (вж. и Саркел), 142
Белград (в дн. Сърбия), 47, 55, 177–179, 183–184, 255
беленджери, 78
берсили, 38, 40, 76, 78
Бесарабия, обл. (в дн. Украйна и Молдова), 100, 214, 216, 221
Бешевлиев, В., бълг. фил. и ист., 17, 20, 56, 60, 62, 83, 92, 103, 114, 171
Бихор/Бихар, кр. (в дн. обл. Бихария, съст. от рум. Бихор и унг. Хайду-Бихар), 174–175
Блатно, гр., 58
Боба, И., амер. ист., 3, 137, 171, 196
Богиай, Т. фон, нем. ист., 5, 19, 54
Бодрог, р., 174–175
Божилов, Ив., бълг. ист., 24, 49, 52, 61, 65, 75, 87, 92, 112, 130–131, 154–155, 170, 186–189, 196, 198, 208–211, 213–216, 241
Болгар, гр. (на р. Волга), 231
Борис I, бълг. влад., 142, 174, 203
Борсова, кр. (при дн. Вари, Украйна), 174
босфорци, 118
Боспор, кр. (дн. Керч), 38, 79–80, 117, 223
Босфор, 121
Босфор, Кимерийски (дн. Керченски пролив), 85, 116, 118
Братислав, княз на Блатненска Панония, 158
Браунинг, Р., брит. ист., 54, 62, 68, 168, 233, 236
Брун, Ф., руски ист., 199
Буджак, обл. (вж. и Онгъл), 200
Булгарий, прабълг. вожд, 83
Бургаско езеро, 200
Бурмов, Ал., бълг. ист., 17–18, 57, 87, 92
буртаси, 217–218, 231, 305
българи, passim
България, passim
Българска земя, 154–155, 227, 230, 256
Български апокрифен летопис от XI в., 103
Български планини, 96

в.н.н.т.р./н.н.нд.р. (вж. и прабългари, черни българи), 221
В.н.н.д.р. (вж. и Български планини, Черна България), 218–219
Валандар, кр. (вж. и Дебелт), 187, 198–201, 204, 255, 303–304
Валгиций, хазарски сановник, 116
Валентин, виз. сановник, 39, 80
Валона, гр. (Авлон, дн. Влора, Албания), 199
Варда Склир, виз. сановник, 238
Варисвакурий, сьратник на Юстиниан II, 116
Василий I Македонец, виз. имп., 182–183, 203
Василий II, виз. имп., 240, 242
Великоморавия, 149–150, 160–161, 172
Велт, кр. (вж. и Дебелт), 201, 204
Венедиков, Ив., бълг. арх. и ист., 111, 168
Верзилия (Берзилия), обл. (вж. и Приазовие), 94
Вернадски, Г., руски ист., 136, 233, 239
Видин, гр., 170, 172
Византион (вж. и Константинопол), 122
Византия, passim
Виталиан, преводач, 39
Вихтун, прабълг. род (вж. и Дуло, Маотун), 20
Владимир, киевски влад., 241–242
Владимирцов, Б. Я., руски фил. и ист., 6
Влахия (част от дн. Румъния), 138
Вожняк, Ф. Е., амер. ист., 223, 232
Вознесенка, с. (в дн.Украйна), 103, 111
Волга, р., 36, 78, 80, 84, 93, 136, 140, 195, 251, 294, 297, 300
Волжка България, 9–10, 227, 231, 256, 297
вуругунди, 32
вътрешни българи (вж. и черни българи), 97, 132, 217–219, 221–222

Гадло, А. В., руски арх., 21, 40, 96, 222
Галата, кв. на Варна, 10
Галацки лагер (в дн. Румъния), 10
Гардизи, персийски геогр., 98, 218–219
Гелу, вожд в Трансилвания, 169
Георги, син на Лъв Пафлагонски, 186
Георги Амартол, виз. хрон., 181
Георги Вураф, патриций, 122
Георги Пизидийски, виз. хрон., 46
Георгий Цуло, виз. стратег на Херсон, 242, 307
гепиди, 34, 42, 62
Гиазихопон, кр. (на р. Днестър), 208
Гимасти, виз. род, 141
Глад, бълг. болярин, 169, 171–172, 174, 177–179, 185, 206, 254
Глодоси, с. (в дн. Украйна), 103–104
Гостун (вж. и Органа, Моходу-хеу), 87–88, 251, 294
готи, 24, 34
готи тетракситн (вж. и готи), 32
Грегуар, А., белгийски ист., 60, 199
Григориу-Йоаниду, М., гръцки ист., 61
грифиди, 60, 138
Грот, К. Я., руски фил., 144, 165
Гумильов, Л. Н., руски ист., 19, 41, 77, 81, 84, 87
Гърция, 175
Гьорфи, Г., унг. ист., 166–167, 196, 210

Гюзелев, В., бълг. ист., 7, 24, 37, 49, 69, 92, 96, 228, 293–294

Дагестан, 89, 220, 297
Дакия, ранновиз. провинция (дн. Северозап. България и Изт. Сърбия), 24, 82
Далмация, рим./виз. провинция (дн. Южна Хърватия), 41, 182–184
Дамянов, Ст., бълг. арх., 203
Дарас/Дорос, кр. (при дн. Мангуп на Кримския по-в), 115
Дардания, рим./виз. провинция (дн. Изт. Косово, Южна Сърбия и Сев. Македония), 58
Дворник, Фр., чешки ист., 150
Дебелт, с., 10, 200–203, 303–304
Дебрецен (Тене), гр., 50
Девелт, кр. (вж. и Дебелт), 200–204, 243, 255
Делата на франкския крал Дагоберт, 48
Деяния на Карл Велики, 69
Джунгария, обл. (в дн. Северозап. Китай и Изт. Казахстан), 86
Димитър, жупан, 228–229, 256
дин-лин (вж. и огури), 21
Динарски планини, 178
Диоклетиан, рим. имп., 182
Дионисопол, кр. (вж. и Балчик), 10
Дирахий (Драч), кр. (вж. и Дуръси), 185
Добродомов, И. Г., руски фил., 214
Добруджа, обл., 10, 156, 221, 228, 230, 240, 289
Дон, р., 11, 33, 47, 49–50, 52, 76, 80, 84, 93, 99, 128, 131–132, 140, 142, 146, 250–251, 253
Доростол/Дриста (вж. и Дръстър), 154
Дробета-Турну-Северин, гр., 184
Дръстър, кр. (дн. Силистра), 12, 154, 156, 208, 210, 226, 238–239, 287
Дуба, р. (дн. Южен Буг), 218–219
Дуйчев, Ив., бълг. ист., 23, 57, 75, 151, 187
Дуло, прабълг. род (вж. и Вихтун, Маотун), 19–20, 86, 242
Дулу, прабълг. обединение, 86–88, 90–91
Дуна, р. (вж. и Руна), 97–99
Дунав, р., 4, 8, 10–11, 15–16, 22–23, 33, 41, 46, 52–53, 57–59, 62, 65, 68, 70, 82–84, 95, 98–99, 101–103, Г16, 127, 134, 137, 141, 149–150, 152–159, 162–163, 167, 171–172, 174–175, 177, 184–185, 190, 198, 200, 207–212, 214, 216, 219, 221, 224–230, 239, 241, 254, 256
Дуръси, гр. (вж. и Дирахий, Драч), 185
Дънлоп, Д. М., брит. ист., 37
Дякону, П., румънски арх., 2, 240
Дяснобрежно градище (вж. и Цимлянско градище), 11, 132

Евагрий Схоластик, църковен ист., 38
Европа, 1, 16, 19, 22, 32–33, 35–37, 47, 81, 102, 138, 147–148, 150, 163, 165, 195, 249–250, 253
Египет, 58
Емона, кр. (при дн. нос Емине), 10
Ергени, пл. (в дн. Ростовска обл., Русия), 93
Ердеулу/Ердеи (вж. и Трансилвания), 172
Еркесия, 10
есегел (вж. и секлери, секули), 140
ефталити, 36, 77, 80

Железни врата, 57
Жолт, унг. влад., 176
жу-жани (вж, и авари), 37

Заберган, прабълг. вожд, 33–34, 41
Загва, р., 176
Задкавказие (дн. Грузия, Азербайджан и Армения), 114
Запорожие, гр. (в дн. Украйна), 103
Застерова, Б., чешки ист., 81
Зеки-Велиди Тоган, А., турски ист., 199
Земплин, кр. (в дн. Словакия), 175
Зигеберт, латински хрон., 111, 117
Зимарх, виз. пратеник, 78, 80
Златарски, В., бълг. ист., 16–17, 24, 37, 41, 54, 57, 60, 68, 80, 83, 87, 92, 98, 101,

111, 113, 121, 124, 127–128, 130, 152, 161, 199, 233, 236
Зоил, херсонски първенец, 118
Зомус, р. (вж. и Самош), 172
Зоя, виз. императрица, съпруга на Лъв VI, 185

ибн-Русте, персийски геогр., 142
ибн-Хаукал, араб. геогр., 217, 231
Ибрахим ибн-Йакуб, араб. хрон., 209
Иван Владислав, бълг. цар, 242–243
Иванов, С. А., руски ист., 232–233, 237, 239
Игор, руски княз, 211–214, 224–230, 256
Игфон, пл. (вж. и Карпати), 172
Илирик, рим. провинция (дн.Албания, Черна гора, Херцеговина и Далмация), 58
Иловайски, Д., руски ист., 214
Именник на българските ханове, 19–20, 23, 87–88, 92–95, 111–112, 125
Имеон, пл. (дн. Хинду-Куш, Памир и Тян-Шан), 82
Ираклий, виз. имп., 49–50, 52, 88–89, 101, 251
Иречек, К., чешки ист., 130
Ирник/Ернак, хун. и прабълг. влад., 23–24, 31, 33
Искър, р., 57
Испания, 48
Испанско кралство, 48
Испор (вж. и Аспарух), 103
Истър, р. (вж. и Дунав), 33–34, 36, 41, 62, 153–154, 185
Исък-кул, ез. (в дн. Киргизстан), 86
Италия, 164, 178–180, 184, 254
Итил/Атил, гр. (на западния бряг на р. Волга, при дн. Астрахан), 231–232
Итил, р. (в случая: р. Днепър или р. Волга), 218–219

Йайукатай, кр. (на р. Днестър), 208
Йоан I Цимиски, виз. имп., 226, 234, 237–239
Йоан VII Граматик, конст. патр., 202
Йоан Алакасевс, виз. военачалник, 238
Йоан Вогас, стратег на Херсон, 198
Йоан Готски, еп., 126
Йоан Ефески, църк. ист., 39, 41
Йоан Зонара, виз. хрон., 121, 236
Йоан Никуски, египетски хрон., 88
Йоан Скилица, виз. хрон, 153–154, 234, 242
Йордан, готски ист., 23–24
Йосиф, хаз. влад., 96–98, 199, 221

К.р.з. (вж. и Меотида), 218–219
кавари, 131–132, 137, 142–143
Кавказ, пл., 22, 38, 80, 85, 93, 96, 146, 199, 220, 249, 252, 288
Калфа (Ханска), кр. (в дн. Молдова), 11
Камчия, р., 10
Кардам, бълг. владетел, 126
Карл (I) Велики, франкски крал и имп., 69–70
Карл III, герм. крал и имп., 150
Карпати, пл., 11, 22, 52, 57–58, 137, 148–149, 162, 164, 172, 178, 184, 251, 254, 291, 300
Карпатски басейн, 147, 149, 151, 161–162, 164, 253–254
касоги, 231
Каспийско море, 93
Кетрадес (вж. и Кубрат), 88
Киев, гр., 143, 148–149, 151, 161, 212, 214, 224, 227, 233–234, 237, 239, 253, 256
Киевска Русия, 3, 147, 211, 214, 217, 222–223, 231–233, 236, 241, 257–258
кимерийци, 31
Китаб-ат Танбих, 187, 198
китайци, 19
Кладенци, с., 10–11
Климент Охридски, бълг. книжовник, 151
Ковачевич, Й., сръб. арх., 50, 54, 60
Ковин, кр. (в дн. Сърбия), 177
Коледаров, П., бълг. геогр и ист., 56–57, 113, 130, 170, 197, 210, 215, 234
Конрад (I), герм. крал, 178
Константин, паракимомен, 186, 205
Константин-Кирил (Философ), сла-

вянски първоучител, 145–146, 151
Константин (Маниак?), виз. аристократ, 202
Константин IV Погонат, виз. имп., 65
Константин V Копроним, виз. имп., 124–126
Константин (VII) Багренородни, виз. имп., 95, 131, 142, 144–147, 151, 155, 160, 162, 182, 184–185, 195, 197, 207–209, 211, 213, 217, 223, 230–231, 244
Константин VIII, виз. имп., 242
Константин Манаси, виз. хрон., 117, 160
Константинопол, гр. (Цариград, дн. Истанбул), 33, 39, 45, 48, 58, 65–66, 77–78, 85, 87–88, 97, 102, 113, 115–116, 118–119, 121–124, 127, 143, 150, 152, 158, 163, 167, 180, 183, 185, 187–189, 198, 200, 204, 208–209, 211–212, 224–226, 230, 254–256
Констанция, кр. (вж. и Симеоновград), 12
Кордил, водач на пленени македонци (ромеи), 141
Королюк, В. Д., руски ист., 169–170
Котрагир, прабълг. вожд (вж. и Кутригур), 40–41
котрагири (вж. и кутригури), 39
Кофин (Кума), р. (между дн. Калмикия и Дагестан, Русия), 78
Кракра, бълг. военачалник, 242–243
Крим/Кримски полуостров, 11, 97, 101, 113–115, 117–118, 145–146, 210, 220–223, 230, 232, 242, 253, 256–257
Кримска Готия, 126
Крум, бълг. влад., 68–69, 71–72, 127–128, 141, 174, 251, 253, 258, 293
Кубан, р., 84, 93, 98, 220–221, 223, 251, 256
Кубер, син на Кубрат, 59–62, 66–67, 115, 250, 292
Куберови българи, 58, 61–62, 65–67, 114, 123–124, 250, 291–292
Кубрат, прабълг. владетел, 9, 17, 48–50, 52, 60–62, 86–95, 101, 104, 251–252, 295–296
Кубратова България, 21, 49–50, 52, 62, 91, 93–94, 101, 135–136, 221, 289, 295–296
Кубратови българи, 20, 250, 288, 290, 295, 299
кумани, 148, 169, 172, 258
Куря, печ. вожд, 239
Кусан, унг. вожд, 151
Кутригур, прабълг. вожд, 40–41
кутригури, 16–19, 21, 24, 31–35, 39–42, 46–47, 49–50, 61, 76–77, 79, 84, 222, 249–250
Кьорьош, р., 47, 164, 175, 185, 254

Лазар, еп. (виз. пратеник), 158, 160
Ласло, Г., унг. ист. и арх., 49–50, 60, 138, 290
Леведия, обл. (между Дон и Днепър), 131, 137, 140, 142, 146–147, 195
Леонтий, виз. имп., 117
Лехско поле (Лехфийлд, до дн. Аугсбург), 170
Литаврин, Г., руски ист., 61, 225, 230
Лиудпранд, еп., 179–180
Лиунтика, унг. вожд, 163
Лишев, Стр., бълг. ист., 166, 180
Ломбардия, обл. (в дн. Сев. Италия), 183
Лъв (I), виз. имп., 32
Лъв III Сириец, виз. имп., 123–125
Лъв IV Хазарски, виз. имп., 126
Лъв VI Философ, виз. имп., 152–153, 157–158, 167, 180–181, 183–185, 255
Лъв Граматик, виз. хрон., 56
Лъв Дякон, виз. ист., 236
Лъв Пафлагонски, стратиот, 186
Лъв Равдух, протоспатарий и стратег на Дирахий, 185–186
Лъв Хиросфакт, виз. дипломат, 183–184
Льомерл, П., френски ист., 45, 60, 65

Мюсе, Л., френски ист., 181, 196
Маврикий, виз. имп., 36, 50, 81–84
Маврокастро, кр. (дн. Белгород Днестровский, Украйна), 241
Мавър, съратник на Кубер, 59, 62, 66–67

Мавър, патриций, 118
Мадара, с., 11
маджари, passim
Макартни, К. А., брит. ист., 200, 304
Македония, 61, 124, 250
Мала Азия, 199
Малка Скития (вж. и Добруджа), 23
Малая Перешчепина, с. (в дн.Украйна), 50, 103–104, 290, 294, 296
Малък Преслав/Преславец, кр. (на Дунава, в дн. Румъния), 240
Мандренско езеро, 200
Мао-тун (вж. и Вихтун, Дуло), 20
Маркварт, Й., нем. ист., 83, 144, 147, 199
Марков, Г. Е., руски арх., 6, 8
Марош, р. (Муреш), 172, 174, 185
Мартина, виз. императрица, съпруга на Ираклий, 88–89
Маяцка крепост (при р. Дон в дн. Украйна), 11
Мезамир, антски пратеник, 40–41
Менандър, виз. хрон., 39–41, 78–80
Менуморут/Морут, бълг. болярин, 169–170, 172, 174–175, 178, 254, 301
Менхен-Хелфен, О., австрийски ист., 19
Меотида / Меотидско блато/езеро (дн. Азовско море), 24, 31–32, 52, 82, 85–86
Мерперт, Я., съв. арх., 221–222
Месемврия, кр. (дн. Несебър), 127–128
Месопотамия, виз. провинция, 210
Методий, архиеп. на Панония и Моравия, 150–151
Мешчери, 137, 171
миди, 187
Мидия, кр. (дн. Късъкьой, Турция), 201
Мизия, рим./виз. провинция (в дн. Сев. България и Сърбия), 24, 58, 82, 102
Милев, Н., бълг. ист., 60
Минорски, В., 200
Мирча вода, с. (в дн. Румъния), 228
Михаил (I), бълг. влад.(вж. и Борис I), 158
Михаил II, виз. имп., 182
Михаил Варкала, виз. сановник, 155
Михаил Сирийски, сирийски хрон., 82
Михаил Травъл (вж. Михаил II), 182
Михаил, княз на Захлумие (дн. Херцеговина), 186
Мойсей Хоренски, арменски геогр., 22
Молдавия/Молдова/Молдавска ССР, 214–216, 304
Молнар, Е., унг. ист., 166
моравци, 149, 152, 162, 219
Моравчик, Г., унг. ист., 2, 18, 114, 135–136, 145, 148, 150, 167–168, 182, 188, 198
Моризиум (Марошвар, Чанад), кр. (в дн.Румъния), 172
Моропавел, съратник на Юстиниан II, 116
Морус, р. (Марош), 172
Моходу-хеу (вж. и Органа, Гостун), 86–88
Мурадж аз-Захаб, 187, 198
Муреш, р. (вж. и Морус), 47, 164, 254
Мутанес (Кубратова България), 88
Мутафчиев, П., бълг. ист., 18, 57, 80, 113, 136, 165, 180, 188

Недао, р., 23, 289
Неймет, Д., унг. ист., 21, 136
Некропили, м. на Кримския п-ов, 116
немци, 152, 160, 162, 170, 233
нендери (вж. и в.н.н.т.р., прабългари), 218–219
Никита Пафлагонски, виз. хрон., 201
Никита Склир, виз. военачалник, 153–154, 163, 254
Никифор, конст. патр. и хрон., 48–49, 52, 54, 56, 85, 88, 90, 94–95, 97, 99, 119–123
Никифор I Геник, виз. имп., 71
Никифор II Фока, виз. имп., 232–234
Никифор Фока (Стари), виз. военачалник, дядо на Никифор II, 154
Ников, П., бълг. ист., 165–166
Николаев, В. Д., руски ист., 213–215, 225, 228

Николай Мистик, конст. патр., 71, 186, 189, 203–206, 243
Никулицел, с. (в дн. румънска Добруджа), 10
Нир (дн. обл. Нийршег в Унгария), 175
Новгород, 241
Нушиби, хазарско обединение, 86, 90–91

Оболенски, Д., брит. ист., 196, 233, 239
огури, 18–19, 21, 24, 136
Ока, р., 137, 140
Окорсис, прабълг. военачалник, 128, 130, 132, 134
Олег, руски княз, 148–149, 212, 224, 226, 306
Олпар, кр. (дн. Тисаалпар), 174, 176
Омуртаг, бълг. влад., 11, 70, 75, 127–128, 130–131, 134, 253, 287
Онгъл, обл. (в дн. Южна Бесарабия, Украйна), 10, 53, 100, 200, 250, 287, 291
оногури, 18–21, 24, 33, 38–40, 76–77, 90, 95, 135–138, 148, 171, 249–252
Опсикион, виз. тема, 66
Опурд, унг. вожд, 188
Органа, прабълг. владетел (вж. и Моходу-хеу), 48, 86–88, 251, 294
Отвъддунавска България, 209, 222
Охрид, кр., 12

Пагания, обл. (зап. от р.Неретва, в дн.Хърватия), 186
Панония, обл., 20, 31, 36, 41, 45–47, 52, 58, 60, 62, 82, 92, 104, 137, 150, 152, 155, 158–161, 163–164, 169–170, 179, 234, 236, 249–250, 254
Панонска низина, 1
панонски българи, 8, 18–19, 21, 46, 61–62, 70–71, 79, 250
панонци, 149
Папаций, архонт на Фанагория, 115–116
Пересечен, гр. (в дн. Украйна), 212
Перник, кр., 12
перси, 45, 47, 77–78, 81, 90, 182
Персия, 77, 81, 146
Песах, хаз. военачалник, 223, 305
Петров, П., бълг. ист., 17, 24, 49, 53, 55–57, 62, 66, 92, 95–96, 111
Петър (Гойникович), княз на Рашка (Сърбия), 186
Петър Ранзанус, латински хрон., 188
Петър (I), бълг. цар, 165, 170–171, 207, 225–226, 229, 233, 237, 244, 255
Петър, виз. военноначалник, 42
печенези, passim
Печенегия, 208–210
Плетньова, С. А., съв. арх., 7–8, 197, 216, 222
Плиска, кр., 10–11, 71, 121, 123, 252, 287
Пловдив, гр. (вж. и Филипопол), 55, 178, 234
Повесть временных лет, 147, 211, 217, 224, 231–232, 238, 240–241
Поволжие, 104, 136, 140
Поднепровие, 11, 212, 294
Поднестровие, 11, 211
Подоние, 4, 11, 305
Подунавие, 154
Похвала за свещеномъченик Фока, 85
прабългари, passim
Превалитана, къснорим. провинция (дн. Сев. Албания, Черна гора, Южна Босна), 58
Предкавказие, 11, 22, 31, 78, 80, 84, 96, 102, 125, 220, 305
Предкарпатие, 162
Предуралие (вж. и Приуралие), 136
Преслав, гр. (дн. Велики Преслав), 11–12, 199, 240
Приазовие, 4, 11, 62, 92, 98, 220, 256
Приск, виз. военачалник, 45
Приск, виз. ист., 77
Приуралие, 31, 140, 195, 299
Прицак, Ом., украино-амер. фил. и ист., 19, 31, 35, 87–88, 92–93, 111–112, 137, 144
Продължител на Теофан, виз. хрон., 127
Прокопий Кесарийски, виз. ист., 31–34
Прут, р., 10, 99, 209–211, 214–215, 222, 224, 227–229, 256, 300
Пъкуюл луй Соаре, о-в, 11, 134, 156, 287

Рагуза, гр. (дн. Дубровник), 182–183
Ратисбона, гр. (дн. Регенсбург), 152, 159
Рац (Рашка, Сърбия), 177
Рибаков, Б. А., съв. арх. и ист., 211, 214–215, 228, 240
Рим, гр., 179, 182
Роман I Лакапин, виз. имп., 198, 229
Романия (Византия), 202
ромеи, passim
Ронин, В. К., руски ист., 69
Рос, р. (в дн. Украйна), 219
Румъния, 156, 174, 184
Руна, р. (вж. и Дуна), 98
руси, 149, 161–162, 172, 189, 206, 208, 216–217, 219, 221, 223–226, 228–231, 234, 236–242, 253, 256–258
Русокастренска река, 200
Рънсиман, Ст., брит. ист., 95, 199–200
Рязан, гр., 137

Сава, р., 41, 171–172, 177, 185, 190
савири, 23–24, 36, 38–40, 77, 300
Салан, бълг. болярин, 167, 172, 174–179, 183, 254–255
Салив, съратник на Юстиниан II, 116
Салмакатай, кр., 208
Салтово-Маяцка култура, 4, 98, 100, 103, 216, 221–222
Самкерц/Самкарш (Таматарха, Тмутоaccess; вж. и Фанагория), кр., 223
Самош, р., 172, 174–175
Самуил, бълг. цар, 241, 244, 257
Сангаленски монах, 69
Сандилх, утиг. вожд, 34
Сарагури, 19, 21, 24, 77, 136
Саркел, кр. (вж. и Белая Вежа), 131–132, 142–143, 208, 210, 299
сармати, 94
Сарматия, обл., 94
Сахаров, А. Н., руски ист., 149, 214, 233, 236, 239
Св. Григорий, о-в (дн. Хортица на р. Днепър), 208
Стефан (I), св., унг. крал, 172, 293
Стефан, съратник на Юстиниан II, 116, 118
Светополк, мор. княз, 150–151, 254
Светослав, руски княз, 196, 226, 231234, 236–240, 256–257
Свидас, 69–70, 293
Северен Бесарабски вал, 99, 210
севери, 54, 102
Северин, кр. (вж. и Дробета-Турну Северин), 184,
Семиречие/Седморечие (обл. в дн. Киргизстан и Казахстан), 86
Секели, Г., унг. тюрколог, 55, 101, 114, 171
секлери (секеи), 140, 175
сикули (вж. и секлери, есегел), 175
Семендер/Самандар, гр. (при дн. Тарки или дн. Кизляр в Дагестан), 231–232
Селина, р. (дн. Сулина, средният ръкав на Дунавската делта), 208
Сердика, гр. (вж. и София), 55
Серет, р., 10, 209–210
Сибир, 21, 136
Сидера, пр. (дн. Ришки пр.), 200
Силзивул (Истеми), тюрк. влад., 78
Символа, кр. (при дн. Балаклава на Кримския п-ов), 116
Симеон (I), бълг. цар, 71, 134, 153–157, 160, 162, 164, 167, 169–171, 174, 181, 183–186, 189–190, 197, 203–207, 211, 237, 243, 254, 256
Симеон Логотет и Метафраст, виз. хрон., 117, 121
Симеоновград, 12
Симон де Кеза (Шимон Кезаи), унг. хрон., 178
Сингидунум, кр. (вж. и Белград), 45, 55
Сирия, 217
Сирмиум/Срем, кр. (дн. Сремска Митровица, Сърбия), 39, 41, 58, 185
Сказание за железния кръст, 156
скити, 32, 82, 121, 187, 236
Скития, обл., 24, 82, 85, 212
Скриптор инцертус, виз. хрон., 71

Славиния, 66
славяни, 3–4, 31, 45, 48–50, 54, 56, 58–59, 61–62, 66, 101, 114, 116, 138, 161, 172, 214–215, 218–219, 224, 250, 256, 292–293, 299
славяно-българи, 17
Слон, кр. (в Трасилвания), 11, 287
Солун, гр., 45, 59, 65–66
Солунско, обл., 61, 66–67, 123
София, гр., 55, 178
Спалато, кр. (вж. Сплит), 177
Сплит, гр., 177, 184
Средецка река, 200
Induction: Сречкович, П., сръбски ист., 60
Стара велика България (вж. Кубратова България), 91, 93
Стоукс, А. Д., брит. ист., 233
Странджа, пл., 200
Стратегикон, извор, 81
Сунад (Чанад), унг. управител, син на Добука, 172
Сую (Шайо), р., 175

Таврика (вж. Крим), 222
Тактика на император Лъв VI, 157, 180–181, 184
Тамански полуостров, 101, 223
Танаис, р. (вж. и Дон), 31–32, 52, 82–83, 86
Тарасий, ипат и архонт на куберийците, 67, 292
Таргитий, авар. пратеник, 39
Тарду, тюрк. влад., 35
Тевдат Иверицa, патриций, 242
Темеш, р., 164, 177, 185, 254
Теодор, виз. сановник, 203
Теодор Миакий, патриций, 122
Теодора, сестра на хаз. каган, съпруга на Юстиниан II, 115–116
Теодосий III, виз. имп., 122
Теоктист, виз. логотет, 202
Теофан Изповедник, виз. хрон., 45–46, 53–54, 56, 62, 66–67, 94–95, 97, 99, 115–116, 118–121, 123, 295
Теофил, съратник на Юстиниан II, 116
Теофилакт Симоката, виз. ист., 35–38, 81–82
Теофил, спатарий, 67, 292
Теофил, виз. имп., 202–203
Тервел, бълг. влад., син на Аспарух, 61, 96, 111–117, 120–121, 123–125, 252–253, 296
Терек, р., 84
Тетел, кр. (вж. и Тител), 174
Тимок, р., 57–58, 251
Тиса, р., 162–164, 167, 171–172, 174, 177, 184–185, 254, 289
Тител, гр. (в дн. Войводина, Сърбия), 176–177
Тифлис (Тбилиси, в случая: Грузия), 220
Тобохан (Арсила, Арслан), тюрк. влад., 81
Тойнби, А., брит. ист., 60, 196
Тракия, рим./виз. провинция (в дн. България, Гърция, Турция), 24, 58, 67, 96, 121–122, 188, 201, 234, 236–237
Трансилвания, обл. (в дн. Румъния), 92, 138, 169–172, 185, 301
Траян, рим. имп., 184
Траянови врата (дн. Ихтимански пр.), 178
Триярски, Ед., полски тюрколог, 18, 196, 230
Тудун, хаз. военачалник, 118–119
Тун-джабгу, тюрк. влад., 87
Тункатай, кр. (на р. Днестър), 208
Тунман, Й., немски ист., 144
турки (1) (вж. и тюрки), 35–36, 79, 81, 218
турки (2) (вж. и маджари), 131, 137, 141, 153–155, 157, 160, 181, 186–187, 189, 197, 205–206, 234, 236
Турксант, тюрк. влад., 79
Тъпкова–Заимова, В., бълг. ист., 142, 169, 197, 234, 239
тюрки, 19, 38, 49, 76, 219
тюрко-българи (вж. и прабългари), 21, 34, 76, 135–136, 140, 224
Тюркски каганат, 76
Тюркюти, 12, 76–81, 83–84, 90, 251
Тян-шан, пл.(вж. и Имеон), 32, 86
Тясмина, р. (в дн. Украйна), 212

уар (вж. и авари), 36, 81–82
угорски племена, 31, 34, 77–81, 83–84, 249, 251
угри (вж. и маджари), 136–137, 141, 147–148, 157, 171, 181, 187, 288
угури (вж. и огури), 78
узи, 19, 195, 258, 305
уйгури, 37, 136, 221
уличи, 211–216, 228, 256
ултизури, 24, 32
Унгария, 152, 171, 179
Унгарска хроника от XIV в., 179
Унгарски аноним (Аноним), 148–149, 164–172, 174–179, 184, 205, 254, 301
уногундури, 20, 48, 90, 95, 97, 221, 252
унугури, 21, 36, 38–39, 95
Урсиа (Оршова), кр. (в дн. Румъния), 172
Утигур, вожд, 31
утигури, 16–21, 24, 32–35, 37, 39–40, 76, 79–80, 84, 90, 95, 249–252, 294

Фанагория, гр. (на дн. Таманския п-ов, при устието на р. Кубан), 113, 115–116
Фехер, Г., унг. ист., 47, 50, 55, 112, 165
Филея, кр. (при дн. нос Кара Бурун, Турция), 121
Филипик Вардан, виз. имп., 119–122
Филипопол, гр. (вж. и Пловдив), 55
Фока, виз. имп., 51
Филотей, еп., 239
Форасий/Фасис, р. (дн. р. Риони, при Кутаиси и Поти, Грузия), 85
Франкска империя, 69–70
Франкско кралство, 70, 128
Фредегарий, лат. хрон., 48
Фулда, гр., 160
Фулденски анали, 157–159

Хазаран, гр. (с-упол. на Итил/Атил, на изт. бряг на р. Волга), 231
хазари, passim
Хазарски каганат, passim
Хан Крум, с., 11
Хасково, гр., 12
Хацон, слав. вожд, 58
Хемус (вж. и Балкан), 234
Херсон, кр., 23, 79, 114–120, 198, 242, 307
херсонци, 114, 118–121, 224
Хазанов, А. М., руски ист., 6–7
Хинку, И. Г., съв. арх., 214
Хроника на Екехард, 70
Худуд-ал-Алам, 219
Хуmаринско градище (на р. Кубан, в Предкавказието), 222
хуни, 12, 16–20, 22–24, 31–34, 36, 41, 70, 77, 81–82, 141, 236, 249
хуно-българи (вж. и тюрко-българи), 17
хунугури (вж. и оногури), 24
хървати, 178, 182, 184
Хърватия, 255

Цанкова-Петкова, Г., бълг. ист., 69, 170
Цанц, водач на пленените македонци (ромеи), 141
Цар Асен, с., 12
Цибрица, р., 57
Цимлянско градище (на зап. бряг на р. Дон, с-упол. на Саркел), 11, 132
Цицикий, стратег на Доростол, 242

Чакарар, прабълг. род, 128
Чепел, о-в (на р.Дунав, Унгария), 175
Черна България, 217, 230
черни българи (вж. и вътрешни българи), 211, 216–217, 221–224, 230–232, 242, 256–257, 305–306
Черно (Понтийско/Понт) море, 23–24, 32–33, 38, 82–83, 85, 94, 211, 223
Черноморие, 1, 9–10, 20, 31, 33, 47, 50, 101–102, 113, 119, 123, 130, 135, 141, 145–146, 189, 197, 249–250, 252
черноморски българи, 20–21, 23–24,
Чехословакия (дн. Чехия и дн. Словакия), 175
Чичак (Ирина), виз. императрица, съпруга на Константин V, 124, 126
Чудесата на св. Димитър Солунски, извор, 45, 58–59, 61, 65, 67,
Чудото на св. Георги с българина, 156
Чудото на св. Георги с Климент, 157
Чудото на св. Георги с плененото и нео-

чаквано спасено момче (Георги), 186

Шимони, Д., унг. ист., 17
Шлюмберже, Г., френски сфрагист, 201, 303
Шумен, гр., 12
Шушарин, В. П., съв. ист., 148, 168

Югославия, 174, 177–178, 185
Южен Буг, р., 103, 147, 151, 155, 162, 212, 219, 253
Юстин II, виз. имп., 41, 77–78
Юстиниан I, виз. имп., 36, 39
Юстиниан II, виз. имп., 66, 112–121, 252, 292
Юхас, П., унг. фил. и ист., 4, 21, 136, 170

Якобсон, А. Л., съв. арх., 222

Bulgaria and the Nomads up to the Beginning of the Eleventh Century

The history of the relationship between Bulgaria and the nomads up to the beginning of the eleventh century can be divided into four periods. Each one of them is related to a separate nomad tribe-people, which inhabited the outlying northeastern and northwestern border regions of Bulgaria. Towards some of them the Bulgarians could never entirely overcome the hostility and mistrust, with others amicability quickly transformed into bitter hatred, breeding conflicts, only to be replaced anew with times of peace and common understanding. There was a third party of tribes, whom Bulgaria allied and was in friendly terms with.

1. The Bulgars originated as a separate Turkic ethnic group, somewhere in the heart of Middle Asia. Gradually, they were pushed westwards, most notably by the Huns, who were closely related to them, only to re-appear in the areas north of Caucasus in the middle of fourth century. Further on, in the course of a century, their fate intertwined with that of the Huns and their invasion in Europe. Nonetheless, they managed to keep their ethnicity intact, and, to some extent, maintained political autonomy. After Attila's demise in 453, part of the Bulgars remained in Pannonia while others returned to the grassland plains, north of the Black Sea, where they existed independently during the first half of sixth century. Toward the half of that century, mostly Turkic speaking Oghur tribes began to pervade among them, thus integrating and assimilating themselves with the Bulgars lot in a way that their names – Kutrigurs, Utigurs and Onogurs – held a significant place in the chronicles, recording events from the middle and the second half of the sixth century. Later, a discord over the political stance towards Byzantium between the Kutrigurs and Utigurs, drove them into a lasting internecine conflict, skillfully fueled by the imperial diplomacy, which quickly weakened them to fall easy prey to the Avars, invading from the East. The latter, which actually were a Ugor nomad tribe with Hun and Turkic streaks, seized control over the lands of the Onogurs and Utigurs, after 558, having formed an uneven alliance with the Kutrigurs, which itself was of anti-Byzantine nature. The new centre of the Avar Khaganate in Pannonia seem-

ingly attracted a lesser fraction of the Kutrigurs, with most of them remaining in the steppes north of the Black Sea near the river Don, occupying the eastern provinces of the Khaganate. That resulted in the growing influence of the old Pannonia Bulgars in the west, as they had been participating separately in the military initiatives of the Avar Khagan and easily assimilated the recently arrived, yet underdeveloped kinsfolk of Kutrigurs. The attempt to impose their candidate for the vacant Avar throne presented the climax of their claims for dominance, which ultimately had tragic consequences for the Bulgars in Central Europe. On the other hand, the struggle of the Kutrigurs in the eastern outlying regions of the Khaganate showed more success, as they allied with the Bulgars of Kubrat and by 635 had driven the Avar garrisons away – with the area between the rivers Don and Dnepr for a start. The Avar presence west of the Dniepr river was finally put to an end with the migration of the Bulgars of Asparoukh towards the Onglos after the break-up of Old Great Bulgaria about 670.

The period after 680 was hardly a time of war between Bulgaria and the Avars. Against Byzantium, which the young Bulgarian state at the Lower Danube was at least nominally at peace with, and against the Avars the border protection was entrusted to the recently subjugated Slavs, not the elite Bulgar forces. Khan Asparoukh's unwillingness to disrupt the "peaceful" relations with the Avars and Byzantium was perhaps evident from his attitude towards the migration of the "new mixed folk" led by his brother Kuber from Pannonia of the Avars to the plains of present-day Macedonia. During the subsequent events the newly founded Danube Bulgaria opted for maintaining "armed neutrality", even when the Empire set the scene for operations against the Bulgars of Kuber.

During the succeeding period (eighth century), the Avar-Bulgarian border to the northwest, initially set along the river of Timok and the southwestern flanks of the Carpathian Mountains, hardly faced any substantial extension. This was done at the beginning of ninth century, following the defeat that the Avars suffered at the hands of Khan Krum. Eventually, part of the Khaganate territory was incorporated into the Bulgarian state and its population – treated as subjects of the Bulgarian ruler.

2. As a consequence of the Avar invasion in the middle of sixth century, some of the Bulgar tribes, mainly Onogurs and Utigurs, came under the sway of Kök Turks, who had been since then on the pursuit of the Avars. This process took place in the period of 568–576. It is likely that subsequently some of the Oghurs and Bulgars had been trying to throw off the dominion of the Kök Turks by using either the protection of Byzantium or the Avar one. However, the rest, thought to have been situated in the grassland plains between the river of Don and the river of Kuban, gradually gained some degree of political independence. Having made this step, its representatives meant to establish close contacts with the court of Constantinople, doing so independently from the Kök Turkic state authority. These tendencies made themselves clearly visible at the beginning of the seventh century, when the names of Organas = Gostun = Mohodu-heu and his nephew Kubrat came into prominence. It was about year 630, when (Bat) Organas headed the internecine war against the ruling Kök Turkic dynasty, which led to the liberation of the Bulgars from the Kök Turkic supreme authority and their following consolidation into one great military and political union governed by Khan Kubrat. A particularly fascinating detail lies in the fact that Khan Kubrat and his wars against the enemies in the nomad circles were supported by Byzantium and by the Emperor Heraclius. One of the most dangerous among these enemies were pointed to be the Khazars, who, having put an emphasis on the bond between themselves and the fallen dynasty of the Kök Turks, laid claim to inherit the ruined Khaganate. This was the main reason for the Khazars to lay a savage attack on Old Great Bulgaria first. There is all evidence that the war between the Bulgars and Khazars started at the time when Khan Kubrat was still alive, e.g. in the period of 651, 663–668. Initially, the armed conflicts between the Bulgars and Khazars were restricted to the banks of the river of Kuban and in the north – between the rivers of Volga and Don. However, after the death of Khan Kubrat the Khazars got the upper hand, which occurred as a result of some tendencies for decentralization in the ranks of the first great Bulgar state. It was obvious that Kubrat's third son – Asparoukh, who at the time governed the outlying regions in the far East, inhabited with Bulgar Onoghundurs (Utigurs+Onogurs), whom Khazars had inflicted upon with the initial blows, was the most energetic one. It seemed they never got the crucial support on behalf of the great sovereign (Bat)Baian, who was keen on a treaty with the Khazars. Thus, it came as no surprise that Khazars defeated them, whereupon the Bulgars under the command of Asparoukh beat a retreat westward. They managed to impede the invading Khazars no earlier than had they crossed Dniester river.

In the hindsight of the Bulgar-Byzantine conflict during the years 680–681 which marked the birth of medieval Danube Bulgaria, the Empire seemed to have maintained neutrality of Asparoukh and his Bulgars who were waging a struggle to halt and weaken the Khazar invasion, which had a powerful negative impact on its strategic interest in the North Black Sea coast. As a result, Khan Asparoukh was able to concentrate his main military forces and lead them against the Khazars, thus managing to withhold their surge in the northeast. The Bulgar-Khazar conflict lasted until the very death of the founder of the Bulgarian state, who was in the vanguard of his armies in the battles, where he eventually met his death. These circumstances to a great extent predestined the hostility which his son and successor Khan Tervel nourished for the Khazar Khaganate. The Bulgar-Khazar antagonism clearly made itself noticed in the events surrounding the restoration and second deposition of the Byzantine Emperor Justinian II (705–711) who pleaded the Bulgarian sovereign for help, thus assuming anti-Khazar stance. Later on, he pursued, though at times inconsistently, anti-Khazar policy until his very end. The subsequent reactions in Pliska in the backdrop of an impending Byzantine-Khazar threat were indicative of that. One could not ignore the fact that the most fierce Bulgarian-Byzantine conflicts in the second half of the eighth century almost entirely coincide with the instances when the Khazar Khaganate was in a desperate need for a firm rear when driving back the advancing Arabs at Caucasus. In spite of all, however, territories eastward, from Dniester to Dnepr, acquired under Tervel rule, had been preserved, and when, at the beginning of the next century Krum ascended the throne, the east outlying regions experienced a prolonged spells of relative quiet. The state of affairs took a sudden twist in favor of Bulgaria under Khan Omurtag. During the civil war in Khazaria Bulgarian troops crossed over Dnepr and crushed the Khazar rule and drove it back to the east. This facilitated the subsequent salvation and settlement of the survivors from the Khazar internecine wars, who were mostly descendents of Bayan's "Black" Bulgars, as well as the advent of newcomers – Magyars, there. These events marked the end of the immediate interaction between the Bulgarians and Khazars.

3. The first mention of contacts between Bulgaria and Magyars dates back from 837. Magyars, who by then had settled immediately next to Bulgarian borders in Lebedia region (in-between Don and Dnepr rivers), were attempting to provide a helping hand with preventing the escape of Byzantine prisoners of war from its territories across the river Danube. Despite being unsuccessful, the Magyar support contributed to both Bulgaria and Magyars keeping on good terms, at least at the beginning. However, later on, the Khazars, as well as Byzantium did their best to win the Magyars over by a slow but gradual process of instilling hostility for the Bulgarians. It has been determined that by 860 the Magyars and Khazars had teamed up on the Crimean peninsula, yet one could hardly assume that in the 80-ies of ninth century Magyar forces had succeeded in invading as far as the lowlands of Central Europe. It was no earlier than 889 had Pecheneg squads chased away the Magyars from the valley of the river Don. As an immediate result from their dislodgement from Lebedia to Etelköz some of the Bulgarian lands situated across the river Danube – in-between rivers Dnepr and South Bug were lost. At the beginning of the year 90-ies of ninth century, Khazar Khaganate made an attempt at guarding its authority over the Magyars through elaborating plans for combined operations against the precariously lodged Pechenegs, as well as, in all probability, against the Russians and Bulgarians. It was maybe in 891 when the Magyars marched forth Kiev, wherefrom they decided on setting off to the Carpathian basin in order to receive intelligence, with no intention to instigate conflicts with the local Bulgarian governing. Upon receiving notice of their movements in regions in close vicinity to his own domain, Bavarian King Arnulf summoned forth their squads to assist him against the Moravian Prince Svatopluk in 892. Two years later the Magyars struck again, this time on their own, on Moravia and Pannonia. On their way they, intentionally or not, attacked and plundered the Bulgarian territories situated across the river Danube. On the next year – 895, the Magyars, contracted as Byzantium allies, resulting from the mission of Nicetas Skleros, stormed central Bulgarian territories, employing the ships provided by Constantinople. Despite their initial successes, however, subsequently they had to beat a retreat. It was no later than in the spring of 896 when Symeon devised shock tactics on their settlements in Etelköz from both sides by means of employing Pecheneg armies, which forced the Magyars to pull back to the northern regions of the Carpathian basin this very year. After settling down firmly there, they once again caught the eye of the western chroniclers by carrying out ruinous campaigns in Carinthia, Lower Pannonia and Northern Italia. Beforehand, however, they occupied territories neighboring their route – the valleys of rivers Tisza, Körös, Maros and Temes in the northwestern Bulgarian regions across the river Danube. Therefore, not only had Bulgarian-Magyar conflicts been finished, yet on the contrary they entered a new stage in the northwestern outlying regions of the Bulgarian state at the very beginning of the next century.

This viewpoint has its grounds on data provided by the so-called Hungarian Anonym, which sheds a broad light on the aforementioned events. The details it is comprised of are being confirmed by other Hungarian and western Latin written sources, as well as through certain indirect references to be found in contemporary or subsequent Greek sources. This is way we are led to believe that at the very beginning of tenth century the Magyars managed to subdue three Bulgarian governors – Salan, Menumorout and Glad by taking over some of the Bulgarian lands across the river Danube in-between Danube and Tisza, as well as the western mountainside of the Carpathian mountain range. The Bulgarian sovereign Symeon, possibly aided by the inhabitants of the Dalmatian Byzantine towns, sanctioned by Emperor Leo VI – which had probably cost him the fortifications in the region of Dyrrachion (Durasi), made an attempt at assisting his kinsman Salan, yet suffered defeat in the battle at Belgrade. In spite of that, Bulgaria and the Magyars signed a peace treaty and the latter aimed their attacks at Serbia, Croatia and the Dalmatian coastline. It was until the end of Symeon's rule that peace was safeguarded, be it at the price of considerable territorial concessions on behalf of the Bulgarian state. What is more, we could hardly doubt the fact that Magyars joined forces with Bulgarians in the famous battle at Achelous River and the subsequent advance to Constantinople in 917.

4. Probably the first east European state to establish relations with the Pechenegs was Bulgaria of Symeon. Entering into military alliance against the Magyars in 896, which was later affirmed, had been their first instance. Despite the twists and turns in the course of history, it laid a basis for goodwill between both Bulgarians and Pechenegs which lasted until the end of the First Bulgarian Kingdom. The Pechenegs, alike the Magyars, definitely has their share in the defeat of Byzantine armies in the battle at Achelous River (20 August 917). Arab geographer al-Mas'ūdī provides further information in his selected works on instances when the Pechenegs took part in other clashes between Bulgaria and Byzantium. The account of the battle at the town of Valandar, which could clearly be identified with the stronghold of Debeltos, is particularly fascinating. As a matter of fact, this place obviously functioned as an important frontier post, as well as a centre of communication and trade between Bulgaria and the Empire, as written sources, sphragistic records and archeological findings would presume.

In all probability, during the reign of Symeon, Bulgaria and the Pechenegs lived in times of peace, with hardly any disturbances accounted for, when his successor – Tsar Peter, ascended the throne. He, as his father once did, strived after standing well with the Pechenegs, treating them as an ally and maintaining peace with them, which comprised a broad and quite interesting spectrum of strategic moves in that aspect – from the voluntary displacement of the Bulgarian governing body in the territories across the river Danube (boundary having been determined along the stretch of Dniester river during the reign of Symeon) to granting pastures for the Pecheneg livestock in the Bulgarian lands, as well as firmly maintaining the policy of allying by marriage, which was to a great extent facilitated by the existing linguistic similarities. The importance of the Bulgarian-Pecheneg relations was further emphasized in the light of the events surrounding the second

war march of the Russian prince Igor to Constantinople in 943. Russian chronicles bear evidence that apart from Varangians-Normans and Slavs, the tribe of *Tivertsi* had been also recruited. Alike the *Uliči*, they were of Bulgaro-Turkic descent and inhabited the lands locked between Prut and Dniester rivers. There is also a mention of the Pechenegs having taken part in the campaign. However, at the very beginning of the march, the Bulgarians informed Constantinople of the advancing Russian troops, pointing out that the Pechenegs were recruited as allies. Upon their arrival at Danube, in the aftermath of the Bulgarian envoy (it is possible that Dobrudja inscription provides evidence on the participation of Župan Dimităr in the march, rather than a certain Pecheneg onslaught), the Russians became aware of the fact they would not be granted a free pass of their land forces through the territory of Bulgaria. And since the prospects of a marine assault did not seem to be an eligible alternative, Prince Igor relinquished his campaign and consequently urged the Pechenegs to wage a war in (or against) "the land of Bulgaria". Judging from the course of the events, we tend to think the Russian chronicler did not refer to lands in Volga Bulgaria, the lands across or on the near side of the river Danube. It is probable that this information considered instruction on possible military operations on behalf of the Pechenegs against the Black Bulgars who inhabited the grasslands locked between rivers Dnepr and Kuban, Sea of Azov region and Crimean peninsula. In the long run, what concerns us the most, though being subject of working hypothesis, is the fact that the alliance of Bulgaria and the Pechenegs existed throughout the second half of tenth century.

Of no lesser importance is the role the Pechenegs played in the events which occurred in Bulgaria in a period of time between 968 and 1018. Already at the time of the first war march of Prince Sviatoslav in 968, the Pechenegs, possibly under Bulgarian suggestion, attacked his capital – Kiev, thus providing valuable support to their Bulgarian ally, who at the time had been in dire straits. Next year, 966, witnessed the Pechenegs joining forces with Bulgarians, Rus' and Magyars in the unsuccessful battle against the Byzantine Empire at Arcadiopolis. We tend to think the Pechenegs (as well as the Magyars) taking the field was due to their alliance with the Bulgarians, who under the given circumstances had admitted to the supreme military leadership of the Kiev prince. And vice versa, with the very end of the Russian-Bulgarian alliance, the Rus' have been forced to retreat to their homeland, the Pechenegs at the request of the Bulgarians, laid an ambush on Sviatoslav, where the latter met his death.

The Bulgarian-Pecheneg alliance lasted way after 971 with evidence in Hase's Anonym leading us to think that the Pechenegs manifested hostile attitude for the conquering Byzantines, and through their operations they lent a helping hand to the Bulgarians in the liberation of the lands across the river Danube in the northeast during tsar Samuel's reign in 990–991. The fact that the Pechenegs intensified their hostilities at Kiev Russia at the end of tenth and the beginning of eleventh century in response to the improving Russian-Byzantine relations, which had an obvious anti-Bulgarian streak, bears an immediate significance. In this aspect the ultimate attempts of Bulgarians to guard their independence at the joined military operations of Byzantines, Russians and Magyars, by setting up their own coalition, which comprised of the Pechenegs, as well as the Black Bulgars from Crimean peninsula, were clearly notable. Unfortunately, this final flash of brilliance of the Bulgarian-Pecheneg alliance did not succeed in serving its purpose on behalf of medieval Bulgaria.

This comprehensive overview on relations between Bulgaria and the nomads up to the beginning of eleventh century enables us to draw some interesting conclusions as to what the nature, methods and means of Bulgarian diplomacy at the time were, when compared to Byzantine diplomacy. In a similar way, the main purpose of Bulgarian foreign policy was to get nomads to serve the Bulgarian cause instead of posing threat to its safety. A common method was to recruit them as military allies. This was achieved through dispensation of massive money gifts, as well as payments in kind, and occasionally through territorial or economic concessions, or through mixed marriages of noble representatives on both sides, whose offspring had to serve as a token of goodwill. Thus, the Bulgarian state utilized some nomad tribes as support and allies in its struggle versus Byzantium, Kiev Russia and/or various other nomad tribes. This was the case with the Magyars, when opposing Byzantium (twice assisting Bulgaria, once – the other way round), Pechenegs versus Magyars, Byzantines and Russians. When opportunity occurred, the Bulgarian state never hesitated to entirely eradicate its nomad adversary, which, for example, was the case with the Avars and Khan Krum. Clearly indicative of this aspect is the case when Bulgarians openly meddled in the internal affairs of their bitterest opponent – Khazars – tactics, often employed by the Byzantine diplomacy.

There are, certainly, some obvious differences when Byzantium and its co-existence with the nomad tribes is concerned. Hardly did the Bulgarians have to pay heavy duties to their menacing neighbors on a yearly basis. It was highly uncommon for the Bulgarian state to federate neighboring barbarian folk. It was not typical for our diplomacy to pry into the internal affairs of its nomad neighbors. Neither did it favor any pretenders or rivals for legitimate authority with nomads, even when the latter assumed a hostile

stance. Confrontation was hardly ever carried into practice. All in all, Bulgarian medieval diplomacy worked according to its own quite unusual, yet original modus operandi, rather than be influenced by Byzantine methods.

Comprehensive clarification of the relations between Bulgarians and nomad tribes in the Middle Ages can be achieved only when they undergo examination at the time of Byzantine rule and the subsequent restoration of the Bulgarian state in 1186. What has been done in that instance as far as the succeeding Nomad migration waves of Pechenegs, Ouzes, Cumans, Tatars, and even Ottoman Turks, is concerned, takes up a considerable bulk, yet is still insufficient. Since, however, the study of the aforementioned goes way beyond the framework of this research, we could do nothing but express wishes for its further successful, as well as complete, fulfillment.